

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Marianna D. Birnbaum

ÇEVİRİ

Mercan Uluengin

GRACIA MENDES

Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu

KitapYAYINEVİ

GRACIA MENDES; BİR SEFARADIN UZUN YOLCULUĞU

KİTAP YAYINEVİ – 139
ANİ VE YAŞAM DİZİSİ – 10

GRACIA MENDES; BİR SEFARADIN UZUN YOLCULUĞU / MARIANNA D. BIRNBAUM

ÖZGÜN ADI
THE LONG JOURNEY OF GRACIA MENDES

© 2007, MARIANNA D. BIRNBAUM
© 2007, KİTAP YAYINEVİ LTD.

TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
MERCAN ULUENGİN

YAYINA HAZIRLAYAN
ZUHAL BİLGİN

DÜZELTİ
EYLÜL DURU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CADDESİ, ZAÇRA İŞ MERKEZİ B BLOK 1
MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MART 2007, İSTANBUL

ISBN 975 6051-53-5

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZÖĞÜL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Gracia Mendes

Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu

MARIANNA D. BIRNBAUM

ÇEVİRİ
MERCAN ULUENGİN

KitapyAYINEVi

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 7

1. AİLENİN KÖKENLERİ 9

2. DÖNMELERİN KISA TARİHÇESİ 12

3. 16. YÜZYILDA ANVERS'TE YAŞAM 21

4. GRACIA VENEDİK'TE 41

5. GRACIA VE 16. YÜZYILDA FERRARA'DA YAHUDİ HAMİLİĞİ 68

6. RAGUSA'YLA TİCARET 78

7. OSMANLI İMPARATORLUĞU VE YAHUDİLER 86

SONUÇ 122

Ek 1: PARA, FİYATLAR VE DEĞERLER 126

Ek 2: DUBROVNIK'TEN KONSTANTİNOPOLİS'E:

16. YÜZYIL GEZGİNLERİNİN KULLANDIĞI GÜZERGAHLAR 129

NOTLAR 132

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA 157

DİZİN 170

TEŞEKKÜR

Bundan yıllar önce, ünlü Alman banker ailesi Fuggerler hakkında yazı yazarken, ailenin Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerini gezmiş (1553-55) temsilcisi Hans Dernschwam'ın ilginç bir sözüne rastladım. Dernschwam, Yahudilerin Türk yönetimi altında ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu; özellikle bir ailenin reisi olan "Portekizli bir kadın"ın, etrafında hizmetçileri, lüks içinde yaşayıp, Avrupalı aristokratlar gibi giyinmeye ve davranmaya cüret ettiğini yazıyordu.

O bölüme dönüp konuyu biraz daha araştırmayı kafama koymuş-tum; ne var ki birkaç yıl sonra Rönesans madalyonlarıyla ilgili bir konuşma-ya katılana dek mesele aklımdan tamamen çıktı. Konferansta konuşmacı, madalyonlardan birinin üzerindeki zarif genç kadın kabartmasına dikkat çekti. Kabartmanın etrafında İbranice harfler vardı ve kadının ismi alfabe-mize "Gratsia Luna" olarak çevriliyordu. Bu, Hans Dernschwam'ın günlü-ğünde sözünü ettiği Portekizli kadın olabilir miydi? Çok sonraları, madal-yondaki kişinin o değil, adaşı olan yeğeni olduğunu keşfettim. Konuşmacı, iki kadını karıştırıp portrenin büyük Gratsia'ya ait olduğunu söylemişti.

Merakım çelinmişti bir kere. Dernschwam'ın böylesine hor gördü-ğü şu esrarengiz Señora kimdi acaba? Yeğeni, portresini o madalyona koy-durtacak duruma nasıl gelmişti? Madalyonlar üzerine konuşan kişi, nasıl böyle büyük bir hataya düşmüştü?

Bu kitap, Señora Gracia Mendes'in (Luna) yaşamı ve yaşadığı dö-nem üzerine yaptığım araştırmanın ürünüdür. Bu sıradışı kadın, İspanyol Engizisyonu'nu körükleyen ve onu sonunda akrabalarıyla beraber Porte-kiz'den Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakan o zehirli Yahudi karşıtı at-mosfere rağmen, 16. yüzyıl Avrupa ticaretinin en önemli mevkilerinden bi-rine geçmeyi başarmıştır.

Çalışmam sırasında bana nitelikli ve hevesli araştırma görevlileri sağlama cömertliğini gösteren Kaliforniya Üniversitesi (Los Angeles) Orta-çağ ve Rönesans Araştırmaları Merkezi'ne minnettarım. Ayrıca, kahrama-nımın Lizbon'dan İstanbul'a uzanan uzun ve meşakkatli yolculuğuna dair gün ışığına çıkardığım heyecan verici ayrıntılarla bombardımana tuttu-

ğum, beni sabırla dinleyen ve incelikle yorum yapan pek çok arkadaşşıma teşekkür etmek istiyorum.

Beni 16. yüzyılda Balkanlar'da yoğun olarak kullanılan ticaret güzergâhları konusunda bilgilendiren Profesör Sima Ćirković'e ve Profesör Bariša Krekić'e teşekkür ediyorum. Üslupla ilgili katkıları için, Profesör Jascha Kessler'a, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin uzman yorumları için de Profesör Gabriel Piterberg'e teşekkür borçluyum.

Değerli önerileriyle bu kitabın şekillenmesine yardımcı olan Dr. G. Patton Wright'a özel teşekkürlerimi gönderiyorum.

Gracia Mendes'in öyküsü, kaybettiğim eşim Henrik Birnbaum'a adanmıştır.

MDB

15 Ocak 2003

Los Angeles, Kaliforniya

AİLENİN KÖKENLERİ

Bu kitap, 16. yüzyılda yaşayan ve dışa karşı yıllarca Hristiyanlığın tüm gereklerini yerine getirdiği halde Yahudiliğini gizlice sürdür-
ren, Portekiz asıllı, varlıklı dul Señora Gracia Mendes (Luna) hak-
kında. Gerek kendisinin, gerekse ailesinin iş alanı, İber Yarımadası'ndan
İtalya'ya (ki sonradan burada Yahudiliğini gizlemekten vazgeçti) bütün
Avrupa'yı kat edip, Türkiye'ye* ve Osmanlı yönetimindeki Filistin'e kadar
uzanıyordu.

Gracia'nın ailesinin bir kolu Portekiz'e 1490'ların ortasında geldi.
1510'da burada doğan Gracia, on sekiz yaşındayken zengin bir işadamı ve
kendisi gibi bir gizli Yahudi olan Francisco Mendes'le evlendi. İki aile bü-
yük olasılıkla akrabaydı. Çiftin Reyna adında bir kızları oldu. Kocasının
1536'daki ölümünün ardından, kızıyla ailesinin diğer üyelerini alıp Portekiz'den ayrılan Gracia, uzun ve tehlikeli bir yolculuğun ardından Türki-
ye'de emniyete kavuştu.

Gracia'nın yaşamına dair pek çok şey bilmemize rağmen, soyağa-
cıyla ilgili bilgimiz kısıtlıdır. Ebeveyninin Portekiz'e Aragon'dan geldiği ge-
nel kabul görmekle birlikte, ne doğum yerleri ne de İspanya'da ikamet et-
tikleri yer kesin olarak bilinir.

"Luna" adının, Gracia'nın anne tarafından geliyor olması kuvvetle
muhtemel. Bu ismin 15. yüzyılda Hristiyan, Yahudi ve Mağribilerin bir
arada yaşadığı Illueca'da soyadı olarak kullanıldığı biliniyor.¹ Gotor yakın-
larında, "Sierra de la Virgen" in kuzey yamaçlarında, Aranda Nehri'nin kı-
yısında yer alan Illueca, Zaragoza'ya 48, Calatayud'a 45 kilometre uzaklık-
ta. Köy, 15. yüzyılda, aynı zamanda Arandig köyünün ve daha küçük birkaç
yerleşimin de sahibi olan, de Lunas Baronluğu'na aitti. Gracia'nın Luna so-
yadını taşıyan ataları da, muhtemelen IV. Juan Martinez de Luna'nın ege-
menliği altında yaşamıştı.

* Bu devirdeki Avrupa kaynaklarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan "Turquie" olarak söz edildiğin-
den, ben her iki ismi de kullanıyorum –M. Birnbaum

1450'de Illueca'da 21 Yahudi aile yaşıyordu. Köydeki Yahudi nüfusu 1460'larda ve 1470'lerde azaldıysa da, daha sonra 30 civarına yükseldi. Aynı zamanda noterlik de yapan bir haham, cemaatin önderiydi. Burada bir hastane veya bir Yahudi mezarlığı olduğuna dair kayıt yok; ancak, 1453'te köyde bir Yahudi kasabı açıldığı biliniyor: Carniceria de los judios. Dükkân sahibi, pek çok görevinin yanı sıra, sünnetçilik de yapıyordu. 1450-1470 arasında, Illueca'da, sinagogları olan ve vergi toplama işini örgütlemiş bir Yahudi cemaati oluştu.

Illueca'da Yahudilerin yaşadığı bilindiği halde, özgün Yahudi isimleri kayıtlara geçmiş *converso* –Engizisyon döneminde Hristiyanlığı benimsemeye zorlanan Yahudi, dönme– sayısı az. Vaftiz törenlerinde dönmelerin Yahudi isimleri kayıttan düşürülüyor; Yeni Hristiyan denen bu kişiler, çoğunlukla, onlara kefil de olan bölgedeki “senñor”lardan birinin ismini alıyordu.

1432 tarihli bir kayıтта, Illueca'lı Jaime de Luna ve kızı Beatriz de Luna'dan söz ediliyor.² Zaragoza civarından bir dönme olan Jaime de Luna'nın ve daha sonra Zaragozalı Jaime Ram'la evlenen kızının, Gracia'nın ailesiyle aynı “senñorio” [beylik] içinde yaşamış olmaları mümkün. İsim ortaklığının buradan kaynaklandığı düşünülebilir. Ayrıca, 1412 tarihli bir kayıтта, Don Luis Cornel'in dul eşi Donña Brianda de Luna adında bir kadından söz ediliyor.³

Beatriz (Gracia) ve Brianda (Reyna) Luna adındaki bu iki dönme kız, daha önce Samuel Micas diye bilinen Doktor Agostinho Miques'in küçük kız kardeşleriydi. Saray hekimi olan ve Lizbon Üniversitesi'nde tıp dersleri veren Miques'e aynı zamanda “Nasi,” yani “Prens” de deniyordu. Muhtemelen soyadıyla birlikte söylenen bu unvan, vaftiz olmadan önce Miques'in dindaşları arasında sahip olduğu toplumsal konuma işaret ediyordu. Gracia'yla Brianda'nın ağabeyinin, Portekiz'de kalıp hayatını Hristiyan olarak sürdürdüğüne inanan en az bir tarihçi var.⁴

Gracia'nın ailesi büyük olasılıkla Benvenistlerle uzaktan akrabaydı. *The Jews in the Crown of Aragon*'a dayanarak, Benvenist isminin ve türevlerinin, İber Yarımadası genelinde hem Yahudiler hem de dönmeler arasında yaygın olduğu söylenebilir.⁵ Benvenistler, Barselona, Zaragoza, Valencia

gibi şehirlerde ve Morvedre'yle Lerida gibi daha küçük yerleşimlerde karşı-
mıza çıkıyor. Perpignan ve Villafranca'da da yaşadıkları biliniyor. Ayrıca, Il-
lueca civarındaki varlıklarından da haberdarız.⁶

Aragonlu Benvenistler, köklü ve saygın bir Yahudi ailesiydi. Nasi
Isaac Benveniste, 12. yüzyılda Aragon kralının hekimiydi. Bu unvanı daha
sonra oğlu Seshet'e devretti. Aynı aileye mensup Joseph Benveniste, 14.
yüzyılda Kastilya Kralı XI. Alfonso'nun müşaviriydi. Ancak ailenin en say-
gın üyesi, Kastilya "saray hahamı" Abraham Benveniste (1406-54) idi. Böl-
genin baş vergi tahsildarı olan Abraham Benveniste, II. Juan dönemindeki
sallantılı mali durumu düzeltmiş; Kral tarafından "Rab de la Corte" sıfı-
tıyla, Yahudilerin baş yargıçlığına atanmıştı.⁷

Portekiz'e göçüp oğullarıyla birlikte Hristiyanlığı benimseyen kişi,
büyük olasılıkla Abraham Benveniste'nin soyundandı. Büyük oğul Semah,
Francisco Mendes, kardeşi Meir ise Diogo Mendes adını aldı.⁸ A. A. Mar-
ques de Almeida, Mendes ailesi için, "*uma importante familia judaica de*
Aragão que se refugion em Portugal em 1492"** demektedir.⁹ Gerçekte ne ka-
dar önemli oldukları ise, ileriki bölümlerde gösterilecektir.

* Saray hahamı –ç.n.

** 1492'de Portekiz'e sığınan, Aragonlu önemli bir Yahudi aile –ç.n.

DÖNMELERİN KISA TARİHÇESİ

Gracia'nın öyküsünün başlangıcı İspanya'ya, Sürgün dönemine, hatta daha da öncesine uzanıyor. İspanyol tarihinde, burjuvazinin ve sanayinin noksanlığı gibi birçok sorun, Yahudi sürgününe bağlanır. Araştırmacıların, üzerinde görüş birliğine varamadığı sürgün sayısı 150.000 ile aklın pek almadığı 1 milyon arasında değişir.¹ Daha yakın tarihli araştırmalar ise, İspanyol şehirlerindeki kentsel nüfusun önceden düşünülenlerden az olduğunu ve Sürgün'den önce Aragon'da yaşayan Yahudi sayısının 10.000'i aşmadığını ileri sürer. 1492'de, bunların çoğu muhtemelen ülkeyi terk etmek yerine din değiştirmiş, gidenlerse Portekiz'e ve İtalya'ya sığınmayı tercih etmiştir. Yahudi nüfusunun ancak küçük bir kısmı Müslümanların hâkimiyetindeki bölgelere kaçmış, bunlar da yavaş yavaş, gayet temkinle ölçüp biçerek göç etmiştir.²

Papa IV. Innocentius, Engizisyon'u, 1254 yılındaki ölümünden kısa bir süre önce kurdu; bu, başlangıcından Aydınlanma Dönemi'ne kadar binlerce kişinin işkence görmesine ve ölümüne yol açan bir teşkilattı. Engizisyon güçlenerek yayıldıkça, din değiştirenlerin sayısı da her yerde giderek arttı. Ancak, haçı benimseyen Yahudilerden –dönmeler ya da diğer adıyla Yeni Hristiyanlar– İber Yarımadası'nda kalmayı seçenler, zan altında kalmaktan kurtulamadılar ve Kutsal Engizisyon'un her yerde hazır ve nazır casuslarının ve el altından yapılan ihbarların korkusuyla yaşadılar.

1449'da, Kastilyalı João döneminde patlak veren ilk saldırılar, kimi-leri sarayda yüksek mevkilere ulaşmış olan ve aralarında, kralın mali müşavirlerinden Don Alvaro de Luna'nın da bulunduğu Toledolu Yeni Hristiyanları hedef almıştı. De Luna, birkaç yıl sonra idam edildi.

Hristiyanların, sonradan din değiştiren Yahudilere yakıştırdığı “*Conversos*,” “*confesos*” ya da “*christianos nuevos*” gibi isimler, Sürgün'den sonraki yıllarda anlam değişikliğine uğradı ve “şüpheli” yahut “gizli Yahudi” çağrışımlarını taşıyan bir “kalıtsal durumu” ifade etmeye başladı. İtal-

ya'da ve özellikle İspanya'da Portekizli dönme olmak, neredeyse "judaizer" olmak, yani Musevi ibadetlerini gizlice yerine getirmek demektir.

İSPANYA VE PORTEKİZ'DE ENGİZİSYON

İspanya'da Engizisyon'un örgütlü başlangıcı, Sevilla'daki bir olayla doğrudan bağlantılıydı. 1477'de kralla kraliçeyi ağırlayan keşişler, onlara "converso"ların Yahudi inancını sürdürdüklerinden şikâyet ettiler ve hemen ertesi yıl, IV. Sixtus, İspanya'da Engizisyon'u kurmayı kabul etti. 1478'de kurulan Kutsal Engizisyon, 1480'de, Sevilla'da, Rahip Morillo'yla Rahip San Martin önderliğinde çalışmalarına başladı. Zamanla, biri Mayorka Adası'nda (Palma) olmak üzere on beş mahkeme kuruldu. En faal olanları, Madrid, Sevilla ve Toledo'dakilerdi, çünkü Yeni Hristiyanların büyük çoğunluğu bu kentlerde oturuyordu. 1481-1488 arasında 700 kişi kazığa bağlanarak yakıldı.

1484'te, Tomás de Torquemada, İspanya'nın Baş Engizitör'ü ilan edildi ve 1498'de ölene dek bu görevi sürdürdü. İsmi Engizisyon'un ruhuy-la özdeşleşen Torquemada, ilk atanan yedi Engizitörden biriydi. Fakat Kutsal Engizisyon'un bu döneminde, son sözü söyleme ve affetme yetkisi hâlâ papaya aitti.³

Engizisyon, 1488'de güneye, Toledo, Zaragoza ve Valladolid'e ulaştı; özellikle Toledo'da, Yahudilerle Müslümanlar, Yeni Hristiyanlar hakkında muhbirlik yapmaya zorlandı. "Gizli Yahudiler," Dominikenlerle Fransiskanların hedef tahtası haline geldi. İlginçtir ki, İspanya'da din değiştirmemiş Yahudiler 1492'ye kadar, Kıta Avrupası'ndaki dönmelerden ya da dindaşlarından daha özgürdüler. Fakat sonraları, Yeni Hristiyanlar önceden Yahudilerin üstlendiği görev ve hizmetleri yerine getirmeye başlayınca, taht nezdinde Yahudilerin önemi azaldı.

Diğer taraftan, Gırnata'nın düşüşünün ardından, savaşı sürdürmek için Yahudi sermayesine duyulan ihtiyaç da eksildi. 1492'de, bütün Yahudiler, din değiştirmekle İspanya'yı terk etmek arasında bir seçim yapmaya zorlandılar. Din değiştirmeyi reddedenlerden menkul kıymetlere sahip olanlar Portekiz'e kaçıp, Engizisyon burada da yürürlüğe girene dek kaldılar. Gracia'nın ailesi bu gruba dahildi.

Zaten, 1391'de Sevilla'nın Yahudi mahallesinde uygulanan planlı katliam, kurtulabilenlerden pek çoğunun Portekiz'den kaçmasına yol açmıştı. Bunlardan kimileri kaldı, kimileriye sonradan tekrar İspanya'ya döndü. Örneğin, Isaac Abravanel'in büyükbabası kaçtı, fakat torunu, 1485'te İspanya'ya dönerek Ferdinand'la Isabel'in mali müşaviri oldu.

1497'de İspanyol prensesi Isabella'yla evlenen Manuel, eşine, Portekiz'i Yahudilerden temizleyeceğine söz verdi. Varlıklı kesim bu emre bir süre karşı koyabildi; ancak 1506'daki veba salgını Yahudilere atfedilince, Lizbon'da kan gövdeyi götürdü.

Bir tercih yapmak zorunda kalan Yahudilerin çoğu din değiştirmeyi seçti. Din değiştirenlerin sayısı Portekiz'de İspanya'dakinden de fazlaydı, çünkü Portekiz, Yahudilerin İber Yarımadası'ndaki son sığınağıydı. Zorla din değiştirmektense sürgünü yeğleyen 700 kadar Yahudi, 19 Mart 1497'de Fas'a ve Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerine kaçtı. Daha büyük bir grup İtalya'ya sığındı; kimileri de Avignon'a göç etti. 1517'de Türkler tarafından fethedilen Kutsal Topraklar ile özellikle göçmen topluluklarından her birinin kendi cemaatinin, kendi "Kahal Kadoş"unun bulunduğu Selenik de, Yahudiler için bir cazibe merkeziydi.

Portekiz, İspanya'nın yolundan gitmeye can atıyordu. İspanya'dakinden 40 yıl sonra faaliyete geçen Portekiz Engizisyonu'nun önünde, toplu din değiştirmeler nedeniyle soruşturacağı kat kat fazla Yeni Hristiyan zanlı duruyordu.

DÖNMELERİN ÖZÜMLENİŞİ

Hristiyanların dönmelere karşı olan tutumu 15. yüzyılda büyük bir değişim geçirdi. Engizisyon'un faaliyete geçmesinden önce, gerçek dönmeyle "gizli Yahudi" yalnızca dini alanda birbirinden ayrılmıştı. Ne var ki İspanya'nın Engizisyonla tanışmasının hemen arifesinde, Alonso de Espina'nın (1412-1495) *Fortalitium fidei contra judeos, sarracenos aliosque christianae fidei inimicos* adlı, dönmelerden Hristiyan inancını tehdit eden canavarlar olarak bahseden, kin kusan eseri yayımlandı. Temelde Yahudi aleyhtarları olan eser, İsa'nın katli suçlamasını da yineleyerek Yeni Hristiyanlara yönelik şiddet eğilimini kamçılardı.⁴

Genellikle toplumun en yüksek kademelerine sızmayı başarmış olan dönmeler, toplumsal ve ekonomik seçkinler gibi bir hayat sürdürüyorlardı. Ancak, devletin önemli mevkilerini ele geçirmekle, düşmanca tepkilere çanak tutan kimi toplumsal sınırları aşmış oldular. Sürgün Emri'nden önceki yıllarda, 1449 Toledo ayaklanmaları gibi dönme karşıtı taşkınlıklar yaygınlaştı.

Ülkedeki siyaset ve dinle iyice iç içe girmiş olan İspanyol Engizisyonu, Katoliklere kol kanat geriyordu. Pek çok Yahudi'ye zorla din değiştirtir ya da onları ülkeden sürer, bu arada Müslümanları vaftiz olmaya, başkalarını da dinini bırakmaya zorlarken, İspanyol soylularının hâlâ gördükleri, katışıksız Hristiyan bir ülkede yaşama hayalinden yola çıkıyordu. 1492'deki *Reconquista*,* bu hayalleri gerçekleştireceğini vaat etti, ancak sonuç tam aksi oldu: din değiştirmeler yüzünden, İspanya Engizisyon'un gözünde güvenilmez bir ülke görünümünü aldı. Kilise'ye göre İspanya, gizli Yahudi ve sahte Hristiyan kayınıyordu.⁵

Bu arada dönmelerin kendilerini algılayışları da ağır ağır, ama sürekli olarak değişti. 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde, yeni dönmeler, Musevilik'e sırtlarını dönmeye ve Musevi törelerini göz ardı etmeye başlamışlardı. Çoğu dönmenin Katolikliği zoraki benimsediği ya da gizliden gizliye Yahudiliğini sürdürdüğü iddiası, yaygın, fakat hayli abartılı bir görüştür. Esasında bu kişilerin büyük çoğunluğu, yüz kızartıcı bir iş yaptığını düşünüp suçluluk duyuyor da değildi. Dönme sayısı arttıkça, din değiştirme kararından ötürü rahatsızlık duymadan araya karışmak da kolaylaşıyordu.

15. yüzyılın ortalarında, gizli Yahudi sayısı görece azalmış, daha ziyade, kimi Yahudi ibadetlerini gizlice uygulayan küçük topluluklar ve aileler kalmıştı. Dönme hekimlerin İbranice bilimsel kitaplardan yararlanmalarına izin veriliyor, "*gentile*"ler** aradaki farkı anlayamadığı için, bazıları Talmud'u bile inceliyordu.⁶ Engizisyon'un birçok dönmeyi sayısız gizli ayine dair (ki bunlarla ilgili bilgilerimizin tümü Engizisyon kayıtlarına dayanıyor) sorgulamış olması, gizli Yahudilerin gerçekten söz konusu gizli ibadetlerde bu-

* Müslüman Endülüs'ün Katolik Hristiyan dünyası tarafından geri alınışı -ç.n.

** Yahudi olmayanlar -ç.n.

lunduğu anlamına gelmiyordu. Yeni Hristiyanlar, genellikle nasıl ibadet edeceklerinden, özellikle de haklarındaki suçlamalardan habersizdi.

Dönmelerin çok büyük bir kısmı, önceki dinlerine dönmek istemiyordu. Bunlar, ne inançlarında ne de amellerinde Yahudi idiler; aynı zamanda eriyip Museviliğe yabancılaşmış, yani “yarı-*gentile*” olmuşlardı.⁷ Bu yüzden Musa şeriatına göre Yeni Hristiyanların ne kadarının Yahudi sayılabileceğini bilmek olanaksız.

Sünnetsiz dönmeler, *eo ipso** dönme soyundandılar. Hahamlar bu erkekleri, “*gentile* dönmeler,” ebeveyni tarafından yanlış yola itilmiş, “dünyaya sapkın gelmiş” kişiler olarak niteleyip Yahudi sayılamayacaklarını savunuyordu.⁸ Dönmeleri yeniden Yahudileştirip, o sırada onlara hiç iyi gözle bakmayan aleni Yahudilere yakınlaştıran, Aragon’daki Engizisyon oldu. Aslında Yahudiler, 15. yüzyılın ilk yarısında, 1449’dan sonra Engizisyon nedeniyle yaşam koşulları bozulan dönmelerden daha iyi durumdaydılar. Kilise, Yeni Hristiyanlara, Yahudilerin inançları gereği açıkça işledikleri kimi “günahlar”dan dolayı zulmediyor, bazı Yahudi vaizler bunu ilahi adalet addediyordu.

Engizisyon Portekiz’de de kısa sürede dini bir kurumdan siyasi bir kuruma dönüşerek, Habsburg devletini destekler hale geldi. V. Karl’ın oğlu II. Felipe, Engizisyon’u bağımsız bir bakanlığa dönüştürdü ve önceleri ilahiyatçı olan engizitörler, bu tarihten itibaren daha çok hukukçular arasından seçilmeye başlandı.⁹

DÖNMELERE YÖNELİK YENİ TUTUMLAR

Pek çok Katolik yazar, Yeni Hristiyanlarla Marranolar arasında bir ayırım yapmış ve Marranoları istisnasız gizli Yahudi kabul etmiştir. “Marrano” terimi, genellikle İspanya ve Portekiz Yahudileriyle İtalyan dönmeleri için geçerlidir.¹⁰ Yeni Hristiyanlar, kendilerinden “Marrano” sıfatıyla asla söz etmediler. Ancak 15. yüzyılda bazı istisnalar görüldü: Örneğin, Saray’dan iş ve ihsan kapmak için çekişen zoraki dönmelerin yazdığı İspanyolca şiirlerden birinde, bir dönme, diğerinin Hristiyan gibi davranıp bol bol domuz eti yemekle beraber hâlâ bir “Marrano” olduğunu söylüyordu.”

* Kendiliğinden –ç.n.

Bu gibi durumlarda takım, daima dönmenin, sahtekâr ve ikiyüzlü olmasıyla tamamlanıyordu.

Bu suçlamalarda bir gerçeklik payı da vardı, çünkü etrafına güvenmeyen dönme, hayatta kalabilmek için hâlihazırda her zaman bir B fikri ya da planı bulundurması gerektiğini, tecrübeyle öğrenmiş oluyordu.

İlk zorla din değiştirme dalgasının başladığı 1391 yılından, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde, dönmelerin yaşam biçimleri de, etraflarındaki dünya kadar çeşitlendi ve değişti. Dönmelerin 1391'den hemen sonra, yerli, Yahudi olmayan nüfusla karışma yolları, bir yüzyıl sonrakinden farklıydı; tıpkı, İspanya'da ya da Portekiz'de yaşananların, İtalya'da ya da Felemenk eyaletlerinde yaşananlardan farklı olması gibi.

16. yüzyılın ortasına gelindiğinde, İspanya'da *Gente de linaje, esta gente, esta generacion, esta raza* gibi yeni terimler dolaşıma girmiş, bu arada, *estatutos de limpieza de sangre*, yani ırka dayalı hükümler da her yere yayılmıştı.¹² *Limpieza*, yani safkan hükmü, ilk 1449'da ortaya çıktı. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Toledo'da iki önemli kurumda saf kan hükümleri geçerli kılındı: 1547'de, başpiskoposun dayatmasıyla katedral heyetinde ve 1560'ta, kralın emriyle Belediye Meclisi'nde.¹³ Cervantes'te bile, Sancho Panza ne Yahudi, ne de Mağribi kanı taşımakla böbürlenir.¹⁴

"Safkan hükümleri" Portekiz'de de benimsendi. Kısa zamanda, *gente da nação* ve *homens da nação* gibi ifadeler, "İbrani" sıfatı kullanılmaksızın dönmeleri belirtir hale geldi.¹⁵ Uluslararası ticarete, *homens de negoçios* (ticaret adamları), yıllar boyu dönme anlamında kullanılageldi. 17. yüzyıla gelindiğinde, *homens de negoçios* Yahudi'yle eşanlamlı olarak kullanılıyor, ama kayıtlara ilk kez daha 1516'da geçmişti.¹⁶

Engizisyon'un ilk yıllarında Kilise, kurbanlarına işkence yapmıyordu. Esasında işkenceyi, bu konuda aşırıya kaçan laik mercilerden devraldı. Ancak, suçluları kazığa bağlayıp yakmak, Mesih'in öğretilerine uygun kabul ediliyordu.¹⁷ İsa, Yuhanna 15:6-7'de şöyle diyordu "Bir kimse Ben'de kalmazsa, çubuk gibi dışarı atılır ve kurur. Böylelerini toplar, ateşe atıp yakarlar." Engizisyon'un önüne çıkarılan suçlular kâfir sayılıyor; kâfirlik ise, Kilise'ye göre, bireyi de toplumu da tahrip ediyordu. Kişi, ölmeden suçunu kabul ederse ruhu kurtulurdu, ancak suçunu inkâr ederse, Kilise'den "günah giderdi."¹⁸

Sanıkların, Engizisyon'un tayin ettiği avukatlardan başkasını seçemediğini, kendilerini itham eden kişilerin isimlerini asla öğrenemediklerini ve onlarla yüz yüze gelediklerini de unutmamak gerekir. Kilise'nin görevi ruhları kazanmak olduğundan, o dönemde Kilise'ye saldırmak, cinayetten de ağır bir suç telakki ediliyordu. V. Karl, 1528'de Valencia'da onuruna düzenlenen bir *auto-da-fé** törenine katılan ilk İspanya hükümdarı oldu.¹⁹

Gözünü kurbanlarından ayırmayan Engizisyon, halkta da benzer bir zihniyeti teşvik etti. Gizli ve açık muhbirlik bir meziyet haline geldi. Dışlanan dönmelerin çoğunun üzerine, itibarsız ve toplumsal olarak aşağı biri olma utancı yapıyor, "Eski" Hristiyan nüfusla her karşılaşmalarında haysiyetleri sorgulanıyordu.

Daha Yahudiler, kendilerine ara sıra tahammül gösteren Batılı ülkelerin toplumsal ve kültürel yaşamlarında "kök salmamışken", gizli Yahudiler iyice avareydi. Dış görünüş aldatıcıydı: *converso*, kim olduğunu bilme-yene, cübbesinin altında malum "kişiyi" saklayan bir "Yahudi" gibi değil, herhangi bir "kişi" gibi geliyordu, ama "*gentile*" kisvesi altında, canı isteye-nin itham edip ortadan kaldıracılabileceği, zavallı, korkudan tir tir titreyen bir Yahudi olduğunu bir tek kendi biliyordu.

Dönmeler, sık sık Hristiyanların zararına zengin olmakla suçlan-dılar. Bu suçlamalarda da bir gerçeklik payı vardı, çünkü para, hem Yahudilerin, hem de dönmelerin elindeki tek güç kaynağıydı. Parası olan, memurlara rüşvet verip kendini kurtarabilirdi. Paranın muhtemel kalkanı ol-madan, kötü niyetli, isimsiz suçlamalar karşısında masumiyetlerini kanıt-lama olanağı şöyle dursun, birer varlık olarak esameleri okunmuyordu. Gracia Luna'nın öyküsü, işte böyle bir zeminde gelişti.

ZENGİNLERİN ÖZEL KONUMU

Dönemin genel korku ve belirsizlik ortamından herkes payını almış olmakla birlikte, Gracia Mendes (Luna) söz konusu olduğunda, biraz daha ayrıntılı bir tablo çizmek şart. Gracia'nın mensubu olduğu, küçük ve son derece varlıklı Portekizli Yahudi ve Yeni Hristiyan sınıfı, özel bir topluluk

* Ateşte yakılarak arınma -ç.n.

oluşturuyordu. Gracia'nın toplumsal denklari, hiçbir zaman köksüz ve yalnız insanlar gibi davranmazlardı; bunlar her yerde, daima birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş bir gruptu.

Portekiz'de, varlıklı dönmelerin bile şeref payelerinden ve devlet memuriyetinden mahrum bırakılması, Yeni Hristiyanlarda sırf üzüntü değil, onları Portekiz'den ayrıldıkları zaman bile terk etmeyen ayrı bir kimlik, sistemin içinde ayrı bir kast yarattı. Yani, İber Yarımadası'nın bu varlıklı dönmeleri, kimliksiz olma duygusundan ziyade, ikili bir bağıllık duygusuna sahiptiler. Ortak dinlerine ek olarak, belli bir bölgedeki vaftizli Yahudiler soyundan gelmeyi ifade eden, kendilerine has bir "naçion" kavramları vardı. Bu kavram, daha sonra genişletilerek tüm Akdeniz Yahudilerini kapsar hale geldi: Shakespeare'in *Merchant of Venice* [*Venedik Taciri*] adlı eserinde, Shylock, Antonio için, "Kutsal kavmimizden nefret ediyor," ifadesini kullanır (I.iii.48).

Portekizli göçmenler, genellikle tabiiyetlerine inançlarından daha çok bağılydılar. Gracia Mendes'in de Portekiz tabiiyetinde kalmayı seçmesi, sadece servetini daha güvenli bir biçimde nakledebilme kaygısından ileri gelmiyordu. Avrupa'nın dört bir yanından gelen Yahudilerin serbestçe ibadet edebildikleri Türkiye'de, farklı tabiiyetlerin birbiriyle karışmaması tesadüfi değildi. Sadece Aşkenazi Yahudileriyle Sefardi Yahudileri birbirinden uzak durmakla kalmıyor, Portekiz cemaatinin ataları Portekiz'e İspanya'dan geldiği halde, Portekiz ve İspanyol sinagogları da ayrı bulunuyordu. Dönmeler, İberyalı köklerine öyle sadıktılar ki, Selanik'te bile sinagoglarına Kastilya, Aragon, Portekiz, Katalonya, Evora, Lizbon gibi isimler verip, mezar taşlarını "hidalgo" armalarıyla süslediler.²⁰ İçlerinden 17. yüzyılda, Kastilya'ya dönenler, yerli dönmelerden "portuguese de la naçion (hebreu)" nitelemesiyle ayrıt edildiler.²¹

Varlıklı İberyalı dönmeler, Hristiyan ayrımcılığına maruz kaldıkları halde, kendilerini ticaretin ve bankerliğin asilleri olarak görüyordu. Onları katliam da bir arada tutuyordu ama daha önemlisi, ortak kültürel deneyimlerinin oluşturduğu derin bağıdı. Türkiye, görülmedik miktarda göçmen aldı; göçmenler, bir arada kalmaya, birlikte yaşayıp ibadet etmeye ve kendileri kadar şanslı olmayan Yahudilere yardım etmeye dikkat ettiler.²²

* Kavim –ed.n.

** Asilzade –ç.n.

İberyalı Yahudiler, Aşkenazilerin aksine diğer ülkelerin Yahudileriyle kaynaşmadılar. İberyalı olmayan Yahudilerle olan karşılaşmalarını, İberyalı olmayan *gentile*'lerle olan karşılaşmaları kadar tuhaf buluyorlardı. Türkiye'deki İberyalı göçmenler, yalnız servetleri açısından değil, son derece üstün eğitim düzeyleri, örf ve âdetleri açısından da Levanten Yahudilerden farklı ve esasında, Batı ve Kuzey Avrupa'da görülen geleneksel Musevilikten uzaktılar. Ancak bu karşılaşmaların baskısıyla "yeni, kolektif bir ahlak dünyası boy verdi."²³ İspanyol ve Portekiz Yahudileri saflarını sıklaştırarak, yaşam alanlarını, sinagoglarını, hatta mezarlıklarını Aşkenazilerden ayırdılar.

DEĞİŞEN MEKÂNLAR-DEĞİŞEN İSİMLER

16. yüzyılda Yahudi ya da Yeni Hristiyan olmak, kişilerin inançlarını, tabiiyetlerini, hatta kendilerine seçtikleri isimleri bile belirleyen çeşitli davranışları da beraberinde getiriyordu. Yeni Hristiyanlar, yaşadıkları yere göre farklı isimler kullanıyor, sürgün yerlerine uyum sağlama sürecinde genellikle yepyeni kimlikler ve kişilikler edinmek zorunda kalıyorlardı. Gracia Mendes ve akrabaları da, yaşamlarının farklı dönemlerinde yaşadıkları farklı ülkelerde, yalnız iş hayatlarında değil, özel hayatlarında da farklı isimler kullandılar.

Gracia'nın yaşam öyküsü, sahip olduğu muazzam servet ve nüfuz nedeniyle genelleştirilemez. Bu öykü, zengin Portekizli dönmeler arasında bile bir benzerine rastlanmayan, Yahudi tarihinin kısa ve sıradışı bir dönemine ışık tutan başlı başına bir örnektir.

Gracia'nın başarıları emsalsizdir: o, şiddetle Yahudi aleyhtarı bir yüzyılda yaşadığı halde, zamanının kendisine dayattığı bütün engellerle savaşmış, cinsiyetiyle dini nedeniyle karşısına çıkan bütün zorlukları, bütün sınırları aşmış bir dul, bir gizli Yahudi'dir. Habsburgların gazabından beklenmedik şekillerde kaçmayı başararak kıtayı baştanbaşa kat edip sağ salım Türkiye'ye ulaşmış, burada cemiyetine güçlü bir önder olmuş ve Yahudilere yeni bir sığınak –o çalkantılı yıllarda neredeyse bulabildikleri tek sığınak– yaratabilmek için elinden geleni yapmıştır.

16. YÜZYILDA ANVERS'TE YAŞAM

Bin beş yüz kırk yazında, Anvers'in gurur kaynağı Onze Lieve Vrouwekathedral'de (Meryem Ana Katedrali) görkemli bir düğün yapıldı. Kentin en önemli olaylarına sahne olan katedralin, tepesinde bronz çanları olan, yaklaşık yüz yirmi metrelik devasa bir kulesi vardı. Yapımı iki yüzyıldan fazla sürüp ancak 1521'de tamamlanan kilise, o tarihte Felemenk'teki en büyük Gotik yapıydı. 1533'teki yangın olmasa, o sırada yapımı devam eden dokuz nefli yeni bir katedral düğüne yetişebilecekken, eldeki kaynaklar ister istemez mevcut yapının onarımına aktarılmıştı.

O gün, ünlü banker ve baharat kralı Diogo Mendes, Portekizli çekici bir genç kadınla evlendi. Gelin Brianda Luna, Diogo'nun ağabeyinin zengin dul eşi Beatrix (Gracia) Luna Mendes'in kız kardeşiydi.

Ailesiyle yurtdışına yerleşmek için evini kapatıp tehlikeli bir yolculuğa çıkmayı göze alan bu abla kimdi? Ablanın (ve ailesinin) bu benzersiz öyküsünün, erken modern Yahudi-Hristiyan ilişkileri, erken modern ticaret dinamikleri, Yahudi özkimliğinin tekrar tekrar biçimlenmesi ve kadın tarihi açısından önemi neydi?

Bu soruları yanıtlayabilmek için, zamanın ticari ve jeopolitik yaşamında Anvers'in yerini dikkate almak gerekir.

Anvers'in başlıca kıymeti, aynen bugünkü gibi, Schelde Irmağı'nın ağzında, açık denize yaklaşık seksen kilometre mesafede yer almasıydı. Roma Dönemi'nden beri yerleşik olan Anvers, M.S. 836'da Vikingler tarafından yağmalanmıştı. Ortaçağ boyunca ana ticaret merkezi olan Gent ve (Zwijn Koyu'ndaki) Brugge'den, Brugge'ün önemi 15. yüzyılda azalınca, daha önce özellikle Brabant'la ticaret yapan Anvers sivrildi. İngiltere, büyüyen kaliteli yün piyasasını doyuramaz olmuştu ve Brugge'e yün gerekiyordu. Bu sırada Anvers, Hindistan'a denizden ulaşmayı başaran Portekizlilerle örgütlediği baharat ticaretini devraldı.

Egzotik mallarla yüklü ilk Portekiz gemisi, Anvers'e 1501'de ulaştı.¹ Sevkiyat genellikle, biber, tarçın, müskat, müskat kabuğu, karanfil, yeniba-

har ve zencefil gibi eczai baharatlar ile sandalağacı, kasnı ve fildişini içeriyordu. 1520'lerde, Lizbon'dan kalkan gemiler hemen hemen her gün Anvers'te demir atar olmuştı. Hava koşulları uygunsa, iki kent arası deniz yoluyla on gün sürüyordu.

Başlangıçta esasen bir nehir limanı olan Anvers'in "Steen" [kale] civarındaki Büyük Yük İskelesi'nde küçük gemiler barınabiliyor, yükleme-boşaltma yapacak gemiler buradaki kanal ağından yararlanıyordu. Liman, ucuz yün, kumaş, keten, Felemenk malı goblen, baharat, İngiliz kumaşı ve Alman bakırının ticaret merkezi haline gelirken, kentte de İtalyan ürünleri taklit edilerek ipekli mamuller üretilmeye başlandı. Elmas işleme, matbaacılık, kitap ve harita yayıncılığı, Anvers'in ticari etkinliğini ve önemini artırdı.

Afrika ve Hindistan'ın bakır ve gümüş ihtiyacı, zamanın gerçek milyarderleri ve maden filizi tacirleri olan Fuggerler, Welserler ve Hochstetterler gibi Güney Alman tacirleriyle yapılan takas ticareti sayesinde buradan karşılanıyor, İspanyollar da alışverişlerini, Yeni Dünya'nın Peru madenlerinden gelen gümüşle yapıyorlardı.

Anvers daha sonra giderek artan (İspanyol yünüyle dokunan) ucuz kumaş ihtiyacından faydalanarak, İngilizleri saf dışı bıraktı. Kent pazara hâkim hale gelince, Felemenk eyaletlerinin tekstil endüstrisinde bir patlama yaşandı. Felemenkli çiftçiler, yetiştirip dokudukları keteni artık uluslararası bir metropol olan ve nüfusu 50 yılda 40.000'den 100.000'e çıkan Anvers'te pazarlamaya başladılar.²

Kumaş endüstrisiyle beraber loncalar da zenginleşti. Bunu, Domenicus (Domenicus) ve Herman de Waghemaekere'nin tasarladığı Kasaplar Loncası hanıyla (Vleeshuis, yapımı 1501-04), Bontwerkersplaats'taki (Wolstraat üzerinde), buna göre biraz daha alçakgönüllü olan dericiler hanının ihtişamlı mimarisinde görmek mümkündür; dericiler hanı avlusundaki 15. yüzyıl başlarından kalma ufak sığınaklarda önceleri yalnızca kürkçüler loncası barınırdı. Eskisi yıkıldıktan sonra yapılan ilk Borsa Binası'nı da Domenicus de Waghemaekere tasarladı. Anvers'te 1485'ten beri bir "gemejne Borze" vardı; ancak 1515'te eski ahşap yapının yerine doğal taş sütunlar konarak galerili bir avlu yapıldı. Bu Eski Borsa'yı (Oude Beurs) kü-

çük bulan tacirler, 1526 civarında Sulh Hâkimi'ne başvurarak daha geniş bir alan talep ettiler.³ 16. yüzyılın ortasında kent, "Antverpia Mercatorum Emporium" unvanının hakkını gerçekten veriyordu.

Bu refah dönemi, II. Felipe'nin (Habsburg, 1555-1598) hükümdarlığı sırasında sona erdi. Seksen Yıl Savaşları'nın (1566-1648) yol açtığı siyasi ve dini ayaklanmalara kurban olan Anvers, 1580'den sonra ticari üstünlüğünü Amsterdam'a kaptırdı. Yine de 1585'te teslim olana dek, nüfusu bir hayli azalmış olmakla birlikte, güney Felemenk için bir merkez olarak gelişimini sürdürdü.

Borsada, savaştan önce bile krizler yaşanıyordu. Nitekim 1521-1522, 1530-1531 ve 1545-1546 yılları, belirgin mali istikrarsızlık yıllarıydı.⁴ Bu ekonomik çöküşlerde, Baltık ülkelerinden buğday, arpa, çavdar ve yulaf ithal edilmek zorunda kaldı.

16. yüzyılın ilk yarısındaki ekonomik dalgalanmalara rağmen, denize ve nehirlere ulaşma kolaylığı sayesinde, Anvers'te fiyatlar, 1588'e kadar diğer yerlerden daha az yükseldi. Karadan nakliyat, denizden on kat pahalıydı. Tereyağı ve peynir fiyatları da çok az değişti. Halbuki baharat fiyatları, 16. yüzyılda diğer ürünlere göre daha az yükselmekle birlikte, daha keyfiydi. Emek piyasasını günde 12-14 saat dolayındaki çalışma saatleri ayakta tuttu. 1504-1546 arasında satın alma gücü yavaş yavaş azalırken, 1546-1586 arasında hem satın alma gücü, hem de fiyatlar arttı.⁵ Savaş sırasında altınla gümüşün değeri yüzde 70 oranında düştü, ancak bu yalnız savaşla değil, yevmiyeler ve bütçelerdeki değişikliklerle de ilgiliydi.

1530-1531 krizinden sonra, büyük ölçekli bir devalüasyonun önüne geçmek amacıyla, 7 Ekim 1531'de İmparator V. Karl tarafından çıkarılan bir kanun, ücretlerle düşen ekmek fiyatlarını yeniden düzenledi. Ancak 1532'de fiyatlar tekrar eski seviyesine döndü.⁶ Daha sonra Anvers'te bir inşaat ve yıkıp yeniden yapma patlaması yaratan 1545-1546 krizi, bir kentleşme projesinin de önünü açtı.⁷

Anvers'te, 16. yüzyılın ilk yarısında, Michel Hillen van Hoochstraten, Willem Vorsterman ve Jan Grapheus gibi pek çok ünlü tipograf faaliyet gösteriyordu. Gracia'nın kenti çoktan terk ettiği yüzyılın ikinci yarısında, Christopher Plantin de kentin gurur kaynaklarından biri haline geldi.

Bir haritacılık merkezi olan kent, İncil ve dini kitap basımıyla da tanınıyordu. 1540'ta Mezmurların Flamanca çevirisi yayımlandı.⁸ Jakob van Liesvelt'in Felemenkçe'ye çevirdiği *De Bijbel* de, 1542'de, Gracia henüz Anvers'teyken çıktı. O yıl –bir ihtimal yaptığı çeviri yüzünden– Liesvelt'in boynu vuruldu. Mendes ailesinin bu eserlerin hiçbirisiyle ilgisi yoktu. Anvers bir sanat metropolü haline geldiğinde, Gracia'yla ailesi çoktan kentten ayrılmıştı. 1519/21 yıllarını Anvers'te geçiren Dürer'in, milyoner Diogo Mendes'ten sipariş aldığına dair de herhangi bir belge yoktur. Mendesler, muazzam servetlerine rağmen tüccar bankerlerdi. Fuggerlerin aksine, servetleri tek bir amaca hizmet ediyordu: emniyetlerini sağlamak. Gösterişten kaçınmak ve güvence içinde olmanın bedelini hemen her zaman ödemek zorundaydılar.

DÖNMELERİN LİZBON VE ANVERS'TEKİ YAŞAMI

Yabancı malların transit merkezi olan Anvers, hızla büyüdüğü dönemde, aralarında Mendes kardeşlerin de bulunduğu Yahudi ve Yeni Hıristiyan tacirler için giderek önem kazandı. Anvers halkı, gururla İspanyol krallarıyla özdeşleşmek ister gibi kendine “sinjoren” diyordu. Oysa bu unvanı İspanyol ve Portekizli Yeni Hıristiyanlar (ya da küçük düşürücü isimleriyle Marranolar) da kullanıyordu. Öyle ki, Gracia Mendes'e ömrünün sonuna dek “la Señora” diye hitap edildi. Sınıf belirten bu unvanı, Anvers sakinlerinden hangi grubun daha önce benimsediği bilinmiyor.

İspanya'da yaşanan kanlı olayların temelleri, Yeni Hıristiyanların Anvers'e yerleşmesinden önceye, 14. yüzyıl sonlarına kadar uzanır. Bunlardan en önemlisi, 1391'in Kül Çarşambası'nda Sevilla'daki Yahudilere uygulanan şiddet ve ardından, zorla din değiştirmeye mecbur bırakılmalarıydı.⁹ 31 Mart 1492'de çıkarılan ve aleni Yahudilerin İspanya'yı dört ay içinde terk etmesini buyuran Sürgün Emri, yeni dinlerine gerçekten iman eden, fakat Kilise'nin gözünde şüpheli olmaktan kurtulamayan binlerce Yeni Hıristiyan'ı da ürküttü.

Felemenk eyaletleri Yahudilerin yabancıları değildi. Huy'da, daha 10. yüzyıldan beri Yahudiler vardı. Liège'de 1044'te, Brüksel'deyse 13. yüzyılda Yahudiler yaşıyordu. III. Henri 1260'ta onları sürdü, ama bazıları gitmedi ve tefecilik yasaklandığı için sadece ticaretle uğraşmaya başladılar. Bu ara-

da İngiltere'den sürülen Yahudiler de Felemenk'in yolunu tuttular. Brabant Dükü 1370'te önlerini kesmeye yeltendiyse de, yüzyılın sonuna doğru, İber Yarımadası'ndan ve Avrupa'nın diğer bölgelerinden gelen Yahudilerin sayısı daha da artmıştı.

Portekiz, yetişkin başına sekizer *cruzado* ödeyebilenlere sekiz ay kalma hakkı tanıyarak, İspanya'dan gelen sığınmacıları kabul etti.¹⁰ Yaklaşık otuz seçkin ailenin Oporto'ya; aralarında muhtemelen Mendeslerle akrabaları Benvenistlerin de bulunduğu ve adambaşı 100'er *cruzado* ödeyen yaklaşık 600 aileninse istedikleri kente yerleşmelerine izin verildi.

Yahudilerin Portekiz'de bulduğu görece huzur, Kral Manuel'in İsa-bel'le evlenmesiyle son buldu. Çiftin 29 Kasım 1494'te imzalanan evlilik anlaşması, ülkenin Yahudilerden "arındırılmasını" şart koşuyordu. Bir hafta sonra Yahudiler, on ay içinde ülkeyi terk etmek üzere Portekiz'den resmen kovuldular.

Kraliyetin gelir kaynaklarından olmak istemeyen Kral Manuel, 19 Mart 1497'de yeni bir emir çıkararak, dört ila on dört yaş arasındaki bütün Yahudilerin o Pazar günü vaftiz olmak üzere kilisede hazır olmasını buyurdu. Uygulamada, bu emir diğer aile üyelerini de kapsar hale geldi, çünkü ailelerini bir arada tutma derdindeki ebeveynler, "gönüllü olarak" vaftiz oldular. Portekiz'i terk eden Yahudi sayısı 20.000'i aşmadığına göre, bu yeni dönmelerin çoğu muhtemelen daha önce İspanya'dan gelmiş olup, tehlikelerle ve belirsizliklerle dolu yeni topraklara göç etmeye hali olmayan sığınmacılardı. Vaftiz edilen Yeni Hristiyanlar, Yahudi adlarını bırakıp, genellikle soylulardan olan ve zorla din değiştirtmeyi, ebediyen lanetli ruhları kurtaran müthiş bir ruhani zafer addeden Hristiyan kefillerinin isimlerini aldılar.

Benvenist soyundan gelen Mendeslerle Lunalar, Mendes/Miques ve Luna adlarını daha önceden almış olsalar gerek.¹¹ Portekiz, onların adlarını ve dinlerini değiştirdikten sonra Lizbon'da kalıp refaha ermelerine göz yumdu.

Portekiz iş dünyasında başarılı ve saygın sarraflar olarak işe başlayan Mendesler, yüzyılın başında bankerlik faaliyetlerini artırdılar. Gerek yurtiçinde, gerekse yurtdışında emtia alım satımı ve havale işleriyle uğraşmaya başladılar. Müşterilerin parasını ülkeden ülkeye aktarıp kâr amacıyla

kambiyo pazarlığı yaptıklarından, gerçekten de “emtia piyasası”nda (kelimenin günümüzdeki anlamıyla) faaliyet gösteriyorlardı. Ayrıca hem bireyler, hem de devletler katında yüklü miktarda para ödünç vermeye (ki borçlular arasında Saray da vardı) ve rehinciliğe başladılar. Bunları hakkıyla yapabilmeleri için, külçe altın da dahil olmak üzere çeşitli uluslararası döviz kurlarına ve değıştokuş yöntemlerine hâkim olmaları gerekiyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısında, İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere’ye uzanan biber ve baharat ticaretindeki aslan payını Mendes ailesi (o sırada Nasi diye de tanınmaya başlamışlardı) elinde tutuyordu. Yılda değeri 600.000 ila 1.200.000 duka arasında değışen baharat sevkıyatıyla, çeşitli ülkelerin borsalarını da kontrol ediyorlardı.¹²

AİLE İŞİ

Ailenin farklı bir ticaret merkezini benimsemesinde Lizbon katliamının etkili olmuş olması pek mümkün. Aile, Diogo’yu (1493/4?-1542/3?) Anvers’e göndererek, faaliyetini kuzeye doğru genişletmeye başlamış oldu. Anvers’teki Portekizli dönme kolonisinin ilk üyelerinden olan Diogo Mendes, müthiş fırsatlar sunan kente 1512’de (sulh hâkimi, Portekiz “kavmi”ne ticari faaliyetlerinde kullanmak üzere, Kingdorp’un üzerinde muhteşem bir bina tahsis ettikten sonra) yerleşti.¹³ Baharat ticaretinin merkezi Anvers, hem İspanyol İmparatorluğu’nun parçası, hem de Engizisyon’un nefes aldırmanın gözetiminden uzak olması hasebiyle pek çok önemli ve varlıklı Yeni Hristiyan aileyi çekiyordu. Genç Diogo Mendes, çok geçmeden biber tekelinin tartışmasız kralı haline geldi.¹⁴

Francisco’nun kardeşı Diogo, Felemenk eyaletlerinde uluslararası ticaretin en canlı olduğu sırada, tesadüfen, Anvers’te Mendes işletmesinin bir şubesini kurmakla görevlendirilmişti. Böylelikle genç adamın bir girişim dehası olduğu ortaya çıktı: doğru zamanda doğru yerde bulunarak, uluslararası ölçekte devasa bir şirket kurdu.

1530’lara gelindiğinde Anvers, gerçek bir “Batı metropolü”ydü. Giderek güçlenen bir ticaretin yanı sıra, koridorlarında dünyanın tüm dillerinin yankılandığı güçlü bir borsası vardı. Fuggerlerle Welserler gibi bütün büyük bankerlik şirketleri Anvers’te şube açmıştı.

Francisco'yla ebeveyni, muhtemelen Portekiz'de din değiştirmişti; Diogo da herhalde Hristiyan doğmuş olsa gerek. 1540'ta Lizbon'dan Anvers'e gelerek aileye katılan, "Diogo'nun sütünnesi" Bianca Fernandez¹⁵ o sırada 75 yaşında olduğuna ve yaşı nedeniyle Diogo'yu Lizbon'da 1490'ların başından sonra emzirmesi mümkün olmadığına göre, Diogo'nun, ailesi Portekiz'e gelip Katolik olduktan kısa bir süre sonra doğduğu varsayılabilir.

Diogo'nun Anvers'te yaptığı işlerle ilgili, servetine ışık tutan pek çok belge var. Bunların arasında, çeşitli hahamlık kayıtları da (sonradan Gracia'yla Diogo'nun dul eşi arasındaki davanın ürünü) bulunuyor. Zamanında, bugünün 500 milyon ila 1 milyar dolarına mukabil bir parayı elinde bulundurmuş olmalı. Günümüzün aksine, o zamanlar böylesi bir servete sahip olan kentlilerin sayısı birkaç kişiyi geçmiyordu.

Diogo'nun, istese Osmanlı İmparatorluğu'na kaıp, Museviliğini serbestçe yaşayabilecek ya da İber Yarımadası'ndan kaın Yahudi sığınmacılara yardım edebilecekken Anvers'te kalmasının nedeni, herhalde burada edindiği büyük servetti.¹⁶

Gizli Yahudilerin Museviliklerini açık edebilecekleri yerlere göç etmelerini buyuran hahamlar da, söz konusu Diogo olunca onun, dinini gizlemek zorunda olduğu Anvers'te kalmakla günah işlemiş sayılmadığında hemfikirler.¹⁷

Esasında, daimi bir şubeler ağı aracılığıyla büyük bir alanda, çeşitli noktalarda, birçok iş kolunda geniş çaplı hizmet veren, kâr amaçlı özel bir kuruluş olan Mendes işletmesi, modern bir süper-şirket sayılabilir. Biri Lizbon'da, diğeri Anvers'te olan Mendes kardeşler, aralarında Affaitati'nin de bulunduğu başka tacirlerle geçici ortaklıklara da girdiler.¹⁸

Diogo'nun Anvers operasyonları, Mendes şirketini temsil eden "komisyoncular" veya aracılar vasıtasıyla İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere'ye uzanıyordu. Sermayesini farklı alanlara yatıran Diogo, Fuggerlerle de sık sık işbirliğine giriyor ya da onlara yeddieminlik yapıyordu. Tarım ve ihracat ayrıcalıkları karşılığında hükümdarlara verdiği nakit borçların kâr potansiyeli yanında, mal güzergâhlarını ve borçları yeniden çevirmeyi çok iyi bildiğinden, çeşitli ülkelerde çıkan siyasi ve mali krizleri atlattı. Bilindiği gibi, bir keresinde Fuggerlerin Portekiz'deki aracısına 200.000 florin borç

verdi. Oysa bu meblağı aslında Portekiz kralına borç vermiş, kral da Türklerle savaşta kullanması için İmparator'a göndermişti. O sırada Sultanlık, Habsburgların durmadan katlettiği Avrupa Yahudilerini himaye ettiğinden, bu işlem özellikle kayda değer.

Ortaçağ'da ticaret –özellikle de deniz aşırı işlemler– sayısız ortaklık sayesinde yürüyordu. Tek sefere mahsus, sözde-ortaklıklar olduğu gibi, ilgili ülkelerde işlerin etkin ve dürüst bir biçimde yürütülmesinden sorumlu, sürekli çalışanlar da vardı. Bu ortaklıklarda, memleketten tanıdık yahut yabancı ülkelerdeki dindaşların tavsiye ettiği dindaşlardan yararlanmak, sadece uygun değil, gerekliydi de. Tüccar toplulukları uzun vadede daima çok ırklı ve çok dinli olur, hele ki büyük çaplı girişimlerde, farklı etnik ve dinsel gruplar arasında hatırı sayılır bir işbirliği görülürdü. Tıpkı hanedanlardaki gibi, dönemler arasında da iş konusundaki güvenin yanı sıra özel, kişisel güvene de ihtiyaç duyulduğundan; arkadaşlıklar ve iş ortaklıkları evlilikle perçinlenirdi.

Aile işi, yalnız babalarla oğulların değil, damatların da katıldığı, doğal bir işletme türüydü. İş yaşamının bir diğer unsuru olan ticari araçlar –bunlar genellikle uzak akrabalarından seçilirdi– işle ilgili özel bilgilere vakıftı. Simsarlarla temsilciler, işletmeyi tamamlardı. Rönesans boyunca, İtalya ve özellikle Levant'taki çeşitli konsolosluklar ilave bir koruma sağladı. İleri muhasebecilik (M. S. 1000'den itibaren), şirketlerin *sine qua non* [olmazsa olmaz] unsuruydu. Ancak muhasebe kayıtları, bankerlerin ücretlerini ya da alınan faizleri içermiyordu.

Diogo'nun Portekizli meslektaşlarının çoğu Yeni Hıristiyan'dı. Felipe'yle Deli Juana evlendikten ve Felemenk eyaletleri V. Karl'ın egemenliği altına girdikten sonra, göçle birlikte Kutsal Engizisyon tehlikesi de azar azar arttı.

Kilise'nin V. Karl'a kaynak sağlamadaki çelişkili rolü, zamanın çapaşıklıklarını iyice vurgular. Siyasî sınıflar kamu kaynaklarını Karl'ın emrine sunmaya razı olmadığından, imparator kâtabi Mercurio de Gattimara, Kilise ve deniz aşırı toprakların katkılarıyla beslenen, gerektiğinde imparatorun emrine amade olacak bir “hazine” oluşturmayı önerdi.¹⁹ İşin tuhafı, Hıristiyan savaşlarını desteklemek için oluşturulan fonun başında, Alonso Gutierrez ve Juan de Bozmediano adlı iki Yahudi vardı.²⁰

Yeni Hıristiyanların, Anvers için, ticari yaşamın temel bir unsuru olmanın ötesinde bir önemleri vardı. Onlar aynı zamanda, kentin refahı ve güvenliği kadar, kültürel ortamına da büyük katkılar yapan, gerektiğinde sadakatlarını kanıtlamış birer vatandaşlardı.²¹

Portekiz kolonisinin gurur kaynakları arasında, tacir bankerlere ek olarak, ünlü hekim Amatus Lusitanus'la hümanist şair Evoralı Diogo Pires de vardı. Pyrrhus Lusitanus adıyla Latince şiirler yazan Pires, sonradan yeniden Yahudi adı Isaiah Cohen'i aldı. Anvers'te yaşayan bir başka önemli kişi de, gizli Yahudi varlıklarının el altından İtalya'ya naklinde ve Mendes bankalarının idaresindeki varlıkların yeniden tesliminde aracılık yapan Hıristiyan Daniel Bomberg'di. Bomberg aynı zamanda İbranice kitaplar da basıyordu.²²

Ana ticari ürün olan biber, Mendes ailesinin Felemenk biber ticareti üzerindeki tam kontrolü sayesinde, Portekiz Kralı'nın tekelindeydi. Tekel, Portekiz Tahtı'na Antiller'den elde ettiği gelirin dörtte birini sağlıyordu.²³ Malların limandan limana seyahati giderek kolaylaşıp ucuzluyordu: Anvers'le Lizbon'un arası "por um correio" [mektupla] 39, "por barco" [gemiyile] 10 gündü. Portekiz Krallığı'nın çok geçmeden Mendes Müessesesi'ne, krala doğrudan çıkar sağlayan gerçek bir şirketler birliğinin başına bel bağlar hale gelmesi şaşırtıcı değildi. Bir eyaletler ve beylikler topluluğuna hükmeden İmparator V. Karl, çeşitli bütçelerle ve sükun eden mali sıkıntılarla uğraşmaktan başını alamıyordu.

Gelin görün ki, 1531 Şubatı'nda, aralarında Diogo'nun da bulunduğu dört kişi kâfirlik iddiasıyla tutuklandı. Bu, bir Yeni Hıristiyan'a yöneltililebilecek en kestirme ve en tehlikeli suçlamaydı. Neyse ki İmparator'un önceden vermiş olduğu bir geçiş izni sayesinde aynı gün serbest bırakıldılar. Ancak 1532 Temmuzunda Diogo, gizli Yahudi olduğu, Türkiye'deki Yahudilerle temas kurduğu, özellikle de Yeni Hıristiyanların Selanik'e kaçmasına yardım ettiği gerekçesiyle tekrar tutuklandı.²⁴ Ayrıca, *lèse majesté*, yani Tanrı'ya ve İmparator'a hakaretle de suçlandı.

Diogo bir tek, Osmanlı İmparatorluğu'yla ticaret yaptığını ve Ancona'yla Venedik'e insan değil, mal gönderdiğini kabul etti. Adriyatik liman-

larının Selanik sayılmadığını²⁵ ve Yahudi asıllı olmakla beraber daima iyi bir Hristiyan olarak yaşadığını öne sürdü.

Bu noktada Mendes ailesinin uluslararası ticaretteki hayati önemi ortaya çıktı. Ailenin düşüşü, ekonomide tehlikeli bir zincirleme tepkimeye yol açacaktı. Portekiz konsolosu, Mendes hapishaneye girdiği takdirde kralının, İmparator adına Fuggerlere 200.000 duka altını ödeyemeyeceğini belirtti. O sırada İspanya, Cenova, Floransa ve Lucca konsolosları da, Diogo adına araya girdiler. Anvers Sulh Hâkimi de “İmtiyaz Beratı”nı gerekçe göstererek onlara katıldı. Çeşitli tacirler, hükümete yazdıkları mektupta, Diogo’nun kente kattığı değerden söz ederek, kötü niyetli “küçük rakiplerin” aileye zarar verme ihtimalini ortaya attılar.²⁶

Tacirler, “*fait d’abonder la place et bourse d’Anvers*” ailenin kente getirisinin farkındaydılar.²⁷ Mektupta, Yeni Hristiyanların iş ilişkilerindeki ününü ve dürüstlüğünü vurguladılar. Yani, ortada Diogo’nun manevi çöküşünden öte bir tehlike vardı. Kayıtlara göre, Diogo yedi hafta sonra, 1532 Eylülünde, 50.000 duka kefaletle serbest bırakıldı.²⁸ Sonunda dava düştü, ana suçlamalar üzerinde durmaktan vazgeçildi ve Diogo özgürlüğüne kavuştu.

Diogo ilk suçlandığında Francisco henüz hayattaydı; ancak elimizde Lizbon’daki ailenin Diogo’nun başına gelenleri duyduğuna ya da onu kurtarma girişiminde bulunduğu dair belge yok. Acaba Francisco, kardeşinin hassas durumundan haberdar edilmiş miydi? Edildiyse, kim tarafından? Francisco, Portekiz Kralı’ndan yardım mı istemişti, yoksa konsolos kendiliğinden mi harekete geçmişti? Lizbonlu ailenin durumu bildiğine ve Diogo’yu kurtarmaya çalıştığına dair kanıt yok. 17 Aralık 1531’de çıkarılan bir emirle Portekiz’de Engizisyon kurulduktan sonra, Francisco’yu da zor günler beklemeye başladı.

23 Mayıs 1536’da, V. Karl, Kutsal Engizisyon’un kuruluşunu onaylayan önceki emirleri feshetti. Bir nebze soluk alan Yeni Hristiyanlar, bununla sadece zaman kazandıklarının farkındaydılar. İlk *auto-da-fé* 1540’ta Lizbon’da yapıldıysa da, yalnız Portekiz başkentinde değil, Evora, Coimbra, Thoma, Lamego ve Oporto’da da gizli Yahudilik aldı yürüdü.

* Anvers kentini de, borsasını da ihya eden –ç.n.

Engizisyon Portekiz'de faaliyete geçtiğinden, Anvers'e taşınma hazırlıklarını başlatan, büyük olasılıkla yine Francisco Mendes'ti. Yaklaşan tehdidi bütün Yeni Hristiyanlar hissediyordu. Gracia'nın Anvers'e taşınmasının nedeni de yalnız kocasının ölümü değil, ailesinin Lizbon'daki durumunun bozulmasıydı.

1506'da Lizbon'da çıkan Yahudi karşıtı ayaklanma yüzlerce can aldı. 1515'te Kral Engizisyon'u Portekiz'e sokmak için başvurunca, Yeni Hristiyanlar daha da beterinden kaçınmak için Kilise'yle pazarlık yapmayı denediler. 1535'te Engizisyon tekrardan Portekiz'e yerleşme tehdidini savurdu. Papalık elçisi, Senigallia piskoposu Marco della Rovere, 30.000 duka karşılığında Papa'nın Portekiz'deki Engizisyon faaliyetlerini durdurmasını ayarlamayı önerdi. Ancak Rovere'nin görüştüğü ve aralarında Mendeslerin de bulunduğu varlıklı Portekizli Yeni Hristiyanlar, hangi ailenin ne kadar ödeyeceği konusunda uzlaşamadığından, anlaşma suya düştü. Yaklaşan tehlike, muhtemelen Francisco'yla Gracia'nın Anvers'e taşınmayı düşünmesine yol açtı.

23 Mayıs 1536'da, Portekiz'de, İspanyol modeli esas alınarak Kutsal Engizisyon kuruldu. Gracia'nın Portekiz'den Francisco'nun göçüp gitmesinden hemen sonra ayrılması, taşınma işlemlerine Francisco'nun önyak olduğu görüşünü destekliyor. Taşınma planları Francisco ölmeden başlamış olmalı.

Pazarlık fiyaskosu, Gracia'yı ülkeden alelacele ayrılmaya iten etken oldu. Giderken yanında kızı, kız kardeşi ve muhtemelen yeğenleri João ile Bernard vardı (gerçi oğlanlar daha sonra da gitmiş olabilir). Sonraları Josef Nasi olarak tanınan João (Zuan) Miykas (Miques), Gracia'nın ağabeyi olan ünlü hekimin oğluydu. João, Gracia'nın şirketinin en önemli ortağı oldu. Josef Nasi, büyük olasılıkla 1524'te, erkek kardeşiyse birkaç yıl sonra doğmuştu.

Francisco, ailesiyle servetini Kutsal Engizisyon'un pençesinden kurtarmak istemişti; ancak planlarını gerçekleştiremeden öldü. Diogo, ağabeyinin ölümünden sonra, Gracia'nın, küçük kızı Reyna'nın ve kız kardeşi Brianda'nın Anvers yolculuğunu ayarlayarak, İngiltere'den güvenceli geçiş izinlerini aldı. Bu izinlerde, yeğenlerin isimleri görünmüyor.

Ailenin gerçekten İngiltere’de konaklayıp konaklamadığı ya da ne süreyle konakladığı tam olarak bilinmiyor.²⁹ Ancak her halükarda Lizbon’dan çıkan geleneksel güzergâhlardan birini kullanmış olmaları. Yeni Hristiyanların çoğu Anvers’e gemiyle geliyor; yolda ya İngiltere’ye uğruyor ya da şüphe çekmemek için Madeira üzerinden seyre devam ediyordu. Anvers Belediye Başkanı’nın Cromwell’e yazdığı 14 Ağustos 1537 tarihli mektup, Mendes kadınlarına İngiltere’den geçiş izni istiyordu.³⁰ Diogo’nun arkadaşı John Husee, kadınlar İngiltere’de kaldıkları sürece onlara göz kulak olacaktı.

Gracia Anvers’te Diogo’yla buluştuğu sırada, Lusitan göçmenler en iyi hallerindeydiler. Portekiz’den gelen Yeni Hristiyanlara, 1537’de Anvers’e yerleşme hakkı tanındığı gibi, haklarındaki başka yerlerde bulunmuş iddialardan muaf tutulacakları bile teklifi edildi. Ne var ki 1549 Temmuzunda taktik değiştiren V. Karl, Felemenk eyaletlerinde altı aydan az oturan Yeni Hristiyanların ayrıcalıklarını feshederek, bir ay içinde bölgeyi terk etmelerini emretti. 30 Mayıs 1550’de çıkan ve aynı hükmü yineleyen ferman, ilk emrin başarıyla uygulanmadığını gösteriyordu.

GRACIA’NIN AİLE İŞİNE RESMEN GİRİŞİ

Gracia, kızıyla kendine kalan mirası aile işine yatırarak, derhal şirketin faaliyetlerine katılmaya başladı. Francisco’nun serveti, vasiyeti uyarınca, Diogo’yla, Gracia’nın temsil ettiği Reyna arasında bölüştürülmüştü. Hristiyan geleneklerini yansıtan vasiyetnamede, Hristiyanlıkla ilgisiz amaçlara ayrılmış gizli meblağlara dair ayrıntılar da vardı. Vives’in *De subventionem pauperum* adlı eserinde sözü edilen ruh, Yahudiler arasında çok eskiden beri yaygındı.

Gracia’nın (Diogo’nun açıkça teslim ettiği) girişimcilik becerileri, onun Lizbon’dayken bir hayli deneyim edinmiş olduğunu gösteriyordu. Muhtemelen kocasının hastalığında ve zamansız ölümünü takiben, işleri o yönetmişti. 16. yüzyılda kadınların, Mendesler ölçeğinde olmasa bile ticaret ve tefecilik yapması doğal olduğundan, Gracia’nın bu işlerle daha önce bile uğraşmış olması mümkün.

Francisco’nun ölümünden sonra, çekirdek aileyle akrabalar Anvers’te buluştular. Ancak Gracia, Anvers’e taşınmakla kayınbiraderinin himayesi al-

tına girmedir. Aile, burada da “hem ataerkil yapısından, hem de kişilere yer açan toplumsal bir alan olma gücünden ötürü” çifte bir işlev gördü.³¹

Yahudi âdetlerine göre, Francisco’nun ölümünden sonra Diogo’nun, ağabeyinin dul eşiyle evlenmesi gerekiyordu. Bu fi tarihinden kalma âdet, özellikle zengin dönme aileler arasında rağbet görüp sürdürülüyordu. Soyu devam ettirmeye yönelik dini arzusunun ötesinde, aile servetini parçalamama kaygısı da vardı. Ancak Diogo, Gracia’nın küçük kardeşi Brianda’yla evlenmeye karar verdi. Esasında, Sefardi Yahudi törelerine göre Gracia’yla evlenmek zorunda değildi, çünkü dul kadının sağ bir çocuğu vardı.³²

O sırada yirmi altı yaşında olan Gracia’nın, Diogo’ya çocuk veremeyecek kadar geçkin sayıldığından ya da ondan daha genç ve daha güzel olan Brianda’nın, Gracia’nın planlarını altüst ederek zengin hısımla evlendiğinden şüphelenilebilir. Ancak, üçüncü bir olasılık daha var ki, o da Gracia’nın bu evliliği kendi elleriyle düzenlemiş olması. Brianda Diogo’yla evlense bile, ipler, kız kardeşine sözü geçen Gracia’nın elinde olacaktı. Eğer kız kardeşler arasında bu evlilik yüzünden bir sürtüşme olduysa bile, bu, ancak çok sonraları bariz bir çatışmaya dönüştü.

Yeniden yapılanan Mendes ailesi, Gracia’nın ve Diogo’nun olmak üzere iki ayrı soyu temsil ediyordu. Dolayısıyla da iki çekirdeği vardı. Ancak Diogo’nun kurduğu evlilik ailesi, özellikle de onun ölümünden sonra baskın olamadı. Diogo’nun vasiyet güderi olan Gracia, şirketin tek yetkilisi haline gelerek, tüm ticaret ve bankerlik ağına hükmetmeye başladı. Hem abla, hem de vasiyet güder olması hasebiyle, büyük olasılıkla iki kat sorumluluk duyuyordu. Şirkette kalıp, önceden ortaklaşa girilmiş büyük işlerle ilgili yürütme kararları almakla yetinmeyip yeğenlerini de stajyer olarak işe aldı. João zamanla şirketin esas kuvveti haline gelerek, onu dönemin en büyük uluslararası kuruluşlarının arasına soktu. İki erkek kardeş Mendes ortaklığında daha önceden de çalışmıştı; fakat Joseph Miques, ancak Diogo’nun ölümünden sonra kayda değer bir konum elde edebildi.

Rönesans’ın “kendini yeniden yaratma”* rüzgârları içinde, aileyi bir arada tutmanın önemi de pek vurgulanamaz. Bu, özellikle kendilerini an-

* Self-fashioning: Greenblatt’ın bulduğu terim. İnsanın kendini birtakım toplumsal standartlara göre yeniden yaratması --ç.n.

cak türdaşlarının arasında güvende hisseden, gizli Yahudi Yeni Hıristiyanlar için söz konusuydu. Mendes kardeşlerle Luna kardeşleri birbirine bağlayan ekonomik bağlarsa, akrabalık bağlarının önüne geçiyordu. Bu, sonradan aralarında çıkan parasal anlaşmazlıkların kaynağı Brianda'nın Diogo'yla evlenmesiymiş gibi görünen, Gracia'yla Brianda'nın arasındaki girift ilişki için bile geçerliydi.

Brianda'nın Diogo'yla evliliğinden olan kızı Beatrice'in diğer ismi, Gracia la Chica [Küçük Gracia]'ydı. Bu da kız kardeşlerin birbirine olan düşkünlüğünün hiç olmazsa görünüşte sürdüğünü gösteriyor. Aralarında ki çatışma, Diogo'nun vasiyetinin okunması ve Brianda'nın kendini "mağdur" hissetmesi üzerine patladı.

Aşkenazi geleneklerinin aksine, Sefardi Yahudileri, çocuklarına yaşıyan akrabalarının isimlerini koyabiliyordu. Gracia la Chica'ya teyzesinin ismi konduğu gibi, Reyna'ya da, Brianda'nın Ferrara'da çıkarılan geçiş izninde görülen Yahudi ismi "Reina" konmuştu. İbranice isimlerin Avrupa'daki çeşitlemelerine çevrilmesi yaygın bir uygulamaydı. "Gracia," "Hanna"nın Latince karşılığıydı.

DIOGO VE GİZLİ YAHUDİLİK İDDİASI

Mendes ailesi, Anvers'in kalburüstü kesimine mensuptu; soylular sınıfından olmasalar da, saraya erişimleri vardı. Ancak 1539'a gelindiğinde, Kutsal Engizisyon, Karl'ın hâkimiyet alanındaki çeşitli yerlerde faaliyete geçmiş bulunuyordu. Diogo, özellikle 1540'tan itibaren başlayan yeni zulüm dalgası yüzünden, daha güvenli bir yere göç etmeyi düşünmeye başladı. Diogo'nun akrabası ve temsilcisi Gaspar Lopes, kendini gizli Yahudilik suçlularından kurtarmak için İtalya'da muhbirlik yapmaya başlayınca, Diogo'yu aynı suçla itham etti ve kopan kıyamet, İmparator Karl'a kadar ulaştı.

Diogo, yetkililerle bir kez daha karşı karşıya geldi, fakat bu kez onun namına sulh hâkimleri devreye girdi. Yaşadığı sürece bir daha hakkında işlem başlatılmadı; ancak iddiaya göre 1540'ta bir süre gözden kayboldu. Ancak bu, hem şaşırtıcı, hem de güvenilmez bir iddiadır; çünkü aynı yıl, Brianda'yla evlendiği katedralde kızının vaftizini kutladı. Ayrıca, vasiyetnamesi de 12 Temmuz 1540 tarihlidir.³ Diogo öldükten sonra, João

eğitilerek, aile işinin, başta Lyon olmak üzere ticaret kentlerine seyahat etmeyi gerektiren kısmını üstlendi.

Diogo'nun vasiyetnamesinin içeriği, Jean Charles diye birinin mahkemeye verdiği (Şubat 1554) yeminli ifade sonucunda su yüzüne çıktı. Latince yazılmış olan bu ifade, Brianda'nın, İtalyan mahkemesinde, kızının meşruiyetini kanıtlamasına yaradı. Brianda, Gracia'nın hem kız kardeşinin serveti, hem de yeğeninin mirası üzerindeki söz hakkına resmen itiraz ettiği, belge, Ferrara'da emanete alınmıştı.

Diogo'nun genel vasiyetnamesi Fransızca, özel vasiyetnamesi ise İspanyolca'ydı. Onun mevkiindeki Hristiyan erkeklerden beklendiği üzere, Anvers Belediyesi'ne, 1.600 Flaman paunduna ek olarak, hayır kurumlarına, yoksul mahkûmlara, kıyafet alamayanlara ve yetim kızların drahomasına ayırdıkları fakirler ödeneğinden 100 paund tahsis etti.³⁴

Diogo'nun özel vasiyetnamesinde, aile servetinin yarısının Gracia'ya (ve Reyna'ya), diğer yarısının, Diogo'nun baldızı ve iş ortağı Gracia tarafından yönetilmek üzere, dul eşiyle kızına kaldığı yazıyordu.³⁵ Brianda bu koşullarda yalnız kendi drahomasını harcayabilirdi. Diogo'nun son kararları, çok geçmeden iki kız kardeş arasında büyük bir düşmanlık başlatarak, hapse attırmak da dahil olmak üzere çeşitli felaketlere yol açtı.

Diogo'nun, vasiyetnamesinin içeriğini ve mal varlığının idaresini Gracia'yla görüştüğü kesindir. Ancak tüm servetinin idaresini Gracia'ya bırakmasının nedeni Brianda'nın toyluğu muydu, yoksa Gracia'nın üstün zekâsı mı (ya da ikisi birden mi)? Orası belirsiz. Diogo, Gracia'ya yardımcı olarak Augustin Enriques'le Abraham Benveniste'yi tayin ettiği halde, Brianda'nın adını bile anmamıştı.³⁶ Geri planda bırakılan Brianda'nın, uğradığı düş kırıklığı anlaşılır olmakla birlikte, ailenin yatırımlarıyla sermayesini korumadaki sonsuz emeğinden dolayı Gracia'ya minnettar olması gerekirdi.

Diogo öldükten sonra mirasçılarının karşı karşıya kaldığı en büyük tehlikeyi, Gracia tek başına savuşturdu. Ölen Diogo'nun aleyhine, Saray'ın ailenin ekonomik kaynaklarına el koymasını sağlayacak bir dava açıldı. Gracia tam bir zafer kazanamamakla birlikte, Karl'a faizsiz 100.000 duka borç vererek aile servetini kurtardı.

Bazı araştırmacılar, João Miques'in aileyle baba tarafından akraba olduğuna inanır. Eğer öyle olsaydı, João'nun, Gracia la Chica'nın vasisi olması gerekirdi, çünkü çocuklar genellikle baba tarafından bir akrabanın salâhiyeti altına girerdi. Diogo'nun vasiyetnamesinde Miques kardeşlerden bahsedilmemesi de, aralarında kan bağı olduğu konusunda şüphe uyandırıyor.³⁷

İMPARATORDAN ŞANTAJ

V. Karl, 16 Aralık 1540'ta Anvers sulh hâkimlerine "Yahudi gibi yaşayan," onlarla görüşen ve kente Yahudileri kabul eden herkesi soruşturmalarını buyurarak, yeni bir şantaj vesilesi yaratmış oldu; böylelikle, tehdit altındaki Yahudi tacirlerden para sızdırmayı bekleyen, İmparatorun kendisi olmuş bulunuyordu.³⁸ İmkânı olanlar kaçtı. 29 Aralık 1540'ta, gizli Yahudilikle suçlanan kadınlardan, çocuklardan ve erkeklerden oluşan büyük bir grup, Anvers'i terk etti; ne yazık ki, Milano'da, Pavia'da ve çeşitli yerlerde tutuklanarak hapse atıldılar.

Venedik elçisi Francesco Contarini'ye göre, buyruk sayesinde İmparator adına en az 100.000 kron rüşvet toplanmış olacaktı.³⁹ Bu arada tacirlere, sürekli mali sıkıntılarla boğuşan kral naibi Macaristanlı Maria da durmadan baskı yapıyordu.⁴⁰

Karl, 1542 Temmuzunda "Anvers Uçbeyi"ne, kız kardeşinin suçluların varlığını hoşgörmeyeceğini yazdı.⁴¹ Karl'ın emrinden önce Flandre'de yaklaşık 500 Yeni Hıristiyan aile olduğu hesaplanmıştır. Bunların yaklaşık 300 tanesi, 4.000.000 duka altınıyla Venedik'e gitti. (Yoksullara pek kucak açılmadı.)

1549'dan sonra pek çok Yahudi daha *Signoria*'ya gitti, çünkü Karl, 1542'den sonra Felemenk'e gelen bütün Yahudileri sürmeye karar vermişti.⁴² Diogo, 1542 sonunda ya da 1543 başında, aile henüz göç hazırlıklarını tamamlamadan öldü.

Yeni Hıristiyanlara "yine yoldan çıktıkları" için şantaj yapan V. Karl'ın, imparatorluk hazinesini dönmelerin parasıyla doldurma konusunda daha da fena planları vardı.

Bundan sonraki olaylar, kraliyet ailesinin tarihsel kayıtlarından çok bir opera metni entrikasına yaraşır. Dünyanın yarısına hükmeden bir imparatorun, (yüzde almak uğruna) kız kardeşiyle el ele verip, Yeni Hıristiyan bir kızla bir İspanyol soylusunun arasını yapmaya kalkışması, inanılacak gibi değil, ama gerçektir. Karl, Macar Maria'ya yazdığı çeşitli mektuplarda, Gracia Mendes'i, Aragonlu Don Fernando'yu ileride kızına damat seçmeye ikna etmesi için baskı yapıyordu. Don Fernando, Núño Manuel diye birinin oğlu ve Aragon Hanedanı'nın gayri meşru bir mensubuydu. Yaşlı bir beyefendi olan bu İspanyol soylusu, Gracia'nın kızı Reyna'yla aralarını yaptığı takdirde, V. Karl'a 200.000 duka ödemeyi teklif etmişti.⁴³

Kutsal Roma İmparatoru, 28 Nisan 1544 tarihli mektubunda, kız kardeşinden Anvers'e gidip, dul Mendes'le şahsen pazarlık yapmasını bile istedi. Yalnız, kendisinin bu hizmet karşılığında alacağı büyük meblağdan bahsetmeyi unuttu.⁴⁴

Ancak bu noktada Maria direndi: *"Je n'ay jamais entendu ny desirez que assistez en cette affaire synon avec dehu honesté et sans user de nulle espèce de contraincte des raisonnables"* (25 Mayıs 1544). Maria'nın yanıtı, edepli davranma kaygısından çok, tüccar sınıfını kişisel meselelerle zora koşarak ekonomik bir geri tepme yaratma korkusuna dayanıyordu. Evlilik planlarından vazgeçip, Gracia'yla yeniden borç pazarlığına oturmalarını önerdi. Karl'ın kendisinden Maria'yı ziyaret etmesini istemesinden şüphelenerek tehlikeyi sezen Gracia, *"débilité et maladie"* bahane ederek isteği geri çevirdi.

Karl'la Maria, Diogo öldükten sonra Mendes Şirketi'ni kolayca ağırlarına düşüreceklerini zannetmişlerdi.⁴⁵ 9 Eylül 1545 tarihli bir yazışmada, Diogo'nun daha çocuk yaştaki kızının bile adı geçmiş ve evlendiği zaman 400.000 dukalık drahoma alacağı belirtilmişti.⁴⁶

İmparatorun Reyna'yla Don Fernando'nun evliliğine çanak tutması, Habsburg Hanedanı'nın Mendeslerin servetine el uzatma girişimlerinden yalnızca biriydi. Diogo öldükten sonra aleyhine açılan, titizlikle hazır-

* Akliselime aylene zorlamalara başvurulmaması şartıyla yardımcı olmayı şerefli duygularla kabul ettim.

** Halsizlik ve hastalık -ç.n.

lanmış dava da aynı amaca hizmet eden bir başka ortak girişimdi. İddialardan biri, Diogo hayattayken çıkan bazı söylentilere dayanıyordu. Buna göre Mendesler Anvers'te Engizisyon'u kaldırmak istiyor ve Yahudilerin Doğu'ya kaçmasına yardım etmek için yüklü miktarda para harcıyorlardı.⁴⁷

İmparatorla kral naibi tarafından köşeye sıkıştırılan Gracia, 1544 sonlarında, ailenin kaçışını daha fazla erteleyemeyeceğini anladı. Kız kardeşlerle kızları, yanlarına bir miktar eşya alarak, görünüşte kaplıcalarda dinlenmek için Aix-la-Chapelle'e (Aachen) gittiler. Oradan gizlice Venedik'e doğru, uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıktılar.

Kayıtlara göre, Mendes kız kardeşlerin ortadan kayboluşu, aradan ancak altı ay geçtikten sonra halkın malumu oldu. Ancak İmparator'la Maria, çok daha önceden haberdar edilmişti. Chimay'deki sarayında Maria'nın huzuruna çağrılan João Miques'ten kadınların derhal Venedik'ten dönmeleri istenip, Brabant Meclisi'nin karşısına çıkarılacakları ve gizli Yahudilikten yargılanacakları söylendi.

Habsburgların pırlıtlı dünyasına zaten adımını atmış olan João, bu kez kız kardeşlerin servetine sahip çıkmak için Chimay'deydi.

16. yüzyılda Sefardi Yahudilerinin kültürel açıdan çeşitli bir grup olduğunu unutmamak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'na Afrika'dan gelenlerin öğrenim durumu, İmparatorluk'a göç etmeye karar vermeden önce çoğunlukla Hristiyan olarak seçkin Avrupa üniversitelerine gitmiş olanlarınkinden çok farklıydı. Buna en iyi örnek Nasi kardeşlerdi: kayıtlara göre, João Miques, 1 Eylül 1542'de, Dominus Johannes Micas; kardeşiyse, 1540 Nisanı'nda Dominus Bernardus Micas ismiyle Leuven Üniversitesi'nden mezun olmuştu. Muhtemelen 1524'te doğan Josef, Leuven'de Prens Maximilian'la (1527-1576) birlikte öğrenim gördü.

Kusursuz bir terbiye almış olan genç ve zarif João, Anvers'te yaşadığı yıllarda, sonradan Kutsal Roma İmparatoru olan Maximilian'ın yakın dostu ve içki masası arkadaşıydı. Karl'ı tanıyor, Maria'nın sarayına girip çıkabiliyordu. Ancak bu olayda, tanıdıkları ona hiç de yakınlık göstermediler.

Gracia'yla Brianda'nın dönmeyi reddetmesi üzerine, Karl'la Maria, kız kardeşlerin Anvers'te emanete bıraktıkları eşyaya el koydu. Bunların arasında değerli eşyalarla dolu 40 sandık da vardı. Almanya'nın Füssen kentin-

de ele geçirilen, inci, mücevherat ve değerli taşlarla dolu üç sandığa daha el kondu. Kraliyet yetkilileri, kız kardeşlerin Anvers'ten ayrılırken konaklarının, hacizleri haklı çıkardığını iddia ettiler. Bu küstahça firarın Yeni Hristiyan cemaate kötü örnek olacağından korkan Saray, hiddetliydi.

João, Chimay'e 1546 Nisan'ının ilk günlerinde gitti. Bu, Mendes ailesini resmen ilk kayıtlı temsil ediydi. João'nun kaçış hazırlıklarında ne kadar parmağı olduğu belirsiz. Görüşmede, dulların kaçış planlarından habersiz olduğunu ve akrabaları olarak değil, temsilcileri sıfatıyla orada bulunduğunu belirtti. Maria, "o kâfirlerin" mallarına el koymakta ısrarcıydı. Fakat Brabant Meclisi önünde bu yönde bir oturum yapılmadan bu mümkün olmadığından, kadınları dönmeye zorlamak istiyordu. 6 Nisan 1546'da Karl'a yazdığı mektupta, genç adamla yaptıkları görüşmeyi anlattı.

João'nun temsil ettiği Gracia'yla kız kardeşi, karşı iddialarda bulundular. Portekiz uyruklu olduklarını, dolayısıyla da Anvers'te haklarında başlatılan işlemlerin kanuna aykırı olduğunu öne sürdüler. Alpler'i aşmalarını gerektiren o tehlikeli yolculuğu yapmayı reddettiler, fakat iyi Hristiyanlar olduklarına dair Venedik'te tanık gösterebileceklerini söylediler. João ayrıca kadınların tüm varlığının 15.000'er ekü olduğunu, servetlerinin geri kalanının, henüz reşit sayılamayacak yaştaki kızlarına ait olduğunu iddia etti.

Karl, kız kardeşlerden 1543'te almış olduğu 100.000 dukayı hâlâ ödemediğinden, Miques önce, nihai bir uzlaşma karşılığında bir yılığına faizsiz 200.000 dukalık bir borç daha vermeyi teklif etti. Karl, yalnız Anversli tacirlere değil, Augsburg'lu Fuggerlere de kendisini zorla destekletiyordu.⁴⁸

Mendes Sülalesi İmparator'a faizsiz borç para verirdi, ama onların bunu yapmaktaki esas nedeni korku ve hükümdarı hoşnut etme isteğı, yani rüşvet verme ihtiyacıydı.⁴⁹ Normal vade üç veya altı ayken, Yahudi ve Yeni Hristiyan tacirler, genellikle faizsiz iki ya da üç yıllık borçlar vermeye zorlanıyordu.⁵⁰

Sonunda João'yla Regensburg'da buluşan Karl, kadınların her biri için istediğı 100.000 dukadan vazgeçerek, 30.000'er eküyü kabul etti. Ancak Macaristanlı Maria, kardeşinin nihai anlaşmayı onsuz yapmaya hakkı olmadığını öne sürerek, sandıkları geri vermeyi reddetti.⁵¹

João, hem Maria'yla, hem de Karl'la, dulların mal varlığı konusunda yaklaşık iki yıl pazarlık yaptı. Ennihayet Anvers'ten ayrıldığında, Maria'ya faizsiz 150.000 eküyle 24.000 paund (ki Maria bu meblağı zaten tüketmişti) borç vermeyi teklif ettiği halde, elinde yazılı bir af yoktu. Neyse ki gizli Yahudilik suçlamaları geri çekilmişti.

João bu arada kendi mali çıkarlarını kollamaya da devam ediyordu. 1543-44 arasında, gerek tek başına, gerek Gracia'nın temsilcisi olarak, Affaitati kardeşler, Quintanadmenaslar ve diğer tacirlerle beraber, Fransa'yla büyüyen bir ithalat işine girdi. Bu işte yatırımcılar, kârı herhalde eşit bölüşüyordu.⁵² 10 Mart 1548'de Venedik'e doğru yola çıkan João,⁵³ bir süre Lyon'da konakladı. Burada kendisinden "banker" olarak söz edilir.⁵⁴ João'nun Lyon'da kaldığı süre, ileriki planlarını önemli ölçüde etkiledi. Sonradan Türkiye'de girdiği işlerden biri de, ipekböceği ithal edip üreterek, örnek aldığı Lyon'daki ipek endüstrisiyle rekabet etmekte.

Gracia, gizlice göç etmeden önce İtalya'yla sağlam iş ilişkileri kurmuştu. 1543'te, İtalya'ya ihracat yapanlar arasında "*les Mendes, héritiers de Diego*"* bulunduğu gibi,⁵⁵ kayıtlarda "J. B. Nazi" diye biri de vardı.⁵⁶ Mendes ailesi, gizlice Venedik'e taşınmakla son durağına bir adım daha yaklaşmış oldu.

* Diego'nun varisleri Mendesler -ç.n.

GRACIA VENEDİK'TE

Dullar, maiyetleriyle birlikte, Brüksel, Aix-la-Chapelle ve Lyon gibi durakları bir bir geçerek, İtalya yolunda aşacakları Alpler'e yaklaştılar. Augsburg'dan geçen alışıldık ticaret güzergâhlarını kullanmamak için, muhtemelen, bu gibi yolculara yardım eden ufak bir dönme cemaatinin bulunduğu Milano'ya uğrayan Gracia'yla Brianda, Venedik'e ("La Serenissima") 1546'nın başlarında vardılar.

Venedik'te Alman ve Doğulu eski bir Yahudi cemaatiyle 15. yüzyıl sonuyla 16. yüzyılın ilk yarısında gelenlerden oluşan büyük bir Yeni Hristiyan topluluğu vardı. Ancak Venediklilerle Yahudilerin arası, pek çok araştırmacının iddia ettiği kadar iyi değildi. İlk Yahudi göçleriyle beraber Yahudi karşıtı kanunlar da gündeme geldi. Örneğin, daha 945'te, Yahudiler gondola binmekten men edildi. 1424'te, Ortaçağ'ın sonlarına doğru, gayrimenkul edinmeleri ve Hristiyanlarla cinsel ilişki kurmaları yasaklandı. 1443'te Yahudi dans ve müzik okulları kapatıldı; 1457'de ve 1506'da kumar oynamaları yasak edildi. Yine de 1464'e gelindiğinde, "La Serenissima"ya yerleşen Yahudileri bağlayan kanunlar, bölgedeki Yahudi varlığının tanındığını gösteriyor. 1480'deki bir *auto-da-fé*'de, adları 1475'te Trento'daki bir ayin cinayeti vakasına karışmış üç Yahudi yakıldı. Yine de olumsuz duygular zamanla yatışmış olsa gerek. 1492'de bir Yahudi "cemaati"nden söz edilir. 1496'da, muhtemelen Sürgün sonrası artan göç dalgasına tepki olarak, Yahudilerin sarı (1500'deyse, herhangi bir açıklama yapılmaksızın sarı yerine kırmızı) takke giymeleri emredildi. Dolayısıyla 1497'de ortalıkta "Maranolar"ın nasıl ayırt edileceğini ve gerçek bir Yahudinin damarlarında ne kadar Yahudi kanı dolaşması gerektiğini açıklayan kılavuzların dolaşması rastlantı değildir.

1503 ve 1511'de, çeşitli Yeni Hristiyanları sınır dışı etme girişimleri oldu. Ancak unutmamak gerekir ki, Musevilik kendi başına sapkınlık sayılmamakla birlikte, Museviliğe geri dönen Yeni Hristiyanlar, dönmelerin en kötüsü kabul ediliyordu.

1516'da "Ghetto Nuovo"nın [Yeni Getto] kurulmasıyla bir tutum değişikliği oldu.¹ Yahudiler gettonun duvarları arasında yaşamaya başladıktan sonra kentteki yerlerini bir parça daha sağlama alabildiler. 1528-29 yıllarında Getto'nun ilk sinagoğu Scuola Grand Tedesca açıldı.

Bu yeni tecrit türü, bir yandan da güvenlik demektir. Yerleşik kentsel yaşama geçiş, Yahudi zihniyetini de değiştiren, fiiliyatta bir hak kazanma anlayışını da beraberinde getirdi. Bir zamanlar Hristiyan dünyasının "ötekiler"i olan Yahudiler, Hristiyanları "ötekiler" olarak görmeye başladılar. Gerek yerli, gerek yabancı Yahudiler, hor görülmeyle birlikte, Venedik'in gündelik yaşamında kendilerine adanmış bir yer edindiler. Daha önce kuzeyli tacirler, "Fondaco"lu² yerli Yahudileri Hristiyan tacirlerle ilişkilerinde temsilci olarak kullanmıştı. Bu gibi tutarsızlıklar başka alanlara da geçti. Lisansları bir geçerli, bir geçersiz kılınan Yahudi ve dönme hekimler bile rağbet görmeye başladı. Venedikli bir vaiz, yerel hâkimler kurulunun önünde, "Portekiz'de Hristiyan papazı olup da Getto'da kırmızı takesiyle dolaşan bir sürü Portekizli Yahudi" olduğunu iddia ediyordu.³

Levanten Yahudiler, Venedik'e daha çok 1537-40 Türk savaşından sonra yerleşmeye başladılar. Genellikle 1541'de kurulan Ghetto Vecchio'da [Eski Getto] kalıyor; ilk başlarda 4, birkaç sene sonraysa 24 aylık oturma iznine kavuşuyorlardı. 1550'de, Yahudi tefecilerin de sınırlı süreyle yerleşmelerine izin verildi.

Bu sırada Venedik'teki Hristiyanlarla Yahudilerin ilişkileri, arkadaşça olmasa bile hareketliydi. Örneğin 1567'de Salomon Usque (Salusque Lusitano, 1530-96), Petrarch'ı İspanyolca'ya çevirip Parma Prensi Alessandro Farnese'ye ithaf etti. Ayrıca, Venedik'teki getto tiyatrosunda oynanan *Esther* adlı oyunu (Lorenzo Gracian'la birlikte) yazdı.⁴

Rönesans'tan önce, çevredeki Hristiyan cemaatlerin dünya görüşüyle ilgilenen Yahudi sayısı yok denecek kadar azdı. Ancak Hristiyan kültürü yüzünü antik dünyaya ve İbranice İncil gibi kaynaklara dönmeye başlayınca, gettolardaki Yahudiler halihazır bilgi kaynakları haline geldiler. Pek çok hümanist, gettoları ziyaret ederek Talmud tartışmalarına bile katıl-

* Bir Venedik hanında iş yapan -ç.n.

di. Bu durum, yerli araştırmacıların Yahudi bilginleriyle ve hahamlarla diyalog halinde olduğu Venedik için özellikle geçerliydi. Konstantinopolis'ten gelen sığınmacıların yaydığı Plato felsefesi, tüm dinlere karşı hoşgörü öğütüyor; kimi Yahudi araştırmacılar, dinler arasındaki evrensel bağları inceliyordu. Yeni Yahudi kardeşlik dernekleri, dinsel kavramları sorgulayıp modern fikirlere kucak açıyordu. Giovanni Pico della Mirandola, Marsilio Ficino ve Francesco Zosi (Musevilik uzmanı), Senato'nun huzurunda gündemdeki kimi sorunları bile tartıştılar. Ayrıca, bölgedeki hümanistler, Yahudi kitaplık ve koleksiyonlarından yararlandılar.

Devlet adamı ve tarihçi Marino Sanuto'nun 3 Nisan 1531 tarihli günlük kaydından anlaşıldığına göre, Sanuto gettodaki gösterilere, daha Usque'nin eseri oynanmadan önce, başka Hristiyanlarla birlikte gitmişti. Sanuto şöyle diyor: *"In geto fu fato tra zudei una bellissima comedia, ne vi pote' intrar alcun cristiano di ordine di Cai di X, et la compitano a hore 8 di notte."*⁴

Dönemin her türlü sınıfsal kalıp yargısını bol bol barındıran İtalyan komedilerinde çizilen Yahudi ve "Marrano" karakterleri, Yahudilere yönelik tutumları da açığa çıkarır. Tiyatro oyunlarında "ebreo" [İbrani, Yahudi] sözcüğü daima hakaret olarak, "Marrano" sözcüğüyse yalancılığı ve ikiyüzlülüğü simgelemek için kullanılırdı. Bu oyunlarda Yahudi ya da dönme bankerler, genellikle yanlarında babasının cimriliğinden dolayı insaflarına kalmış "zavallı genç bir soylu" olduğu halde, dolaplar çevirirlerdi.⁵ Ancak tür içinde, Yahudilerin çilesi de su yüzüne çıkıyordu. 1574'te Floransa'daki Giundis'te isimsiz basılan *Comedia sine Nomine*'de, bir "Marrano" ailenin Barselona'dan Floransa'ya tehlikelerle dolu kaçıışı anlatılıp, bu şehir-devletindeki koşullar da gözler önüne seriliyor.⁶

"Çağcıl" Yahudilere yönelik önyargıların diz boyu olduğu bu dönemde, İncil'deki Yahudilere dayandırılan karakterlerin hayranlık ve saygı uyandırdığını belirtmek gerek. Yani Eski Ahit'teki Yahudilere hürmet edilirken, gerçek Yahudilerle Yeni Hristiyan vatandaşlar yerin dibine batırılıyordu. (Bu, İngiltere için de geçerlidir. Cromwell iktidarına kadar Yahudileri tanımadığı farzedilen İngiliz halkı, Yahudi imgelerini oluştururken, deneyimlerine ya da belleklerine değil, edebiyata dayanmıştır.)⁷

23 Temmuz 1550'de Venedik'te yürürlüğe giren yeni bir sürgün emriyle dönmeler iki ay içinde ülkeyi terk etmeye zorlanınca, Fransız büyükelçisi de Morvilliers şu açıklamayı yaptı: "*Peggio che gli hebrei perche non sono ne christiani ne giudei.*"⁸ Geriye dönüp bakıldığında, sürgün emrinin Venedik siyasetinde bir dönüm noktası olacağına, paniğe yol açtığı görülüyor. Dönmeleri sürme girişimlerini aslında Hristiyan tacirlerin torpillediğini de akıldan çıkarmamak gerek. Yerel devlet adamları ve ticaret erbabı, Levantla ticaretin yolunun, hem Doğu Akdeniz'de kilit konumlarda bulunan, hem de Saray'ın^{**} desteğini alan Yahudi ve dönme işadamları ve tüccarlardan geçtiğini gayet iyi anlamışlardı.

1552'de, Venedik'teki Yahudi cemaati, nispeten serbestçe ibadet edebilen 902 kişiden oluşuyordu. Talmud'un Venedik'teki ilk baskısı 1551'de yapıldı, ama yine de 1553'te herkesin gözü önünde yakıldı. Liberal tutum sona ermişti. Ancak Yahudi kutsal kitaplarının Venedik'in yanı sıra çeşitli İtalyan şehir-devletlerinde yakılmasında, Protestanlık (özellikle de vaftize karşı çıkan anabaptizm) korkusunun da payı vardı. 1555'te çıkan ve *Cum nimis absurdum* denen papalık bildirisiyle, bütün Yahudiler tecrit edilip gettoya kapatıldı.⁹

Mendes dulları, Venedik'e 1546 Temmuzundan önce gelmiş olmaları, çünkü V. Karl'la pazarlık etmeye çalışan João'ya 18.000 eküyü oradan yolladılar. Gracia'yla kız kardeşi, Venedik yolunda Lyon'a da uğrayıp, kısa bir süre de Avrupa'nın bu ipek başkentinde kaldılar. Gracia burada Kral I. François'yla borç pazarlığına oturmuş ve yeğeninin daha önce orada kurmuş olduğu Mendes girişimleriyle ilgili malumat almış görünüyor. Yaklaşık iki yıl sonra Venedik'e giden João da, yolda Lyon'a uğrayıp hem kendisinin, hem de Gracia'nın iş ortaklarını ziyaret etti.

Kız kardeşler, 22 Mart 1544'te Onlar Meclisi'nden güvenceli geçiş izni alarak Venedik'te yerleşmeye hak kazandılar: "*Le Mendes ottenero fin dal 22 marzo del 1544 un salvacondotta del Consiglio dei Dieci che garantira a loro e al loro seguito per un massimo di trenta persone... salve, libe-*

* Yahudilerden daha kötüler, çünkü onlar ne Hristiyan ne de Yahudi –ed.n.

** Metinde Saray, sadece Osmanlı Sarayı'nı kastetmek için kullanılmıştır –ed.n.

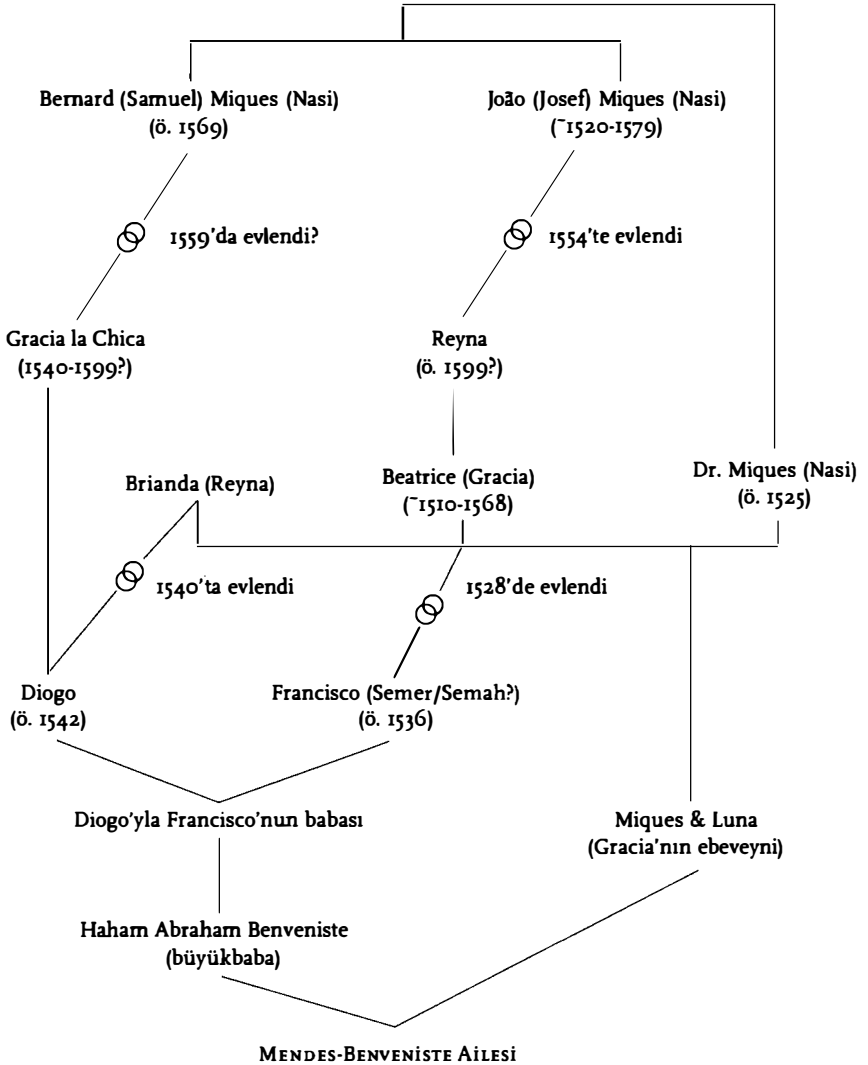
re et secure si le persone com gli beni e trattate alla stregna degli altri abitanti della città.”¹⁰ Dul Mendesler Venedik’e yerleştğinde, Yahudilerin çoğu Getto’da yaşıyor, Yeni Hıristiyanlarsa Rialto civarında oturuyordu.

Arkalarında öfkeli bir imparator bırakarak Anvers’i terk eden Gracia’yla Brianda, Engizisyon’un keskin bakışları altında, konforlu ama tehlikeli bir yaşam sürmeye başladılar. Ruhban sınıfı Yeni Hıristiyanlara, Yahudilerden daha çok güvenmiyordu. Kardinal Priuli, onlar için şöyle demişti: “Yahudilerin bu kalles aldatmacasından daha çok korkmak gerekir, çünkü bunlar, hiçbir şeyden şüphelenmeyen masumlarla rahatça ilişki kurabilen dahili düşmanlardır.”¹¹

Birkaç yıl sonraki bir başka ifade, hem Venediklilerin Yeni Hıristiyanlarla ilgili genel fikirlerini ele veriyor, hem de Mendes ailesini hedef gösteriyor: “Yahudi soyundan gelen herkese Yeni Hıristiyan diyoruz. Bunlar, Kral Don Emanuel zamanında Hıristiyan olmaya zorlandılar. Bugün İtalya’da Marrano dediğimiz kişiler, bunların soyundan gelmedir. İtalyan şehirleri onlarla dolu. Dolandırıcı João Miquez de bu lanetli ve döneke topluluktan çıktı.”¹²

Venedik’te 1540’larda canlanıp yeniden biçimlenen Engizisyon, bünyesinde sapkınlığı ortadan kaldırma amacıyla birleşen üç ayrı gücü barındırıyordu: Kilise’nin merkezi yetkesini temsil eden papalık elçisi, Engizitör ve yardımcıları; piskoposluk bölgesinin yetkilisi olan Venedik piskoposu (ve vekili) ve Devlet’in çıkarlarını savunan üç soylu. Engizisyon’la Devlet’in işbirliği, papalık elçisiyle meslektaşlarının ruhban sınıfından olmayanları *assistenti* [yardımcı] kabul etmesinden belliydi. Ortodoksların gözünde Venedikliler dinlerine pek bağlı değildiler. “Semo Veneziani e poi Christiani” deyişi, Venedik’e yerleşen Yunan sığınmacıların dilinden düşmezdi.¹³ Kilise’nin ruhban olmayanları Engizisyon işlerine bulaştırmasının nedenlerinden biri de belki buydu. Aslında birbirine rakip olan bu üç yetke (ki içlerinde en ateşlisi ruhban olmayanlardı), sapkınlara karşı birleşti.

SOYAĞACI

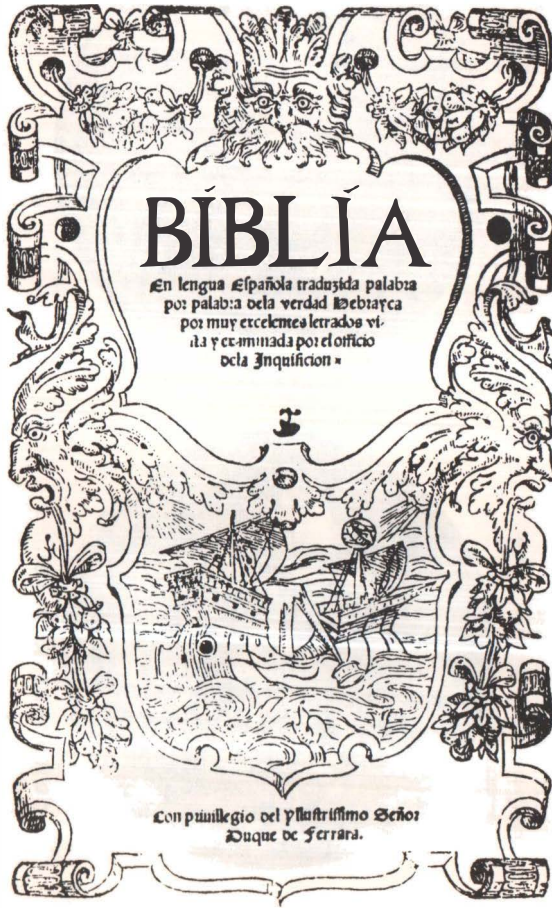

Resim 2-3. V. Karl'la kız kardeşi, Felemenk kral naibi Macaristan Kraliçesi Maria'nın portreleri. Szépművészeti Múzeum (Güzel Sanatlar Müzesi), Budapeşte.

Resim 4. Amatus Lusitanus'un portresi.

Tadić, J. *Javre ji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeca*. Saraybosna, 1937.

Resim 5. "Ferrara Incili"nden, direği kırılmış gemi çizimi.

Biblia en lengua española... Amsterdam, 1629/30?

Resim 6. Gracia la Chica'nın madalyon portresi. Skirball Müzesi (Parça no. 36.108).

Resim 7. Kimliği meçhul bir hanımefendi (Gracia Mendes'in madalyon portresi?). Freidenberg, Daniel M. *Jewish Medals from the Renaissance to the Fall of Napoleon (1503-1815)*. New York, 1970.

CONSOLACAM AS TRE
BVLACOENS DE
ISRAEL.

COMPOSTO POR SA.
MUEL VS
QVE.

Emprêso en Ferraria en casa de A. B. C. de: obra
V. 53; Dacia; an. 7 de Set. 1860

FRONTISPICE FROM ORIGINAL PRINTED IN 1553

DEDICATION

TO
THE VERY ILLUSTRIOUS LADY,
DOÑA GRACIA NABI

The heart is prized as the human body's noblest and most important organ, for it is the first to feel the pain which any other part of the body suffers. Indeed, it must be kept content for all the others to be at ease.

Since my prime purpose is to serve our Portuguese nation¹ with this small branch bearing new fruit,² it is proper to offer it to your Excellency, for you are the heart in the body of our people: in the remedies you have offered you have always shown that you feel our people's sufferings more poignantly than anyone else.

I say this not out of blind devotion, though I am your protégé, most illustrious lady, and desire to satisfy you through words, writings and deeds and to show myself in some small way grateful for the largesse I have received from your generous hand. Since you began to reveal your light, even our sucklings have imbibed this truth at their mothers' breasts, and your name and the memory of your goodness will forever be a part of the marrow of their bones.³

Besides, if the sun is superior to all other planets, it is because its powers bring greater benefits to all that grows on our earth. Which of the lofty luminaries of our people can deny similar superiority to you, most illustrious lady? Though their powers have been trained on the farthest province of the earth,⁴ you have done more than all of them to bring forth into the light the fruit of the plants that lie buried in its darkness.⁵

Wherefore I beg you, since you are wont to be gracious to me, kindly to accept this small token of service, so that the protection of your favor may give it the authority and respect that everything obtains which draws nigh to your Excellency. May our Lord prolong, and prosper your life and estate, and that of your eminent daughter⁶ for many years to come.

SAMUEL USQUE

Resim 8-9. Consolaçam'in İngilizce'ye çevirisinden.

Usque, Samuel. *Consolation for the Tribulations of Israel*. Çev. Martin A. Cohen. Philadelphia, 1965.

Resim 10. Yahudi düğünü.

Metzger, T. ve M. Metzger. *Jewish Life in the Middle Ages*. Hong Kong, 1982.

Resim 13. İstanbul manzarası, 1553.

Lewis, B. *Jews of Islam*. Princeton University Press, 1984.

Resim 14. Süleyman'ın portresi.

Cohen, J.-M. (der.) *Jews under Islam*. Amsterdam, 1993.

Resim 15-16. Yahudi hekim portresi. Moşe Hamon olabilir (solda). Yahudi tacir portresi (sağda).

Nicolay, Nicholas de. *Quatre premiers livres des navigations et pègrinations orientales*. Anvers, 1578. (Ayrıca Lyon, 1567, Venedik, 1580).

Venedik'te yaşamalarına lütfen göz yumulan Yahudiler, Ferrara'yla Mantova'da hoş bile karşılanıyorlardı. Ferrara'da daha 1088'de Yahudilerin oturduğuna dair bulgular var; ancak Este topraklarında Yahudilere tanınan haklara ilişkin ilk belge 1275'e ait.¹⁴ Genelde Yahudilere ilişilmeyen Ferrara'da 1452'den beri bir Yahudi mezarlığı vardı. Saray sık sık Yahudi karşıtı telkinleri yumuşatıyordu; halbuki Yahudilerin buradaki düklere sunduğu bankerlik hizmetleriyle, kendilerine arka çıkılmayan yerlerde verdikleri arasında galiba pek fark yoktu. İspanya Yahudileri 1492'de Ferrara'ya sığınıp burada bir sinagog bile kurdular. Sığınma hakkı 1538'de Portekizli, 1540'taysa Milanolu Yeni Hristiyanlara da tanındı. Ferrara'da İspanya ve Portekiz Yahudilerine açıkça ayrıcalık tanınıyordu. Venedik ise "gerçek inançlarını örtbas ederek Hristiyan gibi yaşadıkları; Avrupa'daki işlerini yavaş yavaş tasfiye edip Yahudi dünyasında daha kârlı ilişkiler kurmak için geçici bir süre durakladıkları bir yer"di.¹⁵ Bu nedenle, Venedik'ten Ferrara'ya taşınmak, onları Levant'a biraz daha yaklaştıran, mantıklı ve çekici bir adımdı.

Ferrara'ya göç eden Yahudilerden birçoğu iş için Venedik'e gidip geliyordu. Ancak görünen o ki, Gracia'yla Brianda bir süre bunun tam tersini yaptılar: Birer Hristiyan olarak Venedik'te oturup, iş için Ferrara'ya gidip geldiler. "Aile mülkünün büyük bir kısmı çoktan Türkiye'ye aktarılmış" olsa bile, böylesi bir göçü planlamak en az birkaç yıl sürerdi.¹⁶ O yüzden, 1549 Ağustosundan 1552 Ağustosuna, yani Gracia'nın nihayet Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yola çıkmasına kadar geçen süre makul görünüyor.

Gracia, Venedik'te "Beatrice de Luna" ismini kullandı.¹⁷ Mendes isminin iş dünyasındaki ünüyle Anvers'ten kaçarak edindikleri kötü şöhret birleşince, kız kardeşler kızlık soyadlarına geri dönme ihtiyacı hissetmiş olabilirler. Ragusa'yla yazışmalarında, gerek oradaki memurlar, gerek kendi temsilcileri Gracia'dan "Beatrice (ya da Beatrix) de Luna" diye söz ediyor. Onun, Venedik'ten ayrılıp Ragusa üzerinden Konstantinopolis'e yöneldikten sonra bile Luna soyadından vazgeçmemesinin nedeni bu olabilir. Yahudi olduğunu ilan edip kendini Gracia Mendes ya da Gracia Nasi diye tanıştırmaya başladıktan sonra bile "de Luna"yı "Hristiyan çevresinde" ve "Balkanlar"daki işlerinde kullandığı varsayılabilir.¹⁸

Mendeslerin iş ilişkileri, iki kadın Anvers'i terk ettikten sonra bile uluslararası ölçeğini yitirmedi. Gracia Venedik'teyken, muhtemelen yazıştığı tüccar Luca degli Albizzi aracılığıyla Floransa'yla da ticari ilişkiler kurdu.¹⁹ Albizzi, Levanten Yahudilerin aracısı olarak tanınırdı. Gracia, La Serenissima'da Priuli ailesiyle de ilişkideydi. İflas eden Antonio Priuli bankasını kapatmak zorunda kaldığında, oğlu Girolomo'nun Gracia'ya 30.000 skudo borcu vardı.

KIZ KARDEŞLERİN KAVGASI

Gracia'nın Türkiye'ye nihai göçle ilgili ağır ve titiz hazırlıkları, Brianda'yla aralarındaki can alıcı çatışma nedeniyle sekteye uğradı. Para yüzünden çıkan anlaşmazlık, Gracia'nın Venedik'ten ayrılmasını hızlandırırken, her iki kız kardeş için de ciddi sonuçlar doğurdu. Brianda, Venedik'te artık hem kendisinin hem de kızının servetini bizzat yönetmek istediğine karar verdi. Ablasının vesayeti, Anvers'te Diogo'nun vasiyetnamesi açıklandığından beri onun kanayan yarası olmuştu. Gracia'nın Konstantinopolis'e gizli göç planları da Brianda'nın taleplerini körüklemiş olabilir. Brianda, sağlığı yerinde olmasa da Venedik'te hoş ve tatminkâr bir yaşam sürüyordu. Ablasının peşinden bilinmezliklerle dolu yeni bir maceraya atılmaya niyeti yoktu. O mirastan kendine düşen payı tek başına yönetmek isterken, Gracia tüm servetini Türkiye'ye aktarıp oraya göç etmek istiyordu. Bu anlaşmazlık, aralarındaki gerginliği artırdı.

Brianda, kızının vesayetini Gracia'dan almak için şaşırtıcı ve tehlikeli bir yol seçti. Zamanın Yahudi karşıtı ortamından yararlanarak, ablasını gizli Yahudi olarak ihbar edip Türkiye'ye taşınma planlarını açık etti.²⁰ Brianda'nın ihbarı, Gracia'nın tutuklanmasına ve her ikisinin de varlıklarına el konmasına yol açtı. Burada açıklanamayan bir nokta var: Suç işleyen ya da şüpheli bulunan yabancıları genellikle güvenceli geçiş izinlerini iptal ederek cezalandıran (ki bu sonradan, geçiş izni ablasıyla ortak olan Brianda'nın başına geldi) Engizisyon, Gracia'yı neden hapse atmıştı? Bunun nedeni muhtemelen yine Venedik hükümetinin aile servetini müsadere etme hevesiydi. Gracia'nın hapse atılması, alışılmadık bir emsal oluşturmuş olmalı. Brianda da şüphe uyandırmış olacak ki, papalık elçisi, her ikisinin de kızlarını zorla manastıra yerleştirdi.

Bu arada Brianda, Venedik'teki servetini Lyon'a "veya diğer bir Fransız ticaret merkezine" aktarmaya çalıştı.²¹ Ablasının orada da yoluna çıkmasını önlemek için, Hristiyan bir aracı ayarlayarak Gracia'yı Fransa'da da ihbar ettirdi. Gracia'nın Lyon'daki mülklerini haczettirmeyi başardı, ancak planları geri tepti. Tuttuğu aracı açgözlülüğe kapılarak Brianda'yı da gizli Yahudilikle suçlayınca, Brianda'nın parasına da el kondu. Kilise dini koruma bahanesiyle çeşitli hükümetlerle bir kez daha el ele vererek, dullanın servetinin üzerine yatmaya çalışmıştı.

Kız kardeşlerin ilişkisinin bu gerilimler altında daha da bozulduğunu ve davalarının mahkemeye gittiğini söylemeye gerek yok. Sonuçta Gracia kaybetti. Mirasla ilgili iki ayrı hüküm verildi: Biri yerleşik yabancıların sulh hukuk davalarına bakan hâkimler kurulu ("Giudici al forestieri"), diğeri de mahkeme tarafından. Her iki cezayı da (biri 15 Eylül 1547'de, diğeri 15 Aralık 1548'de yürürlüğe girmek üzere) Gracia aldı. Aile servetinin yarısını, vesayeti altındaki yeğeninin, yani Brianda'nın kızının on sekizinci yaş gününe kadar Zecca'ya (Venedik devlet hazinesi) emanet etmesine karar verildi –ki bu karar, Gracia la Chica'yı Avrupa'nın en gözde eş adaylarından biri haline getirdi! Bu arada Brianda da kendi payını istiyordu. Bunun üzerine Gracia, gerek Lyon, gerekse diğer yerlerdeki varlığını korumak üzere kendi aracılarını görevlendirerek, ilgili kentlerde hakkındaki kararların dikkate alınmamasını istedi.

Artık Venedik'te iş yapamayan Gracia, Reyna'yla birlikte gizlice Ferrara'ya gitti. Burada, Este Hanedanı'ndan II. Ercole, büyükbabası ve babası gibi, karısı, I. François'nın kızı Fransalı Renée'yle birlikte Yahudilerle dönmelere kucak açıyordu.

Gracia'nın yaşamında Venedik'te açıkça ortaya çıkan Museviliğe dönüş, muhtemelen daha önce başlamıştı. O nedenle Venedik'teyken korunma ihtiyacıyla Türkiye'ye başvurması mantıklıydı. Ancak başındaki tehlikeler, muhtemelen kişisel değil, ekonomikti. 1524'teki bir antlaşmaya göre, ticaret yapma –yani Venedik'le Balkanlar arasında mal getirip götürme– hakkı Osmanlı tebaasındı. Böylesi bir fırsat, Gracia gibi açık göz bir işkadınının gözünden kaçmazdı. Söz konusu antlaşma ayrıca Gracia Türkiye'ye göç ettiği takdirde beraberindeki servetin de korunacağını ima ediyordu.

Gracia Venedik'teyken aynı nedenle (ve Anvers'e gönderilme korkusuyla) Portekiz uyruklu olduğunu vurgulayıp durmuştu. Zamanın papalık elçisi Beccadelli, "içlerinde elde edilen böyle bir servetin kâfirlerin eline geçmesi durumunda Hıristiyanlığın göreceği zarar" karşısında dehşete düşmüştü.²² Papalık elçisi, Hıristiyan önderlerin hislerine tercüman olmuştu: Hıristiyan devletler ne zaman Mendeslerin servetinin peşine düşse, şirkete dini bir nitelik atfediyorlardı. II. Henri, V. Karl ve Venedik Engizisyonu'nun hedefi aynıydı: "Francis ve Diogo Mendes'in vârisleri."²³

Gracia, sultana büyük olasılıkla dolaylı yollardan ve büyük bir gizlilik içinde yaklaştı. Bu yüzden Gracia'nın taşınmasına yardım etmek üzere bir elçinin gelmesi, yoğun spekülasyona yol açtı. Sinan Çavuş'un (çavuş, Osmanlı ordusunda bir ulak unvanıydı) zamansız ortaya çıkışının, Gracia'ya yarardan çok zararı oldu. İddiaya göre, Gracia Konstantinopolis'e haber göndermeyi bile deneyerek elçinin gelmesini engellemeye çalıştı, ancak ulak çoktan yola çıkmıştı.

Mendes ailesi, işlerini sessiz sedasız yürütmeye alıştı: iş ilişkileri veya rüşvet vasıtasıyla ayrıcalık elde etmeyi bilir, ancak bunu daima gizlilikle yaparlardı. Ama bu kez başarılı olamadılar. Muhtemelen sultanın başhekimî Moşe Hamon'un isteği üzerine, "Büyük Türk," Mendes kız kardeşlerin kendi tebaası, dolayısıyla da himayesi altında olduğunu duyurdu. Sultan herhalde Gracia'nın adını da göç etme arzusunu da ilk kez duymamıştı. Hamon'un, Mendeslerin servetinin Türkiye'ye aktarılmasının, ülke ticaret ve ekonomisine sağlayacağı büyük katkıyı açıkça ortaya koymuş olması da aynı derecede akla yakındır.²⁴

Venedik Büyükelçisi de Morvilliers'ye göre, Türk ulağın tek bir görevi vardı: Gracia'yla kızını Konstantinopolis'e getirmek.²⁵ Fakat Sinan Çavuş'un Venedik'e geliş nedeni ne olursa olsun, Gracia'yla Reyna artık Ferrara'ya taşınmıştı. Ferrara'dan aldıkları (Brianda'yı da kapsayan) geçiş izinleri 12 Şubat 1550 tarihli olduğuna göre, buraya kaçır gibi geldiklerini söylemek herhalde yanlış olmaz.²⁶ Bu noktada Brianda gerek Ferrara'da, gerekse Konstantinopolis yolculuğunda ablasına eşlik etmeyi reddetti.

Sinan Çavuş, Venedik'te bulunduğu sürece kız kardeşler arasında arabuluculuk yaptı. 12 Haziran 1552'de noter Paolo Leoncini'nin huzurun-

da bir anlaşmaya varıldı. San Marcolu vekil Nicolas de Molino, Gracia'yı, Andrea Contartini'ye Brianda'yı temsil etti. Kardeşler anlaşmayı imzaladılar (Brianda, kızının adına imzaladı). Birkaç gün sonra Senato belgeyi onayladı. Yüz bin duka altını, küçük Gracia adına, 29 Mart 1553'e kadar Zecca'ya emanet edildi. Bu tarihin önemi, kızın on sekizinci yaş gününden, yani 1558'den bir hayli önce olması. Brianda, drahoması olan 18.123,5 altın İtalyan eküsünü, kızının on sekiz yaşına kadarki öğrenim giderlerine harcamak üzere faiziyle geri aldı. Buna karşılık ablasından, João Miqués'ten ve Lyon, Paris, Venedik ve Floransa'daki aracılarından herhangi bir talepte bulunmayacaktı. Gracia'yla kızının canlarının istediği yere yerleşebileceğini de kabul etmek zorundaydı.²⁷

KIZ KAÇIRMA İDDİASI

Mahkemelik olan aile bireyleri arasında bir de ancak farslara layık, olmayacak bir olay yaşandı. Kayıtlara göre, João, 1553 Ocakı'nda Brianda'nın on üç yaşındaki kızı Gracia la Chica'yı kaçırdı ya da ayarttı. İddiaya göre çift, gizli bir Katolik nikâhı kıydırdıktan sonra, Roma'ya gitmek üzere kaçtı.²⁸

Bu kız kaçırma senaryosunun daha makul şekli şöyle: Diogo'nun, vasiyet eşgüderleri olarak görevlendirdiği Gracia'yla işgüderleri (Agostino Enriques ve Odoardo Gomes), küçük Gracia'nın Venedik'te kalıp Yeni Hristiyan olmayan biriyle evlenmesine karşıydılar. Venedikli genç bir soylu, kızı kur yapmaya başlamıştı bile. Gracia'nın aracıları, önce Brianda'ya, kararını bir an önce vermesi için baskı yapıp, onu Türkiye'ye gitmeye ikna etmeye çalıştılar. Ardından Gracia la Chica'nın on beşinci (!) yaş gününde 100.000 dukalık drahomasını almasını öngören anlaşmayı iptal etmek için uğraştılar. Son olarak da Venedikli züppeyle evlenmesini erteletmeyi denediler. Ancak João, bu konuda müzakereye fırsat bırakmadan kızı kaçırmaya karar vererek, "*con consensu della donzella*"* mavnayla Ferrara'ya doğru kaçtı.

Çiftle yardımcılarının Papalık Devleti'nden geçmeleri gerekiyordu. Faenza'da tutuklanıp Ravenna'ya götürüldüler. João, buradaki duruşmada

* Küçük hanımın rızasıyla —ç.n.

gerdege girdiklerini ifade etti. João ile onlara eşlik eden erkek kardeşi, bağlantıları sayesinde serbest kaldılar. Damat, gelini kasaba hanında yerel makamların korumasına bırakarak derhal kaçtı.

Venedikli soylular bu haberi duyunca öfkeden köpürdüler. 21 Ocak 1553'te, meydanlara afişler, kamu binalarına duyurular asıldı. Bütün kent, kız kaçırma olayını ve suçluların isimlerini öğrendi. Ertesi gün Signoria'nın ulaşı, papalıktan alınan, suçluyla "umutsuz bir anne"den koparılan kurbanı teslim alma iznini getirdi. Skandalın ayrıntıları Venedik'te, İtalya genelinde ve Fransa'da dillerdeydi. Onlar Meclisi 15 Mart'ta resmen toplanarak davayı açtı: "contra João Miquez Portugais absent mais legitiment cité."²⁹ João'yla diğer sanıklar, gıyaben ölüm cezasına çarptırıldı; Meclis ayrıca kaçakların yakalanmasına yardım edenlere yüklü ödüller vaat etti.

João'yu yakalayana 2.000, öldüğünü kanıtlayana 1.500 duka verilecek; onu yakalayana ya da öldürene ayrıca ömür boyu yıllık 200 duka bağlanacaktı. João Meclis'in kapsama alanının dışında olduğundan, yakalanmaması ihtimaline karşı, Venedik'e gelmesi tamamen yasaklandı. Geldiği takdirde, San Marco'nun iki sütunu arasına asılacaktı. João'ya yordakçılık ettiği öne sürülen erkek kardeşi Bernardo (Samuel) Miques'i yakalayana da 2.000 dukalık ödül vaat edildi. Brianda'nın aracılarından Rodrigo Núñez de, kaçıranlara yardım ettiği gerekçesiyle gıyaben darağacına mahkûm edildi. Yakalanırsa, asıldıktan sonra kafası ve uzuvları kesilecekti. Meclis'e onun saklandığı yer konusunda yol gösterenler için de 2.000 dukalık ödül kondu. Aleandro Calado'yla Fernando Rodriguez gibi daha hafif suçlular, adam başı 500 dukalık para cezasına mahkûm edildiler. Cezalarla ödüller, sanıkla ailesinin el konan parasından ödenecekti.³⁰

Bu olayda mantığı zorlayan pek çok ayrıntı var. Bunlardan biri, imparatora yazılmış 18 Mart 1553 tarihli bir mektup. Mektuba göre, Brianda, Venedik'te kalıp iyi bir Hristiyan gibi yaşamak istediğini, ama kızını João Miques gibi gerçek bir beyefendiye de ("*mucho hidalgo y rico y que esta ciudad vivia de caballerro*"), Venedikli bir asilzadeye de vermeye çekindiğini söylemiş. Bu bilgi, Büyükelçi Dominique de Gaztelu'nun uzun bir mektubunda geçiyor. Gaztelu ayrıca küçük Gracia'nın nikâhının Ravenna'da kıyılıp zifafının gerçekleştiğini ve genç gelinin Roma Kontu'ndan, evliliğinin

geçerli sayılmasını rica ettiğini biliyormuş gibi görünüyor. Gaztelü, genç kadının sorgulamasının bitmesini beklemeyen Onlar Meclisi'nin, ahlaki kaygılar kadar kızın drahomasına el koyma telaşıyla hareket ettiğinin de gözünden kaçmadığını not ediyor.³¹

Bu arada, 1553'e kadar Roma'da kaldığı öne sürülen João Miques, evliliğinin geçerli sayılması için Papa'ya başvurmaya devam etti. Venedikliler, onun, 1565'te sürgüne gönderildiği sırada zaten Türkiye'de olduğunu söylerler. Ancak João'yla Mendes ailesi aleyhine başlatılan işlemler 1555'e dek sürdü.³² Brianda'nın temsilcisi Tristaõ da Costa, Gracia'nın temsilcileri Duarte (Odoardo) Gomes'le Agostino Enriquez'i gizli Yahudilikle itham edince işler daha da karıştı.

Zaman zaman Gracia'ya hekimlik yapan ve onun Venedik'teki işlerinin büyük kısmını yürüten Duarte (Odoardo) Gomes'le ortağı Agostino Enriques, şehirdeki çeşitli ilişkileri sayesinde, Kutsal Engizisyon tarafından gizlice soruşturulduklarını öğrendiler ve masumiyetlerini kanıtlamak üzere kendi inisiyatifleriyle Engizisyon'a teslim oldular.³³

UZAKTAN ENGİZİSYON

Engizisyon usulüne göre, sanıklar ve tanıklarla ilgili ayrıntılı bilgiler içeren talimatlar Latince verilirdi (buna genellikle uyulmuştur). Gönüllü olarak verilen bilgilerle sorguda verilenler arasında fark gözetilirdi. Sorgulanan kişinin alnının ne zaman terlemeye başladığı, duruşmalar sırasında ağzından hangi küfürlerin kaçtığı gibi ufak ayrıntılar da kaydedilirdi.³⁴

Gomes, Hristiyanlığa bağlılığı konusunda ifade verecek tanıkları kendi gösterdi. (Sanıkların isimleri tutanaklarda Odoardo Gomez ve Augustinus Enriches olarak geçiyor.) Farklı şehir-devletlerinden çağrılmış olan tanıklar arasında bulunan ve "auditor de Rota <nome> e christiano Porthogese" olarak tanımlanan Floransalı "doktor Fernando Mendez," Gomes'in lehine tanıklık etti.³⁵ Gomes taraftan diğer bir tanık, Odoardo'nun bayramlarda ve cumartesi günleri Kutsal Bakire ikonasının önünde mum yakıldığını belirtti.³⁶

Enriquez'in Ferrara'dan gelen tanıkları, evinde "gerek Mesih'le Meryem'in, gerekse başka Hristiyan ikonalarının" olduğuna yemin ettiler. Gomes'in üç erkek kardeşinden Thomaso'nun, hem Gracia'nın temsilcile-

rinden biri, hem de Ferrara'nın Venedik büyükelçisi (2 Temmuz 1550 itibariyle) olduğunu öğreniyoruz. Ancak Gomes yargılanırken üç kardeş de İbranice isimlerle Konstantinopolis'te yaşıyordu: Abraham, Ioseffo, Iona.³⁷

Tutanaklarda, Gomes'le Enriquez'in yaşadıkları yerin "contra' de Santa Maria Formosa al ponte del Anzelo" olduğu belirtiliyor. Engizisyon'a da evlerini bazı Yahudilerin ziyaret ettiği bildirilmiş. Sorgulama kapsamında, Gracia Venedik'ten ayrılmadan önce ailesinin "Gritti palace" diye bir yerde (bugünkü ünlü saray değil) oturduğu da belirtilmiş. Aileden "spagnoli mercanti" [İspanyol tacir] diye söz edilmesi, kendileri Portekiz uyruğunda ısrar etse de, Engizisyon'un onların İspanyol-Yahudi soyundan geldiğinin farkında olduğunu gösteriyor. Zamanın yaygın konuşma dilinde "mercanti" [tacir] Yahudiler için kullanılan bir başka kelimeydi.³⁸

Hahamlık eğitimi aldığı öne sürülen ve bir hümanist olan Gomes, 3 Ağustos 1555'te, sorgulamalar esnasında babası Gonsalvo'nun Yahudi dönmesi olduğunu ve kendisinin de Salamanca'da öğrenim gördüğünü açıkladı. "*Baccellierato in artibus et philosophia*" derecesini aldıktan sonra, 1534'te Lizbon katedralinde doktor unvanını kazanmıştı. Sorgulandığı gün, kırk altı yaşından bir ay, bir gün almış olduğunu belirtti.³⁹ Dava sırasında Enriquez Ferrara'da hastalandığından şahsen sorgulanmadı. Gomes'le Enriquez ilk kez 1555'te Engizisyon'un huzuruna çıkarılıp, 1557'de Quarantia sulh ceza mahkemesi tarafından serbest bırakıldılar.

Sağ salim Türkiye'ye yerleşen Gracia, olayların uzaktan da olsa kendisini etkilemesine izin vermedi. 1555 Haziranı'nda Tristan (Tristão) da Costa, gizli Yahudilik suçlamasıyla Officio della Heresia'ya ihbar edildi. Kendisi yalnız Brianda'nın işgüderi değil, aynı zamanda sırdaşı da olduğundan, Brianda'yla Costa, ihbarcılarının Agostino Enriquez'le Odoardo Gomes olduğuna kanaat getirdiler.

COSTA'NIN SAVUNMASI

Costa tutuklanıp zorla Engizisyon'la Onlar Meclisi'nin huzuruna çıkarıldı. "Yabancı bir kılıkta, uzun gri sakalla" arzı endam eden 58 yaşındaki adam, Viana'da (Portekiz) doğduğunu ve babasının adının Odoardo da Costa olduğunu belirtti. İbranice ismi sorulduğunda, "Isaac" diye yanıt

verdi. Salamanca'da öğrenim gördüğünü doğruladı. İfadesine göre, iki ya-şında vaftiz olmuş, fakat daha önce sünnet edilmişti. Babasıyla erkek kar-deşi zorla vaftiz edilmiş; o daha yürümeyi öğrenmeden ölen annesiye hiç vaftiz edilmemişti. Tristão, hayatında hiç kilise ayinine katılmadığını itiraf etti. 17 yıldır Francesca Perera diye bir "Marrano"yla evli olduğunu söyledi. Üçü erkek, ikisi kız, beş vaftizli çocuğunun beşinin de Hristiyan isimleri-nin yanı sıra Yahudi isimleri de vardı. Costa, oğullarının sünnetli olduğ-u-nu inkâr etmedi, fakat sünnet törenlerinin karısı tarafından düzenlenip kendisi evde yokken yapıldığını ifade etti. Ayrıca hem Hristiyan, hem Ya-hudi esaslarına göre evlendiğini doğruladı. Ancak mal varlığını sattıktan sonra Portekiz'den ayrıldığını da kabul etti. "Dininiz mi daha önemliydi, mülkleriniz mi?" sorusu üzerine, "Dinim. Ama mülklerim olmadan geçi-nemezdim," yanıtını verdi.

Costa, Yahudi mi Hristiyan mı olduğu sorusuna kesin bir yanıt vermedi. Ancak İbranice dua etmediğini ve Yahudi törenlerine katılmadı-ğını ifade etti. Ayrıca Venedik'teyken hiç Hristiyan rolü yapmadığını söy-ledi. "Kimse sormadı," dedi. Hiçbir sözleşmeli durumda yemin etmemiş, dolayısıyla hiç yalancı tanıklık yapmamıştı. Venedik'teki adresini, Brianda'nın "San Marcula'daki Gritti evi" olarak verdi. Bu da kayıtlara "Brianda de luna marrana"nın evinde kaldığı biçiminde geçti.⁴⁰ Venedik'te Gra-cia'nın evinde kaldığını belirten Gomes de ifadesinde aynı adresi verdiğine göre, o sırada iki kız kardeş aynı evi paylaşıyor olmalı.⁴¹

Yanıtlardan çok, soruların kendisi üstünde durmak gerekiyor. Bu sorular, Kutsal Engizisyon'un genel tutumunu ve onun, neyin gizli Yahu-dilik teşkil ettiğine dair varsayımlarını yansıtıyor. Gracia'yla Brianda'nın temsilcilerinin maruz kaldığı sorgulamalar, yapıldığı –onlar tarafından ol-masa da, başkaları tarafından– iddia edilen gizli Yahudi ibadetlerine ışık tutuyor. Tristão da Costa'nın ifadesi, Engizisyon'un Brianda'nın işleriyle yakından ilgilendiğini ve onu, temsilcisi vasıtasıyla tuzağa düşürmeye uğ-raştığını kanıtıyor.

Costa, Brianda'nın nasıl bir yaşam sürdüğü sorusu üzerine, "Hıris-tiyan gibi," yanıtını verdi. Costa kendisinin yalnız Yahudi kasabının etini yediğini itiraf etmekle birlikte, Brianda'nın oradan alışveriş etmediğini, an-

cak sağlık sorunları nedeniyle, cuma günleri ve Büyük Perhiz süresince de et yemek için günah  ıkarıttığı papazdan özel izin aldığını ifade etti. Kendisinin, Brianda'nın evinde yalnız balık ve yumurta yediğini söyledi. Biraz  stelenince, Ferrara'da babasının ismi Abraham Habibi'yi kullanarak açıkça Yahudi gibi yaşadığını Brianda'nın bildiğini kabul etti. Dolayısıyla, Ferrara'da Brianda'nın i g derliğini yaparken Isaac Habibi diye tanınıyordu. Costa'ya yöneltilen esas suçlama, gittiği yere göre dinini değiştirmesiydi.⁴² Sorgulamanın bu kısmında, Costa, Ferrara dışında "görünüşte Hristiyan, kalben Yahudi" olarak yaşadığını itiraf etti.⁴³

Neden tutuklandığını bilip bilmediği sorusu  zerine Costa, tahminince düşmanları –Enriquez, Gomes, Hyeronymas Vaes, Emmanuel Fre-goso ve Pancho adında bir Avusturyalı– tarafından ihbar edildiğini söyledi. Costa'ya göre, hep beraber Ferrara'dan gelerek, Costa'nın Yahudi olduğu için Venedik'ten sürülmesini ve Brianda'nın da Türkiye'ye gitmek zorunda kalmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Bu ifadeyle Costa, adamların Gracia'nın emrinde olduğunu ima etmiş oldu. Sorguculara, Ferrara'daki ihbarcılarının da bir zamanlar Hristiyan gibi yaşayan Yahudiler olduğunu açıkladı. "Bütün Rialto böyle diyor," diye ekledi, ancak isim vermeyi reddetti.⁴⁴

Sorgulama 15 Temmuz'a ertelendi. O tarihte Costa beklenmedik şekilde ifade değiştirerek, ihbarcısının –bir  eker ve biber alışverişinden ve Beatrice de Luna'ya ait başka emtiadan dolayı– Molino ailesi olabileceğini iddia etti. Gracia'nın çevresinin tamamının Brianda'yla onun peşinde olduğunu öne sürdü. Bu biber alışverişiyle ilgili hiçbir şey bilinmiyor. Costa bunu sorguların önünde uydurmuş olabilir. Ancak ihbarcılarının onu Brianda'dan ayırıp, Brianda'ya Zecca'da tutulan para konusunda baskı yaparak onu Türkiye'ye taşınmaya mecbur bırakmak istediğine gerçekten inanıyordu. Costa'nın Brianda'ya olan sarsılmaz bağlılığı, gerçekten de ailenin diğer bireyle-rini kaygılandırmı  olabilir. Trist o'nun Brianda'nın özel sorunlarından haberdar olması, kadının hayatında temsilcilikten öte bir konumu olduğunu gösteriyor: o, Brianda'nın güvenilir bir dostu – hatta belki de fazlasıydı.

Costa sorgulama sırasında Brianda'nın arkasında durarak, kadının evinde kendisi dışında herkesin Hristiyan esaslarına göre yaşadığını, dua ettiğini ve yemek yediğini  ne sürdü. Meclis'in Brianda'yla ilgili soruları,

gizli Yahudi olduğundan şüphelenilen kişilere sorulan sorulardı: Evinde Hristiyan ikonaları var mıydı? Costa olumlu yanıt vererek Kutsal Bakire ikonasından söz etti. Brianda'nın evindeki herkesin Ave Maria vakti diz çöküp dua ettiğini kendi gözleriyle görmüştü. Brianda'nın evinde ayin yapılıp yapılmadığı sorusu üzerineyse, kendisi tanık olmamakla birlikte, tahminince yapıldığını söyledi. Brianda'nın günah çıkardığı papazın İspanyol olduğunu ekledi. Costa'nın ifadesi, bir yandan Brianda'yı tehlikeye atmamak için elinden geleni yaptığını, bir yandan da kendisiyle çalışmamaya büyük özen gösterdiğini kanıtlıyor. Costa ayrıca Brianda'nın, Venedik'te, evi de dahil olmak üzere nerede olursa olsun hep Hristiyan giysileri giydiğini de belirtti.

BRIANDA ENGİZİSYON HUZURUNDA

Sonradan bizzat sorgulanan Brianda, ablasından şikâyet ederek, Costa'yı serbest bırakmaları için 10.000 duka önerdi.⁴⁵ 21-23 Ağustos 1555 tarihleri arasında, Costa'yı, Venedik'i bir daha dönmek üzere on beş gün içinde terk etmesi koşuluyla özgürlüğüne kavuşturmayı başardı.⁴⁶

Bu hükümden önce, Gracia la Chica da ifade verdi. Küçük Gracia o sırada ısrarla Hristiyan esaslarına göre yaşayıp manastıra girmek istediğini söyledi. Sorgucular, anneyle kıza iyi Hristiyanlar olmalarını tembihledikten sonra, Brianda'ya inanmış olacaklar ki, Zecca'da tutulan varlıklarını serbest bıraktılar.

Gel gelelim Brianda'yla kızı 23 Ağustos'ta ayrı ayrı meclis başkanının huzuruna çıktılar. Brianda, Venedik'te bulmayı umduğu huzuru kaybettiğini söyleyerek kaderinden yakındı. Kendisinden talep edilmediği halde, aniden, zorla vaftiz edilenlere mensup biri (!) ve kalben hâlâ Yahudi olduğunu itiraf etti. Gracia la Chica da, kendi başına, annesinin dinine inanıp Yahudi gibi yaşamak istediğini açıkladı.

Brianda'yla kızı Musevilîğe ("l'Ebraismo") alenen iman etme niyetini açığa vurunca, Meclis'le Doç, kadınların Venedik'i "*entro brevo tempo*" [en kısa zamanda] (ki bu süre sonradan bir ay olarak belirlendi) terk etmelerine karar verdi. Brianda işlerini yoluna koymak için bu sürenin uzatılmasını talep ederek, Venedik'ten ayrılana dek Getto'da oturmayı önerdi. Daha önce el koyduğu varlıkları serbest bırakma kararından ötürü bozum

olan Meclis, yumuşamaya yanaşmadı. Olaylardan derhal haberdar edilen Papa IV. Paulus, Brianda'nın sürgün haberini "büyük sevinçle" karşıladı.⁴⁷ Anlaşılan, Fransa Kralı'nın araya girmesine bile izin verilmedi. Ama bütün bunlara rağmen, Brianda'yla kızı 1556 Ocakı'nda hâlâ Venedik'teydiler. 23 Aralık 1555'te II. Ercole, Portekiz ve İspanya Yahudilerine, Papa III. Paulus ile Papa III. Julius'un Ancona'daki dindaşlarına tanıdığı ayrıcalıkları olduğu gibi tanıyınca, Ferrara, Brianda'ya tekrar sığınma önerdi. Kısa bir süre sonra Brianda'yla kızı gerçekten de Ferrara'ya taşındı.

Brianda'nın bu kararının altında yatan nedenler hiçbir zaman öğrenilemedi. Onun, bedensel sağlığının yanı sıra ruh sağlığının da bozuk olması mümkün. Esasında kocası vasiyetnamesinin şartlarını düzenlerken, Diogo'yla Gracia'nın çok önceden sezdiği böyle bir dengesizliğin varlığını dikkate almış olabilir. Brianda yaptıklarından aniden pişman mı olmuştu, yoksa tek başına Venedik'te kalmaktan mı ürkmüştü, orasını bilemiyoruz. Ama neden her ne olursa olsun, Brianda Ferrara'ya Yahudi kimliğiyle yerleşti ve ailesinin Konstantinopolis'te Gracia'ya katılmasına izin çıkana dek orada kaldı.

Gracia la Chica, 1558'de Ferrara'da João'nun kardeşi Bernardo (Samuel) Nasi'yle nişanlanana kadar, yalnız bu kız kaçırma skandalında ve Engizisyon'a ifade verirken gündeme geldi. Duruşmaları izleyen iki evlilik –João'nun Konstantinopolis'te Reyna'yla, küçük Gracia'nın da Ferrara'da Samuel'le evlenmeleri– João'yla o sırada on üç yaşındaki kızın evliliğinin, vasisinin onayı olmadığı için iptal edildiğini ya da açıkça Yahudiliği benimseyen Mendes ailesinin Hristiyan nikâhını geçerli saymadığını gösteriyor. João'yla Gracia la Chica'nın evliliğinin (müstakbel kocasının önünde) gerçekleştiğine inanmak güç. Bu iki genç çift, daha sonra, yeni bir çevrede birbirlerine son derece bağlı bir aile olarak yaşayacaklardı. O nedenle, eğer kızlar annelerinin piyonu değildiyse ve kendi yaşamları üzerinde birazcık söz hakları vardiysa, bu öyküyü böylece kabul etmek zor.⁴⁸ Küçük Gracia'nın, Samuel'le on sekiz yaşında yaptığı evlilikten sonraki yaşamına dair, evliliğin anısına yapılmış bronz bir madalyon dışında doğrudan bilgi yok. Madalyonun öyküsü ve çevresinde dönen tartışmalar Beşinci Bölüm'de ele alınıyor.

GRACIA VE 16. YÜZYILDA FERRARA'DA YAHUDİ HAMİLİĞİ

E steli I. Ercole'nin 1493 Şubatı'nda İspanya Yahudisi 21 aileyi kente kabul edişiyile bir yüzyıl sonra devletin tamamen Kilise'nin boyunduruğu altına girişine kadar olan sürede, pek çok Avrupalı Yahudi, Ferrara'ya sığındı.¹

Yahudi topluluğu, tefecilerden –ki bunlar, kente ilk kabul edilen Yahudilerdi– kredi almak mecburiyetindeki düklerin kanatları altında hızla gelişti. Yahudi sakinler daha sonra üretici, tacir, esnaf olarak kentin toplumsal yaşamına etkin bir biçimde katıldılar. Ercole, sürdürdüğü savurgan yaşamı karşılamak için Yahudi bankerlerden sık sık borç alıyordu.² Aynı şekilde Esteler, sömürgelerle ve Hindistan'la ticari ilişkileri sayesinde Ferrara'nın ticaretini geliştireceklerini umdukları Portekiz Yahudilerine de kucak açtılar.

Ancak Yahudiler, I. Ercole döneminde bile, keşişlerle halka açık “dini münazaralara” katılmak zorundaydılar. 1507'de Yahudi bankerliğini dengelemek için bir “*monte di pietà*” kuruldu. Ayrıca I. Alfonso, Yahudilerin üstlerine “avuç içi büyüklüğünde” turuncu-sarı çizgili, “O” şeklinde bir simge takmalarını emretti. Bu emir tam olarak hiç uygulanmadı.

“Getto girişimi” 1624'te başladıysa da, Yahudiler 1626'ya kadar gettolara kapatılmadılar. Henüz istedikleri yerde oturma özgürlükleri varken, çoğu getto civarındaki sokaklarda bir yeri tercih etmişti. Yerliler bu bölgeye “*La Zuecca*” adını taktı.

Katedralin tam arkasına düşen mevcut Yahudi yerleşimi, büyük olasılıkla sonradan getto olarak ayrıldı. Böylece, Yahudilerin gettolara tecrit edildiği bütün kentlerde görülen bir çelişki ortaya çıktı: Yahudiler toplumsal anlamda soyutlanmalarına rağmen, fiziksel olarak kentin tam merkezinde oturur hale geldiler. Bu durum, Ferrara gibi pek çok kentin düzenle-

* Tasarruf ve kredi kurumu –ç.n.

nişini derinden etkiledi.' Dahası Yahudilere Ferrara'da da sürülme korkusuyla yaşamak yerine, getto gibi kalıcı bir ikamet fırsatı sundu.

16. yüzyılın ortalarında Ferrara'nın nüfusu yaklaşık 10.000 kişiydi. Varlıklı Beatrix (Beatrice) de Luna –nam-ı diğer Gracia Mendes (sonradan Gracia Benveniste)– Ferrara'ya 1549'un sonlarında Reyna'yla birlikte geldi.

II. Ercole, 12 Şubat 1550'de İspanya ve Portekiz Yahudilerini ("nati-one hebraica, lusitana et spagnola") kapsayan genel bir güvenceli geçiş izni çıkardı. Gracia'ya, kendisiyle beraberindekilere bahsedilen özel izinlerle ilgili ayrı bir yazı verildi: "*Venire, habitare, conversare, haver synagoga particolare per sua comodità, negoziare ed esercitar suoi traffichi et mercanzie... securi e senza impedimento.*"⁴ Yahudi adlarının ilk kez kullanıldığı bu belgedeki isimler şöyle: "Don Semer Benveniste'nin (karısı) Donna Vellida ve Don Meir Benveniste'nin (karısı) Donna Reina, aileleri ve hane halkları."⁵ Bu isimler bir yana, Ferrara'da kendisine ithaf edilen bir kitaba bakılırsa, Gracia, Nasi soyadıyla da tanınıyor olabilir.⁶

Düklüğün verdiği belgeyle kadınlara ve ailelerine, Musevi ibadetlerini serbestçe yerine getirme ve köle kullanma izni veriliyordu. Bu ayrıcalıklar geri alındığı takdirde, eşyalarını gümrüksüz taşıyarak ülkeyi terk etmeleri için on sekiz ay süre tanınacaktı.⁷

Anvers ve Venedik'teyken seçkinlerle, hatta sarayla oturup kalkan Gracia, Ferrara'ya gelene dek, Hıristiyan tanıdıkları gibi sanat hamisi olmayı hiç aklından geçirmemişti. Envanterlerden, Mendes evlerinin şatafatlı bir döşenişi olduğu anlaşıyor. Ancak ne onlara iş yapan sanatçılar ve zanaatkarlar bilinmektedir, ne de Anvers'ten kaçtıklarında el konan eşyaları arasından herhangi bir kitap koleksiyonu çıkmıştır. Mendeslerin, uluslararası ticaretle uğraştıklarına göre haritacıları desteklemiş olmaları gerekir. Özel haritalar yaptırmış olmaları da mümkündür, ancak onların ismiyle günümüze ulaşmış harita yoktur.

Gracia, Anvers'te Felemenk'ten gelen zengin tacirleri ve soyluları ağırlarken, Ferrara'da açıkça Yahudi çevrelerinde görünmeye başladı. Seviyen bir ev sahibesi oldu; evi Yahudi araştırmacılar ve Talmud bilginleriyle dolup taşardı. Ferrara, Gracia'nın "entelektüel doğum yeri" olacaktı.

Gracia'nın adı, iki önemli eserin ithaf kısmında geçer. Bunlardan biri, 1 Mart 1553'te basılan meşhur Ferrara İncili'dir. Bu incil, göç ettiği İtalya'da Hristiyan ismiyle Duarte Piñel veya Pinhel olarak bilinen, Portekizli Abraham Usque tarafından basılmıştır.

Abraham Usque, Yahudice'deki ismini Ferrara'ya geldikten sonra (1543) kullanmaya başladı. Bu yüzden burada bir matbaa kurup Ladinoca ve Portekizce kitaplar basan kişi, Abraham Usque olarak tanınır. 1551-1557 arasında yirmi yedi eser bastıktan sonra, hayatından o kadar bezdirildi ki, sonunda yayınlarını İbranice kitaplarla sınırladı. Ferrara İncili, *Biblia en Lengua Española traducida palabra por palabra de la verdad Hebrayca por muy excellentes letrados vista y examinada por el officio de la Inquisicion. Con privilegio del yllustrissimo Señor duque de Ferrara*, en önemli yayını oldu.

Ferrara İncili'nin biri Dük Ercole'ye, diğeri Gracia'ya adanmış iki nüshası vardı. İlk sayfanın arkasında Yom Tob Atias ve Abraham Usque'nin isimleriyle bir de Gracia'ya ithaf yazısı bulunuyordu. Bu, bu "Yahudi" eserinin basım masraflarını kısmen de olsa Gracia'nın karşıladığını akla getirir.⁸ Her iki baskı da düklüğün izniyle ve Engizisyon sansürçüsünün "kararıyla" yapılmıştır. Önceleri, ithaf yazıları dışında çeviriler arasında pek fark olmadığı sanılıyordu. Örneğin, Hristiyan baskısındaki "virgin" [bakire] sözcüğü, Yahudi baskısında "maiden" [bakire] olarak geçiyordu. Hristiyan baskısı 1 Mart 1553 tarihliken, "Yahudi" baskısına 14 Adar 5313 İbrani tarihi atılmıştı. Yakın zamanda, iki baskı arasında başka farklılıklar da bulundu.⁹ Örneğin ilk sayfaya, dalgalı denizde seyreden direği kırılmış suluboya bir yelkenli –belki de Yahudilerin ya da Yeni Hristiyanların kaderinin bir simgesi olarak– resmi yapılmıştı.¹⁰

İncil, kesinlikle o bölgede basılan ilk Yahudi yayını değildi. Şu anda Modena'daki Estensi Kütüphanesi'nde bulunan çok sayıda el yazmasının ve kitabın yanı sıra, İtalyan arşivlerinde de sicillerden ve ciltlerden sökülmüş binlerce eski İbranice elyazması parçası var. Yahudi mezar taşları nasıl kaldırım döşemede kullanılmışsa, Yahudi el yazmaları da 16. ve 17. yüzyılda sökülüp parçalanarak kitap ciltlemede ve astarlamada kullanılmıştır.¹¹

Samuel Usque'nin aynı yıl bastığı, *Consolaçam as Tribulações de Israel* (İsrail'in Çektiklerinin Tesellisi)¹² adlı dini olmayan başyapıtındaki Gracia ithafı, onun bu işteki hamiliğini iyice açığa vuruyor.

Başlığından da anlaşılacağı gibi, Samuel Usque'nin kitabı Yahudilerin başına gelen talihsizlikleri ve mahkemeleri konu eder. Tipik bir Rönesans pastoral eseri olan kitap, üç peygamberin diyaloglarından oluşur. Yazarın ikinci şahsiyeti olan çoban Icabo (Yakub), çocuklarının kaderinden yakındır. Peygamber Numeo (Nahum) ve Zicareo (Zekarya) diğer kahramanlardır. Yahudilerin, Babil sürgününden sonra çektiklerinin, bir çağcılı tarafından anlatıldığı bir bölümü (bölüm 9-14) olan Zekeriya Kitabı'yla bağlantılı olması olasıdır. Zekeriya'da inşaatından (yeniden yapımından) da bahsedilen Tapınak'ın, Diyaloglarda yıkılışı anlatılır. Nahum Kitabı ise yaklaşık bir yüzyıl önceki olayları –Nineva'nın yıkımı– hikâye eder.

Ferrara İncil'indeki ilk diyaloglarda İkinci Tapınak'ın yıkılışı ve Yahudilerin Romalılardan çektikleri konu edilir. Üçüncü bölümde, yazar, sürgündeki Yahudilerin (Fransa, İspanya, Pers ülkesi, İtalya, İngiltere ve Portekiz'de) çilesini 37 kronolojik kısımda tasvir ettikten sonra, İber Yarımadası'ndan sürülmelerini de anlatır. Üç peygamber ise İncil'den teselliler sunarlar.

16. yüzyıl Yahudi vakanüvislerinin çoğu, İspanya ve Portekiz'den sürülenlerden ve onların torunlarından çıkmış ve bunlar, Yahudilerin özellikle Sürgün'den sonraki yüzyıllar boyunca maruz kaldığı acıları, daha çok, kendilerini ve ailelerini İber Yarımadası'ndan söküp atan felakete odaklanarak açıklamaya çalışmışlardır. Usque'nin mevcut durumu dinsel bir alegoriye tasviri, aşırı gayretkeş hahamlarınkinden çok daha gerçekçidir.

Eserinden de anlaşıldığı gibi, ozan ve tarihçi Usque, İncil'i tam anlamıyla hatmetmişti; nefis Portekizce yazıyor, İspanyolca ve Latince biliyordu; Plato'ya, Ovidius'a ve Lucan'a hâkim, çağdaş felsefeye aşinaydı.¹³ İtalyanca ve Fransızca da biliyor olmalı. Yahudiler tıp kitapları dışında İbranice eser bulunduramadığından, İbranice'yi nereden öğrendiği bir muamma. Lizbon'da ya da Coimbra'da öğrenmiş olabilir; 1506 katliamı tasviri, olayı bizzat yaşadığını düşündürüyor.¹⁴ Ferrara'ya gitmek için İngiltere, Fransa ve Almanya'yı dolaştı; Alpler'i aştı ve kendini Napoli'de buldu. Burada, ondan on yıl önce Ferrara'ya taşınmış olan Abravanellerle ahabap oldu.

Samuel Usque'nin hedef okuyucusu dönmelelerdi. Kitabında yer verdiği, Yahudilerin maruz kaldığı bitmez tükenmez suçlamalar, Yeni Hristiyanlara ancak kendi kaderlerini anımsatabilirdi. Usque'nin verdiği mesajlardan biri, Yahudilerin benzemeye çalıştıkları topluluklar tarafından köleştirilmeleri idi. Yine de Tanrı'nın merhametinin dünyaya ulaştığı "ana kapıların biri"nden söz ederken, tonu Yahudi'den çok Hristiyan'ı andırır. Usque'nin amacı, Yeni Hristiyanları Museviliğe dönmeye ikna etmektir. Kendisi, ilk modern Yahudi tarihi yazarı kabul edilebilir.¹⁵

Samuel Usque'nin ithaf yazısı, Gracia'ya övgüden geçilmez. Ona "kavminin yüreği" demekle yetinmeyip, onu sürgündeki Yahudilerin en önemli teselli kaynaklarından biri olarak niteler. Gracia'nın, içinde, Miryam'ın içten şefkatini, Debora'nın basiretini, Ester'in sınırsız meziyetlerini barındırdığını söyleyip, iffetini ve eliaçıklığını Yudit'inkiyle karşılaştırır: "Tanrı, günümüzde eşi benzeri bulunmayan seni, meleklerinin yüce korosundan göndermiş. Bütün bu erdemleri tek bir ruha bahşetmiş. Ne mutlu sana ki, tüm bu faziletler sende, narin ve iffetli Yahudi (Gracia) Nası'de vücut bulmuş."

Yazıda geçen bir bölüm –"Karanlığa gömülmüş bitkilerin meyvelerini aydınlığa çıkarmak için yapmış oldukların ve halen yaptıkların"– Gracia'nın Yeni Hristiyanları kendi gibi gizli Yahudilikten açık Museviliğe döndürme çabalarına bir atfı olabilir.¹⁶

Ferrara'nın yoğun entelektüel ve toplumsal havası şüphesiz Gracia'nın davranışlarına da yansdı. Kendine, entelektüel ve manevi açıdan, özellikle, ünlü Yahudi filozofu Isaac Abravanel'in küçük oğlu Samuel'in –sonradan dul kalan– eşi Benvenida (Bienvenida) Abravanel'i örnek alıyordu. Abravanel de Gracia'nın ailesi gibi İspanyol kökenli ve aslen Sevil'liydi. 1391'de Samuel'in büyükbabası dininden çıkarak ismini Juan de Sevilla olarak değiştirdi; ancak kısa süre sonra tekrar Museviliğe döndü. Oğlu, yani Samuel'in babası Isaac, İtalya'daki Portekiz göçmenleri arasındaki başlıca aydınlardandı.¹⁷

Zamanının en popüler Yahudi kadınlarından olan Benvenida, dindarlığı, bilgeliği ve iyilikseverliğiyle tanınıyordu. Ailenin vakanüvisi Immanuel Aboab onun için şöyle diyordu: "Dağılmamızdan beri İsrail'de varolmuş en soylu ve enerjik kadınlardan biri... bir iffet, dindarlık, basiret ve ce-

saret timsali.”¹⁸ Bu metin Usque’nin methiyesine o kadar benziyor ki, Benvenida ismi çıkarılıp yerine rahatlıkla Gracia’nınki konabilir.

Abravaneller Napoli’de otururken, Samuel, Genel Vali Don Pedro’nun mali danışmanlığını yapıyordu. Saray’da iyi karşılanan Benvenida, Don Pedro’nun kızı Lenora’yla arkadaşlık kurdu. Lenora, Cosimo Medici’yle evlendikten sonra bile ikinci annesi kabul ettiği Benvenida’yla ilişkisini koparmadı. Bir iddiaya göre, V. Karl Yahudileri Napoli’den sürmeye karar verdiğinde, arkadaşı Lenora’yla diğer yerli soylu bayanların desteğini alan Benvenida, imparatorun huzuruna çıkarak dindaşları adına yalvardı.¹⁹ V. Karl Yahudilerin ya “Yahudi işareti” takmalarını ya da Napoli’yi terk etmelerini emredince, Benvenida kocasıyla Ferrara’ya taşındı.

Mendes-Nasi ailesinden farklı olarak, Abravaneller yalnızca varlıklı değil, aynı zamanda çok iyi eğitimliydi. Evleri Yahudi ve Hristiyan âlimlerinin, Alman hümanisti Johann Albrecht von Widdmanstadt gibi Ferrara ziyaretçilerinin olduğu kadar, fakirlerle öksüzlerin de uğrak yeri idi.²⁰

Benvenida 1554’te öldüğünde, kocası öleli üç yıl olmuştu. Kocasının ölümünden sonraki bu üç yıl boyunca, Gracia’nınkinden daha da büyük ölçekteki aile işini yönetti. İlim ve hamilik bakımından da kocasını aratmadı. Gracia’yla arkadaşlıkları belgelenmiştir. Gracia’nın bir edebiyat hamisi olmasında Ferrara’nın genel atmosferinin yanı sıra, herkesin hayran olduğu Benvenida’nın doğrudan etkisi de vardı. Ferrara’da Modena ailesinden iki kadın daha vardı ki (Pomona ve Bathsheba), sanat alanına olmasa bile Yahudi araştırmalarına hâkimdiler. Fakat Gracia o sırada henüz Talmud ve Kabala’yla* içten biçimde ilgilenmiyordu.

Bulunan yeni bilgiler, Mendes ailesinin yayıncılıkla zannedilenden fazla ilgilendiğine işaret eder. Ferrara’daki yayınlara (bunların biri dışında hepsi Yahudilerle ilgiliydi) ek olarak, Mendesler Venedik’te Yahudilik dışı yayınlarla da ilgileniyorlardı. 1552’de, sürgündeki İspanyol Alonso Núñez de Reinoso, şiir ve düzyazıdan oluşan bir eserini şöyle ithaf etti: “Al muy magnifico Juan Micas.” Aynı yazarın *Clareo y Florisea* adlı roman à clef**

* İbrani felsefesi –ç.n.

** Anahtarlı roman –ç.n.

Doña Gracia'yı tasvir eder.²¹ Venedik'teki Gabriel Giolito de Farrari Matbaası tarafından basılan eser, bir romandan ve şiirlerden oluşur. Her iki kısım da ayrı ayrı numaralandırılıp "Juan Micas"a adanmıştır. Bunlardan birincisi, 24 Ocak 1552 tarihli bir mektup biçimindedir. Núñez hem Gracia'yı hem de João'yu tanıyordu. Ailenin onu bir süre özel öğretmen olarak tutmuş olması da mümkündür.²²

Ortensio Lando'nun *Due Pangyrici* (1552) adlı eserinde, biri "Gioan Michas"a, diğeri erkek kardeşi Bernardo'ya olmak üzere iki ithaf vardır.²³ Lando, bir başka eserini de "Beatriz de Luna"ya (ve Ruscelli'ye) adamıştır. Bu eserde Gracia'nın Venedik'te doğduğunu söyler²⁴ ve "Mendesi"nin en zengin iki aileden biri olduğunu da belirtir. "S. Giovanni Michas a Vinegia"ya yazdığı bir mektupta V. Karl'ı öven Lando, João'nun imparatorla arkadaşlığından da söz eder.

Bahse değer üçüncü bir kitap, saraylı ozan Bernardim Ribeiro'ya (1482-1552) aittir. Onun, daha çok *Hystoria de Menina e Moça* (1554) diye bilinen *Suadades* isimli romanı, 16. yüzyılda basılan tek Portekizce kurmacaydı. İlk basımı 1554'te Abraham Usque tarafından Ferrara'da yapıldı. *Menina e Moça*, şövalye romanslarıyla pastoral romanların izlerini taşıyan karma bir kitaptı. *Suadades*'le *Consolaçam*'ın arasında belirgin benzerlikler olduğundan, her iki eseri de aynı kişinin yazmış olabileceği ortaya atıldı.

Kitap tamamlandığında Gracia Yahudi kimliğiyle Ferrara'da oturuyordu. Dolayısıyla, kitabı henüz bir Hristiyan olarak Venedik'te yaşayan João'ya adamak daha az şüphe çekici olacaktı. Romanda, yaşamı, anıları, bağlılıkları bölünmüş biri olarak dönmenin özportresi ortaya çıkar.

ESKİ BİR DOSTLA BULUŞMA

Gracia, daha önce Anvers'te tanıştığı âlim Amatus Lusitanus'la Ferrara'da yeniden karşılaştı. Onun Anvers'teyken Amatus'a maddi destek verdiğine dair bir belge yok, ancak Ferrara'da yeniden karşılaşıncı, yolları sık sık kesişmeye başladı.²⁵ 1511'de Castello Branco'da doğan bu ünlü adamın özgün ismi Don João Roderigues'ti. Salamanca'da öğrenim görüp on sekiz yaşında hekimlik yapmaya başladı. Oradan Santarém'e, ardından da Lizbon'a taşındı. Katledilmemek için, önce arkadaşı Didacus Pyrrhus'la birlik-

te Ragusalı Yahudi tacirlerle karşılaşmış olduğu Anvers'in kuzeyine gitti. Anvers'ten ayrıldıktan hemen sonra, tekrar oraya taşınmak yerine İtalya'ya yöneldi. Önce Venedik'e gidip (burada Yahudi olduğunu açıkladı), oradan Ferrara'ya, Floransa'ya, daha sonra Roma'ya, Ancona'ya ve Pesaro'ya geçti.²⁶

Söylendiğine göre Amatus, ebeveyninden, gizlice Yahudi eğitimi almıştı. İbranice biliyor; meslek yaşamının başlarında, İbranice'den Latince'ye çeviriler yapıyordu. Sık sık Tevrat'tan alıntılar yapıyor, Yahudi tarihçesinden ve Halaha'dan örnekler veriyordu. Resmen hâlâ Hristiyan olmakla birlikte, hekimlik yemini ettiği tarihi İbrani takvimine göre kaydetti: 5319.²⁷ En ünlü eseri *Curationum Medicinalium Amati Lusitani Medici Physici praestantissimi Centuriae* (Floransa, 1551) basıldığında, ilk "Centuria"sını Cosimo Medici'ye adadı.²⁸ İbni Sina üzerine Latince yorumlar da yazan Amatus, *The History of Utopia*'yı İspanyolca'ya çevirdi.²⁹

Gracia'nın doktoru olan Amatus, pek çok İtalyan soylusunu tedavi etmişti. Modern akademisyenlerin kan dolaşımıyla ilgili ilk araştırmaları attettikleri Amatus, aynı zamanda tutkulu bir botanikçiydi; başta gastrit olmak üzere özellikle mide rahatsızlıklarının tedavisinde baharat ve otlar kullanırdı. Büyük hürmet gören bir hekim olan Amatus'un hastaları arasında dul Mendeslerle Papa III. Julius'un kız kardeşi Jacoba de Monte gibi ileri gelenler vardı. 1.500 yıl boyunca botanik alanında tek yetke kabul edilen Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserinin beş kitabını çevirdi. Amatus'un doğrucu kişiliği, onun Gracia'ya gösterdiği derin saygıda samimi olduğunun da kefilidir.

MADALYON TARTIŞMASI

Çağdaşları tarafından iltifatlara boğulan Gracia Mendes'in güzelliğine dair tek söz edilmemesi dikkati çeker. Belki Diogo'nun onunla değil, kız kardeşiyle evlenmesi de bundandı. Gracia'nın belirgin bir tasviri olmamakla birlikte 1558'de Ferrara'da basılıp uzun süre onun portresi olduğu sanılan bir madalyon vardır. Tek taraflı bronz madalyonda, ailenin güzel bir üyesi, yani Samuel'le nişanlanan yeğeni Gracia la Chica görünür. Gracia, bu evliliği muhtemelen ya Konstantinopolis'e gitmek için Ferrara'dan ayrılmadan ya da İmparatorluk'a vardıktan sonra temsilcilerinden biri ara-

cılığıyla ayarladı. Madalyon, 16. yüzyıl Ferrara'sındaki görece huzurlu Hristiyan-Yahudi ortakyaşamının bir diğer kanıtıdır. Araştırmacılardan birkaçı madalyonu Giovanni Paolo Poggini'nin tasarladığına inansa da, esas Pastorino di Pastorini yapmış olmalıdır.

Pastorino di Pastorini (1508-1572), ressam, cam boyacısı, duvar sanatçısı, para ve madalyon oymacısıydı. Siena'da yaşadığı halde, II. Ercole döneminde Ferrara'da faaldi. Daha sonra Vasari, boyalı alçıdan portre madalyonlarını yaparken onu yanına çağıracaktı. Bazı araştırmacılar madalyondaki portreyi yanlış yorumlamış ve madalyonun Gracia Ferrara'dan ayrıldıktan birkaç yıl sonra basılışı ya da onun 1558'de on sekiz değil, kırk sekiz yaşında oluşu gibi tutarsızlıkları açıklamak için karmaşık hesaplara dalmışlardır.³⁰

Madalyondaki kadının kimliği, genç bir Yahudi kadının, zamanının soylu Hristiyan kadınları gibi, kenarları dantelli, zarif giysilerle, saç biçimiyle ve mücevheratla böyle bir madalyonda tasvir edilmiş olmasının yanında önemsiz kalır.

Portrenin etrafındaki metin hem İbranice, hem Latince'dir. İbranice harfleri de Pastorino yapmış olabilir. Latin alfabesiyle yazılan kısımda, "c"nin yerine İbranice "tzadi" harfi konarak "Gratzia Nası" denmektedir. Sanatçının İbranice alfabeyi bilmesine gerek yoktu; yazıyı, İncil'den sahneler resmeden Rönesans ressamı gibi bir örnekten kopya etmiş olabilir.

Musevilikte insanların resmedilmesi yasak olduğundan, böyle bir madalyonun basılmış olması ilginçtir. Ancak bir zamanlar Hristiyan olan Yahudilerin ibadetlerine kimi Hristiyan âdetlerinin karıştığı da bilinir. Bu, biraz Musa şeriatını bilmemelerinden, biraz da itibarlı Hristiyan çevrelerinden kaynaklanmaktadır. Gracia'yla ailesinin dumanı tüten Musevilüğünün, sırf Ferrara'daki Yahudi cemaatinin gayretkeşliğinden değil, bu Rönesans kentinin, rahatça girip çıkabildikleri canlı kültürel yaşamından da etkilendiği söylenebilir.

FERRARA'DA HOŞGÖRÜNÜN AZALMASI

Samuel'in düğünden sonra ailesiyle Ferrara'dan ayrılabilmesi için, güvenceli geçiş izninin çıkışını beklemesi gerekiyordu. Önce, bir zamanlar şimdiki karısının kaçırılması olayına karıştığı gerekçesiyle uzaklaştırıldığı

Venedik'ten transit geçiş izni alması lazımdı. İşlemlerin çoğunu João Konstantinopolis'ten yaptı. Nihayet 6 Mart 1558'de, Samuel, karısı ve ev halkına gitme izni çıktı. Ancak Ferrara aileye borçlu kaldı; ölen düke borç verilmiş olan 40.000 kuronu geri almaları yıllar sürdü.³¹ Bu arada Gracia'yla Agostino Enriques arasında uzun ve tatsız bir iş anlaşmazlığı oldu. Enriques, Samuel'le ailesini özgürlüklerine kavuşturmak için Ferraralı yetkililere rüşvet vermek zorunda kaldığını iddia ederek, Gracia'nın parasının bir kısmına el koydu.

1553'te Engizisyon'un Ferrara'da yeniden faaliyete geçmesine izin çıktı; Talmud ve Musevilikle ilgili kitaplar herkesin gözü önünde yakıldı. Daha sonra Papa IV. Paulus, II. Ercole'den Yahudi karşıtı yeni kanunlar çıkarmasını istedi. IV. Paulus, papalığı süresince Engizisyon'un faaliyetlerini yeniden düzenleyip genişletti.³²

Tehlikenin kokusunu alan Gracia, Osmanlı İmparatorluğu'ndan üst üste aldığı davetleri kabul ederek, Yahudilere ve Yahudi araştırmalarına arka çıkmayı Konstantinopolis'ten sürdürdü.

Sinan Çavuş, 1552 Ağustosunun ortasında, Gracia'yı, Reyna'yı ve beraberindekileri, Ragusa'ya giden zarif kadırgalara bindirdi. Burası, Gracia'nın gelecekteki işlerinde önemli bir durak olacaktı.

RAGUSA'YLA TİCARET

Gracia'yla kızı, Konstantinopolis'e giderken Ragusa'da (Dubrovnik) mola verdiler. Şehrin yetkilileri, burada çok kısa bir süre kaldığı halde Gracia'ya özel haklar tanıdılar. Ragusalıların bu muamelesinden, Gracia'nın Akdeniz bölgesinin en önemli kadın girişimcisi olduğu anlaşılıyor.¹ Gracia'nın kısacık Ragusa ziyareti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yöneteceği sonraki işleri için neden bu denli önemliydi?

Ragusa'nın 16. yüzyıldaki en büyük başarısı, Hristiyan dünyasıyla Osmanlı dünyası arasında tarafsızlığını koruyabilmiş olmasında yatar. Ayrıca bir "bilgi merkezi" işlevi de görmesi, Papalık Devleti tarafından bile takdir ediliyordu.² Ragusa Cumhuriyeti, hünerli diplomasisi sayesinde, papalıktan kâfirlerle ticaret yapma izni dahi aldı. Şehir 1442'den (1444-58 yılları dışında) 1808'e kadar Türk sultanına vergi ödedi.³

Ragusa'nın Batı'yla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki aracılık rolünden ne kadar büyük bir fayda sağladığı, tartışılmaz. Ragusa bağımsızlığını, bu diplomasi sonucunda akan servet sayesinde sağlama aldı. Özel konumlarının farkında olan Ragusalılar da, taraflarla ters düşmekten kaçındılar.⁴ Ozanlar bile şiirlerinde Hristiyan ve Müslüman zaferleri arasında ayrım gözetmemeye gayret ediyorlardı. Kont Christoph von Roggendorf'un tercümanı sıfatıyla Konstantinopolis'i ziyaret eden, Ragusa'nın en önemli Rönesans ozanı Marin Držić'in (1508-67), arkasında bu yolculukla ilgili hiç not bırakmamış olması ilginçtir.⁵ Halka mal olan bilgilerin kıtlığına karşılık, Ragusa devlet kayıtları, tarihin sürprizlerle dolu akışı boyunca, özenle tutulup korunmuş malzemelerle doludur.

Ragusa'da Yahudi varlığına dair ilk kayıt, 13. yüzyıl sonlarına ait olup, büyük olasılıkla 1281'de orada bulunan Durazzolu (bugünkü Arnavutluk) bir adamla ilgilidir. 1324'te bir başka Yahudi'nin ("magister Judeus physicus") arkasından, Malta, Kıbrıs ve Provence'tan dindaşları sökün etmiş ve Ragusa, 1492'den itibaren İber Yarımadası'ndan gelen Yahudi göçmenlerin rağbet ettiği bir liman haline gelmiştir. Sığınmacılar buradan

araç tutarak, son durakları olan Osmanlı İmparatorluğu'na gidebiliyorlardı. Başlarda geçici olarak Ploče'ye yerleşen Yahudilerin sayısı 15. yüzyıl boyunca pek fazla artmadı.⁶

Yahudilerin Ragusa'daki faaliyetleri, Osmanlı zaferlerinin ve özellikle Sürgün Emri'yle birlikte yaşamlarının kökünden değişmesi sonucu arttı. Çoğu, Venedik ve Ancona üzerinden tekneyle Spalato'ya (Split) ve Ragusa'ya gelen Yahudi sığınmacılar, 1501'den itibaren Ragusa Cumhuriyeti üzerinden Selanik ve Üsküp'e gitmeye başladılar. Yolcuları Selanik'e kardan kervanlar taşıyordu. Bu arada Selanik, Avrupa'nın dört bir yanından gelen büyük ve canlı bir Yahudi nüfusu barındırır oldu.

Kafileler genellikle eski Roma Yolu'nu (Via Egnatia) kullanıyordu. Yolcuların kılavuzlara yaptığı ödemelerin belgeleri Dubrovnik Arşivi'nde hâlâ durur. Yolculara bütün bir Balkan Yarımadası'nı aşırta kervanlar, en az 200 kişilik, 160 atlı, görece büyük kervanlardı.⁷ Emniyet, kalabalık olmaktan geçiyordu. Sığınmacıların yolları sık sık haydutlar ya da korsanlar tarafından kesilir, eşyaları karada da, denizde de yağmalanırdı. Ragusa hükümeti, onları ve eşyalarını korumak için çoğu zaman araya girerdi.⁸

Çeşitli Akdeniz ülkelerindeki Sefardi topluluklarıyla kişisel ve ticari ilişkilerini koruyan Yahudiler, 15. yüzyılda da birtakım faaliyetler göstermiş olmakla birlikte, Ragusa'nın kalıcı nüfusuna ancak 16. yüzyılda dâhil olabildiler. Yahudi olmayan kent sakinleriyle aynı ticari işleri yapan Yahudi esnaf ve tüccar, kente kolayca uyum sağladı. 1572'ye ait kayıtlar, Yahudilerin Ragusa'nın ticaret hayatındaki yerini belgeler: şehirdeki 50 ticari aracıdan (komisyoncu veya *sensali*) 30'u Yahudiydi.⁹ Şehrin Osmanlı'yla sıkı ilişkileri, Batılıların, ekonomik açıdan daha az gelişmiş Doğu'yla ticarete burayı tercih etmesini sağladı.

RAGUSA'DAKİ YAHUDİLER

Ragusa'daki etkin Yahudi varlığı, yeni gelenleri korkulu birer rakip addetmeye başlayan yerli tüccar-vatandaşlar arasında yoğun bir Yahudi karşıtı tutum da yarattı. Nitekim 4 Mayıs 1515'te çıkarılan sürgün emrinin sorumlusu, Ragusa Kilisesi'nin hararetli Yahudi karşıtı propagandasından ziyade bu görüştü. Emrin çıkışını, muhtemelen, Ragusa'ya Yahudi ailelerin

yerleşmesi fikrinin bile önüne geçmeye çalışan Hristiyan tacirler kıskırtmış olmalı. Emir, açıkça Ragusa'ya yerleşen aileleri hedefliyor; iş için sınırlı bir süre kentte kalmak isteyen tekil tüccarlar için farklı şartlar koşuyordu. Avrupa'daki yeni zulüm dalgasından haberdar olan Ragusalılar, kendilerine güvenli bir sığınak arayan Yahudilerin, cumhuriyetlerini istila edeceğinden korkmuş olsalar gerek.

Hükümet nazik çıkarlarını gözeterek Yahudi hekimleri sürgünden muaf tuttu. Bu gibi kanunlarda hep olduğu gibi, bu emir de ne tam olarak uygulandı ne de çok uzun ömürlü oldu. Daha 1538'de Ploče'deki Yahudilerle ilgili olarak çıkarılan sağlık kanunları, onların buraya iyi kötü yerleştiğini gösteriyor.¹⁰ 1540 Nisanı'na gelindiğinde, Yahudi konutu olarak ayrılan en az altı ev bulunuyordu. Bu evler, sonradan Žudioska denen Loijarska Sokaği'nde 1546 Şubatı'nda kurulan Yahudi gettosunun çekirdeği kabul edilebilir.¹¹

Bu alanda depolu evlerle bir de sinagog bulunuyordu.¹² Sokağın iki ucuna duvar örülmüş, duvarlardan birine bir kapı açılmıştı. Getto sakinleri, geceleri kapı kilitlenmeden gettoya dönmek zorundaydı. Başında, seçimle gelen bir başkanın ("Consul Hebreorum") bulunduğu getto, Avrupa'daki örneklerinin çoğu gibi, bakım-onarım masraflarını karşılamak zorundaydı. Yine, Ragusalı Yahudilerin gettoya kapatılma kararı bile tamamen uygulanmadı: gettonun dışında oturan varlıklı Yahudiler hep oldu. 1553'te Ragusa'ya varan Gracia Mendes'le beraberindekiler, bu ayrıcalıklı zümreye katıldılar.

Mendes ailesi, daha Gracia Ragusa'ya ayak basmadan, Gracia'nın komisyoncularından ikisi (Abner Agfarin'le Isaac Ergas) aracılığıyla kentle güçlü ekonomik bağlar kurmuştu. Gracia onlar vasıtasıyla 22 Kasım 1552'de Ragusa hükümetine başvurarak, kendisine özel tarife uygulanıp gümrük ücretlerinin düşürülmesini talep etti.¹³

Gracia, Ragusa'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında önemli bir aracılık görevi üstlenecekti. Kadırgaları 1553 başlarında Ragusa'ya yanaştığında, şatafatlı törenlerle karşılandı. Gezgini bir prenses izlenimi yaratmış olmalı; Venedik arşivi, onun Venedik'ten deniz yoluyla ayrılırken, böyle sandıldığını gösteriyor. Kalabalık bir izleyici topluluğunun, limandan ayrılan gemileri seyrettiği kaydedilmiş.

Gerek yerlilerine, gerek yabancılarına ilişkin titiz kayıtlar tutan Ragusa'da, Gracia'nın kente varışıyla ilgili benzer arşiv belgelerinin olmaması tuhaf. Ancak Tarih Arşivi'ndeki belgeler arasında, Gracia'nın hükümete verdiği dilekçelerle Senato'nun kararları bulunuyor. Özet cildinde de "Lettere e Commissioni (Lettere di Levante)" başlığı altında adı geçiyor.¹⁴

Gettoda yaşamak zorunda bırakılmayan Gracia, Ragusa'da altı aylık oturma izni aldı. Bu ayrıcalık, aile bireylerini, etrafındakileri ve onlarca çalışanıyla hizmetlisini de kapsıyordu. 1667'deki büyük depremden sonra kentin değişen çehresi, Gracia'nın oturduğu yeri belirlemeyi güçleştiriyor. Muhtemelen Ploče Kapısı civarında, kent merkezine görece yakın pansiyonlar kiraladı. Depoları kent surlarının dışında, muhtemelen ana limanın güneyinde, sonradan Yahudi mezarlığı olarak belirlenen alanın yakınlarında olmalı.¹⁵ Ayrıca Doña Gracia'nın Cavtat limanına da çıkışı varmıştır; son bilgiler, burada Yahudilere ait ticari teknelerin varlığına işaret ediyor.¹⁶

Gracia'nın temsilcileri, o kentten ayrıldıktan sonra bile getto duvarlarının dışında oturmaya devam ettiler. Arşiv belgelerine göre, Alfarin'le Ergas, 28 Nisan 1558'de, hükümetin izniyle gettoda değil, duvarların dışındaki bir evde oturduklarından, ailelerinden, gettodaki konutlardan alınan kira bedelinin alınmaması için bir dilekçeyle hükümete başvurmuşlardı. Ama en çarpıcısı, Gracia'nın temsilcilerinin aynı yıl tüm gettonun kirasını –hane başına yıllık 60 skudo– üstlenme teklifinde bulunmalarıydı.¹⁷

Anlaşma şartlarına göre ödenecek meblağa kendi konut kiralari değil, ama devletin getto kapısına koyduğu bekçilerin masrafları dahildi. Bu başvurudan önce aralarında bazı tatsız olaylar geçmiş olmalı ki, temsilciler, devletin bazı kişisel eşyalarını geri vermesini de talep ettiler. Bunlar arasında, karılarının tahminen ceza olarak el konan mücevheratı da bulunuyordu. İki adam, Ragusa hükümetinin işverenleriyle olan ilişkisinin öneminden dem vurmaya da ihmal etmediler. Gerçekten de başvuruları kabul edilip, getto, kira bedeli karşılığı Gracia'nın temsilcilerine havale edildi.

RAGUSA ANTLAŞMASI

Gracia Türkiye'ye geldikten bir sene sonra, Ragusa hükümetine, İtalya'yla ticari ilişkilerine dair bir mektup yazarak, bu bağlamda kentteki

günlerinden ve orada ne kadar hoş karşılandığından söz etti.¹⁸ Ardından Senato'dan yürek isteyen bir talepte bulunarak, uzun vadeli bir liman, depo ve sevkiyat sözleşmesi istedi. Kanun koyucuların olumlu yanıtı, Ragusa'nın, şehirle olan yazışmalarında imzasını "Beatrice de Luna" olarak atan Gracia'ya bir iş ortağı olarak ne kadar değer verdiğinin kanıtıydı. Gracia, Ferrara'daki gibi Mendes ve Nasi soyadlarını kullanmadığı halde, Ragusa hükümeti belli ki Mendeslerin büyük servetinden haberdardı. Gracia ilk altı ay için uygun teminatı gösterdi; vergileriyse bu sürenin sonunda ödeyecekti. Ayrıcalıklarında beş yıl boyunca değişiklik yapılamayacaktı. Ayrıca bu süre boyunca limanda başka tacirlerle paylaşmak zorunda kalmayacağı bir depo kiralama izni de istedi. Bunların yanı sıra anlaşma koşullarına bir maddenin daha eklenmesini talep etti: İtalyan limanlarından gelen malların gümrük ücretlerini ödedikten sonra, mallar nihai yerlerine ulaşana dek bir daha ilave liman ücreti ödemeyecekti.

Gracia, bu beş yıl içinde Ragusa hattını kullanmadığı takdirde 500 duka gümrük ücreti ödemeyi taahhüt ediyordu. Seçim hakkı Ragusa hükümetinin olmak üzere, Ragusa'da ya da Ancona'da sağlam teminatlar gösterdi. Bunlara ek olarak, Gracia'nın Ragusalı temsilcileri, iş ortaklarını Ragusa limanını kullanmaya teşvik edip cumhuriyetin kârını artıracaklarına dair hükümete söz verdiler. Gerçek bir sevkiyata mı, yoksa gelecekteki bir işe mi ait olduğu belirsiz bir dökümü de dilekçelerine eklediler.

Yüklü miktarda malı kapsayan sözleşme, 9 Kasım 1554'te Küçük Meclis tarafından, 30'a 7 oyçokluğuyla onaylandı. "Hayır" oyları, bazı meclis üyelerinin sözleşmenin süresine olan itirazındandı. Sözleşme şartları gerçekten de beş yıl geçerli kalarak, bir kez 7 Ağustos 1557'de, bir kez de 4 Temmuz 1562'de yenilendi. İkinci yenileme sırasında Gracia'nın temsilcileri, henüz ödenmemiş gümrük kaparolarının, daha önce belirlenen meblağın üçte birine indirilmesini talep ettiler. Bu isteğin de onaylanmasıyla, Gracia, yalnız Ragusalılara tanınan bir ayrıcalığa sahip olmuş oldu. Şehrin hem onun, hem de (sonradan) yeğeninin imzasını kefilsiz kabul etmesi, Gracia'nın Ragusa için ne kadar önemli olduğunun göstergesidir.¹⁹

Müdebbir bir işkadını olan Gracia, Ragusa'daki çalışanlarıyla mallarının güvenliğine dair endişelerini de dile getirdi. Hükümetten, yolda

mallarına el konsa bile adamlarına dokunulmamasını istedi. Ragusa limanından geçen mallarıyla temsilcileri için bir dokunulmazlık iradesi talep ederek, böyle bir güvence verilmediği takdirde başka bir liman bulmak zorunda kalacağını da ekledi. Gracia, aleyhine dava açanlara sınırsız tazminat ödemeyi taahhüt etti. Bu dolambaçlı sözlerle, muhtemelen hem Venedik'teki, hem de oradan ayrıldığı zamanki hassas durumunu kastediyordu. Mektupta, Gracia'nın kendini Türk mahkemelerinde savunmayı kabul ettiği ve hüküm aleyhine olduğu takdirde, istenen meblağın fazlasını ödeyebilecek kadar varlıklı olduğu belirtiliyordu.²⁰

Sonunda, Konstantinopolis'te oturan Gracia'yla temsilcileri, Ragusa üzerinden İtalya, Macaristan, Polonya ve başka Avrupa ülkeleriyle iş yapmaya başladılar. Gracia'nın durumunun ve Osmanlı sarayındaki nüfuzunun farkında olan Ragusa hükümeti, ona daima özel muamele gösterdi ve bu nüfuzdan her fırsatta yararlandı. Aralarında karşılıklı bir çıkar ilişkisi vardı. Gracia, Venedik'e ve diğer İtalyan limanlarına yün, biber ve hububat göndermek için Ragusa'yı kullanıyor, Doğu'dan gelen hammadde karşılığında Türkiye'ye yün ve keten kumaş ithal ediyordu.²¹

Ragusa, Mendes Müessesesi'yle iş yaparak büyük kâr sağladı. Kayıtlara göre devlet, 500 dükalık depo ücretinin yanı sıra, ipek sandığı başına dört buçuk duka, yün/keten balyası başına iki duka, pamuklu kumaş/deri destesi başına da bir duka alıyordu. Ayrıca, Doğu Akdeniz'den gelip Ragusa'dan geçen malların değerinin yüzde biri de şehre kalıyordu.²²

Gracia'nın büroları, asıl Ragusa'nın, cumhuriyetten dışarı güvenli bir biçimde para çıkarmasına yarıyordu. Devlet, 1555'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki elçilerine 20 *zecchino*'yu (altın sikke) bu yolla gönderdi. 1556 ve 1557'de, Ragusa'ya ait bir meblağı Ferrara'ya Gracia'nın komisyoncuları naklettirler.²³ 24 Temmuz 1557 tarihli bir mektupta, doğrudan para göndermek tehlikeli bulunduğundan, Gracia'dan Ragusa elçilerine 3.100 duka borç vermesi istendi. Devlet en az iki kez Gracia'nın temsilcilerine ödeme yapmak istedi; ancak temsilciler bu sorumluluğu geri çevirerek, Gracia paranın nereye yatırılacağı konusunda talimat verene kadar borcun Ragusa'da kalmasını istediler. 1559'da 1.000 dükalık bir meblağı göndermek için aynı yöntem kullanıldı; 21 Kasım 1560'taysa Ragusa

sa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcilerine, yine bu yolla 400 duka teslim edildi.

Bunlar yetmezmiş gibi, Mendes Müessesesi, Ragusa'nın hububat sıkıntısını aşmasına da yardım etti. Bölgedeki mahsul, talebin küçük bir kısmını bile karşılayamadığından, Gracia'nın temsilcileri Osmanlı İmparatorluğu'ndan (özellikle Vólos ve Arnavutluk'taki Avlonya'dan) sevkiyat yaparak kıtlığın savuşturulmasında yardımcı oldular.²⁴

Gracia'nın Ragusa'da elde ettiği ticari ayrıcalıklar, sonradan yeğeni ve damadı Josef Nasi'ye de sunuldu. Resmi belgelerde Gracia'nın isminin Nasi'ninkiyle beraber geçmesi, Ragusa'nın, aralarındaki akrabalık bağını tanıdığını gösteriyor.²⁵

Zamanın diplomatik mesajlarında João Miques (yani Josef Nasi) sık sık Müslüman casusu gibi gösterilir; daha yakın tarihli kayıtlar ise onun muhtemelen adamları aracılığıyla her iki tarafa da bilgi vererek –hiç olmazsa uzaktan– çift taraflı çalıştığını ortaya çıkarmıştır. Uluslararası casusluğun daima en ön saflarında yer alan Ragusa, Nasi'nin hakkındaki söylentileri duymuş, ancak ya duymazdan gelmiş ya da işine geldiği zaman bu durumdan yararlanmış olmalı. “Temel varsayım, ikisinin [yani Gracia'yla damadının] Babiâli'nin en iyi mültezimlerinden olduğu, dolayısıyla da kimse onlara el sürmeye cesaret edemediği idi.”²⁶

Ragusa'daki Yahudi yaşamı ve Mendes-Nasi ailesine sunulan ayrıcalıklar konusunda söylenecek son şey, bu durumun Gracia'nın ölümünden kısa süre sonra değiştiğidir. Bu değişikliğin nedeni doğrudan Gracia'nın ölümü olmasa da, bu olay, Ragusa'nın, bitmek üzere olan sözleşmenin şartlarını yeniden değerlendirmesine fırsat verdi. Sözleşmenin gözden geçirilmesinin temel nedeni, 1570 Kıbrıs savaşıydı. Genelde, eski bir Hristiyan olan Nasi'nin sultanla işbirliği yaparak Hristiyan âlemini sattığına inanılıyordu. Kıbrıs'ın elden çıkması, bunun bir “Marrano komplosu” olduğu ve “periculum prodicionis” kavramının yeniden hortladığı görüşünü güçlendirdi.²⁷ 1570'te Venedik'teki Onlar Meclisi'nin, Nasi'nin güya akrabası olan Enriques Núñez'i (Abraham Righetto) Engizisyon'a teslim etmesi rastlantı değildi. Núñez, gizli Yahudilikle ve gizlice Levant'a kaçmayı planlamakla suçlandı.²⁸ O sıralarda

Ragusa'daki Mendes komisyoncularının çeşitli tehlike ve zulümlere maruz kaldığı da bilinir.

Gel gelelim, her zamanki gibi ekonomik çıkarıcılık ağır bastı. 1570'ten itibaren ticaret güzergâhlarının kısaltılması konusuna yoğunlaşıp, Adriyatik'e ve Balkanlar'a yeni bir gözle bakılmaya başlandı. Bu da Dalmaçya kıyılarından başlayan kara yollarına adamakıllı ağırlık verilmesine yol açtı. Bu süreçte, Dalmaçya kıyılarında oturan Yeni Hristiyanlar çok makbul hale geldi. Çoğu, Kıbrıs-sonrası Levant ticaretinde Venedik'in küçük ortakları oldular.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE YAHUDİLER

*Bana umut bağlayan kıyı halklarının,
Ticaret gemileri öncülüğünde
Senin çocuklarını altınlarıyla, gümüşleriyle birlikte
Tanrın RAB'bin adı için, İsrail'in Kutsalı için
Uzaktan getiren gemileridir bunlar.
RAB seni görkemli kıldı.
—YEŞAYA 60:9*

Samuel Usque, Consolaçam'ın bir bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nu özgürlük kapılarını açık tuttuğu ve Museviliği serbest bıraktığı için Yahudilerin büyük tesellisi olarak niteler.^{*} Oradaki yaşamın insan doğasını kendine getirdiğini; Yahudi'nin, beraber yaşadığı insanların kendisine dayattığı dini bırakıp atalarından kalma ibadetlerine dönebildiğini söyler. Usque, eserinin bu kısmında, dönmelerin Hristiyan Avrupası'nda sürmek zorunda olduğu "ikiyüzlü yaşam"dan ve bunun onların vicdanları üzerindeki etkisinden de söz açar. Usque'nin sözleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu kendilerine yeni vatan edinen Yahudilerle dönmelerin ortak görüşünü ifade eder.²

Osmanlı İmparatorluğu yine de esasta diğer ülkelerden çok da farklı değildi, çünkü Yahudi varlığı her yerde olduğu gibi burada da hükümdarın yüce gönüllülüğünün bir eseri olarak hoşgörülüyordu. Mamafih Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudilere özel bir statü tanınmıştı. İspanya ve Portekiz Yahudileri, bu sayede, Sürgün'le yok olan bir bilinci canlandırıp, İberya yaşamının yitip giden toplumsal dokusunu görece huzur içinde, burada yeniden inşa edebildiler.

En önemlisi, 16. yüzyılda dünyanın en ileri ve en iyi yönetilen devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, meritokrasi³ ve hoşgörü

* En üstün mevkilerin en liyakatlılara verilmesini öngören düzen –ed.n.

bakımından modern olmasıydı. Bütün toplumsal sınıflarla zenginlik kaynakları hükümdarı koruma ve yüceltme amacına hizmet ediyor; o yüzden bütün ekonomik etkinlikleri devlet düzenliyordu.³

Şehirlerde etnik çeşitlilik söz konusuydu. Başlangıçta ileri gelenler Müslüman da, Osmanlı da değildi. Bu durum çok geçmeden değiştiyse de, önemli mevkiilerin birçoğu devşirme Balkan Slavlarında kaldı. Arapça konuşulan topraklarda ise Osmanlı'nın fethi halkın gündelik yaşamını pek değiştirmede; sadece iktidar bir Müslüman güçten diğerine geçmiş oldu.

Buna karşılık Avrupa'nın çeşitli yerlerinden yeni göçmüş Yahudilerin yaşam tarzındaki değişiklik muazzamdı. Bunlar toplumsal yaşama, yerli dindaşları kadar dahil değildiler. Oysa bu yerli dindaşları da daha önce vatanlarından sürülmüş ve zorla başka yerlere yerleştirilmiş kişilerdi.

Avrupa ülkelerinin çoğunda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini yaratan da ticaret, el sanatları ve tarımdı. Yükselen tüccar sınıfına mensup Yahudiler, İstanbul'un idealleri için biçilmiş kaftandı; Sultan, özellikle de Sadrazam Rüstem ve danışmanları gibi Yahudi tacirlere arka çıkan Sinan Paşa döneminde, onları himaye etti.⁴ Bu ayrıcalıklı konumları, imparatorlukta onlara karşı hasmane tutumlar da doğurdu. Loncalar Yahudileri düşman kabul ededursun, rekabet bütün dinlerin önüne geçiyordu. Bursa'da kervanların yolunu Yahudi tacirler kadar İtalyan temsilciler de sabırsızlıkla bekliyor, İran'dan gelen mallar için kıyasıya çekişiliyordu.

YAHUDİLERİN YASAL DURUMU

Yahudi tacirlerin etkin olduğu uluslararası ticaret, başta Adriyatik üzerinden Venedik, Ancona ve Pesaro'yla olmak üzere özellikle İtalya'yla yapıyordu. Ancona ayrıca Floransa'yla ticaretin de merkeziydi. Yahudiler İngiltere'yle Fransa için başlarda yalnızca simsarlık yaptılar; ancak Konstantinopolis, Selanik, Ragusa, Avlonya, Venedik ve Sevilla ile Lizbon, yukarıda Amsterdam, Balkanlar üzerinden Avusturya ve daha sonraları Polonya ve Rusya arasındaki ticarete etkin olarak yer aldılar. 16. yüzyıl boyunca Yahudi tacirler İtalya'ya ve Karadeniz'le Tuna kıyılarına mal göndermek için birbirleriyle yarışırken, Müslüman tacirler daha çok Moskova ve Polonya'yla ticaret yaptı.

Bursa'da yerel sanayi de vardı. Hanelerdeki tezgâhlarda dokunan ipek Avrupa'da tutulduğundan, bazı Bursalı dokumacılar gayet zengin olmuşlardı. Çoğu tacir de bu kaynağa yanaştı.

Gelişmiş Avrupa ülkelerinin aksine, 16. yüzyıl Türkiye'sinde modern yol ağı pek yetersizdi. Ticaret ve ulaşım, kervanlarla yapılıyor, tacirlerin kullandığı yollar, hanları, kervansarayları ve ilgili destek sistemleriyle bir "otoyollar" zinciri gibi işliyordu. Bu yollar özellikle yurtiçi seyahatte kullanılıyor, uluslararası ticaret genellikle denizden yürütülüyordu. İmparatorluğun kimi kesimlerindeyse hâlâ Ortaçağ'dan, hatta Roma Dönemi'nden kalma köprülerle yollar iş görüyordu. Halbuki Osmanlı ordusu, savaş sırasında yolları kullanmakta çok başarılıydı.

Yahudilerin imparatorluktaki yasal konumu İslami kanunlara tabiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler, Müslümanların aksine "zımmi," yani Müslüman devletin, kanunlarda Müslümanlardan aşağı oldukları vurgulansa bile, bir hayli özgür, himaye gören gayrimüslim vatandaşlarındandılar. Yahudiler devlete emlak ve kelle vergisinin (cizye) yanı sıra gümrük vergisi de ödüyordu. Bu nedenle zımmiler, inançları farklı olsa da Müslüman düzeninin bir parçasıydı.⁵

Bürokratik işleri, Yahudi cemaati içinden seçilerek atanan mümtaz kişiler olan *memunimler* ya da diğer adıyla *parnasimler* görüyordu; vergi toplamakla yükümlü olan *memunimler*, genellikle daha parayı toplamadan, beklenen meblağı ödemek zorunda kalıyorlardı.⁶ Hahamlar gibi onların da dini otoritesi vardı; Osmanlı devleti tarafından korunur, arabulucu sıfatıyla kanunların uygulanmasına yardımcı olurlardı.

İçlerinde, ta 15. yüzyıldan, II. Murad döneminden beri diplomatik konumlarda bulunup sultanlara mali danışmanlık yapan "saraylı"lar da vardı. Aynı zamanda hekim, işadamları ve tedarikçi de olan bu kişiler, dindarları üzerinde büyük güç ve nüfuza sahiptiler.

Konstantinopolis dışındaki Yahudi toplulukları sık sık Saray'a elçiler gönderirdi. Örneğin Haham Moshe Almosnino, 1576'da saraya yaptığı ziyarette Selanik Yahudilerinin ayrıcalıklarının yenilenip genişletilmesini sağladı.⁷ Yabancı elçilerin sultanla görüşebilmek için sadrazama, bostancıbaşına veya harem ağasına rüşvet vermek zorunda olduğunu, onların ya-

zışmalarından öğreniyoruz. Aynı şey Yahudi elçiler için de geçerliydi. Cemaatin ruhban olmayan ileri gelenlerinin de Konstantinopolis ve Kudüs müftüleriyle –rüşvete dayalı– ilişkileri vardı.

Osmanlı'nın, Yahudilerin Avrupa'daki işlerini desteklemesinden de belli olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler, Batılı Hristiyan ülkelerdekinden farklı muamele görüyorlardı. Sultanlar Yahudileri şehrin dinamik ve üretken bir ögesi olarak görürdü. Sadakatleri sınanmıştı; bunun karşılığında Osmanlı devleti –Venedik'in epey homurdanması pahasına– gezgin Yahudi tacirlerin daima arkasında durdu. 1537-40 savaşından sonra Venedik'le Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşmada (3 Ekim 1540), bu ayrıcalıklar açıkça zikredilip kayda geçti.⁸

Venedikliler, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Levantenleri bir tutmuyordu. 1570-73 savaşında Venedikliler imparatorlukta mahsur kalınca, Venedik hükümeti intikam için kendi topraklarındaki Levanten tacirleri hapse atarken, Hristiyan tacirlere dokunmamıştı. 1571'deki müzakerelerde Osmanlılar, Venediklilerin kendi mallarına, ancak Yahudilerin malları iade edildikten sonra kavuşabileceklerini açıkladılar.⁹ İmparatorluk adına Venedik gibi yerlere giden Yahudi diplomatlarla tacirlerin eline, serbest ticaret ve seyahat hakkı tanıyan bir güvenli geçiş izni (*aman*) verilecekti.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında keskin bir çizgi vardı. Yahudiler, yalnızca dinde özgür olmakla kalmayıp, Müslümanları ilgilendirmeyen konularda kendi kanun ve idarelerine de sahiptiler. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, serbestçe ticaret yapıp seyahat edebiliyordu. Yahudiler de diğer gayrimüslimlerle aynı statüyü paylaşıyor ve *ehli zımmi* özel yasasının koruması altında imparatorlukta kendilerini güvende hissediyorlardı. İmparatorluğun düşmanlarından onları destekleyen olmadığı için, Hristiyanlardan daha sadık sayılıyorlardı. Onları belli renklerde giyinmeye zorlayan ve ibadet yerlerini tamir ya da inşa etmekten alıkoyan yasaklar genellikle uygulanmıyordu. Zenginlerin yaptığı ihlaller çoğu zaman görmezden geliniyordu.

Yahudilerin Türkçe konuşan temsilcisi (*kâhya*), her iki toplulukta da saygı görüyordu. cemaatleri (*kehalim*), eski cemaatleriyle temaslarını korumaya devam eden. Lizbon ve Portekiz Kahalı mensuplarınınca destekleni-

yordu. Aynı idari bölge (sancak) içindeki *kehalimden*, büyük olanlar daha nüfuzluydu ve bunların kendi aralarındaki anlaşmazlıklarına hahamlarla *beit din* (dini mahkeme) bakardı. Yahudi olmayanların taraf olduğu davalar Müslüman mahkemelerinde görülürdü. Eski devirlerden kalma geleneğe bütün sultanlar uymuş ve Ermenilerle Yahudileri devşirmelikten (çocukların Yeniçeri olarak yetiştirilmesi) ve askerlikten muaf tutmuştu.

Bizans'ın yıkılışından (1453) sonra, taşralı Yahudilerden binlercesi sürgünden nasibini alıp Konstantinopolis'e nakledilirken, Mısırlı ve Avrupa kökenli Yahudi aileler göçe zorlanmıştı. Ancak bunlar yine de kendilerini görece emniyette hissetmişlerdi, çünkü sürgün emri yalnız Yahudilere yönelik değildi: diğer gayrimüslimler de aynı kaderi paylaşıyordu.¹¹

Sürgün, 16. yüzyıla da sarktı. Süleyman'ın 1522'de Rodos'a sürdüğü Selanik Yahudisi 150 aile, Rodos nüfusunun ancak yüzde beşini oluşturabildiği halde, gayretli, varlıklı ve güvenilir oldukları için, Rodos'u kalkındırdılar. Kayıtlardan, cemaat önderlerinin kategorilerle ilgili kararları değiştirememekle birlikte, belli bireylerle ilgili kararları etkileyebildiği anlaşıyor.¹²

Osmanlıların 1571'de Kıbrıs'ı fethinden sonra, 1576'da çıkan bir buyrukla 1.000 Yahudi aile [Suriye'de Akka yakınlarındaki] Safed'den Kıbrıs'a getirildi. İkinci bir emirle 500 aile daha yerinden ediliyordu ki, Yahudilerin itirazı ve Safed kadısının, bu kararın imparatorluğun gelirlerini alt üst edip Safed'i çökerteceğini açıklaması üzerine, uygulamadan vazgeçildi. Bunun yerine Selanik'ten Safed'e taşınmak isteyen 100 Yahudi, rızaları dışında Kıbrıs'a yerleştirildi. Fatih Sultan Mehmed'in politikası olan sürgün, yalnız Yahudilere değil, imparatorluğun tüm tebaasına uygulandı.

Bunca göçe rağmen muzaffer Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudi nüfusu giderek arttı. 1477'ye gelindiğinde, 1.647 haneden oluşan Konstantinopolis Yahudileri, kent sakinlerinin yüzde on birini teşkil ediyordu.¹³ Sürgüne rağmen, Yahudilerin çoğu, Hristiyan dünyası onları kovarken, İslam dünyasının kucak açtığına hemfikirli.

Aslında yaşamlarını altüst etse de, sürgünün bile özel bir amacı vardı: İmparatorluğun yapıcı, şehrin mamur edici bir ögesi sayılan Yahudiler, işte tam da bu nedenle *sürgüne* uğradılar. Onlar, Konstantinopolis'i bir Osmanlı başkentine dönüştürmek üzere seçilmiş "ithal" yabancıları.

1453'ten önce Bizans'ta ufak bir Romanyot Aşkenazi topluluğu yaşıyordu. İki Yahudi halkın karşılaşması pürüzsüz olmadı. Aşkenazilerle Sefardiler, medeni kanun, dönmelere karşı tutum, *kaşrut* (Musevi beslenme kuralları) ve diğer gelenekler gibi pek çok yasal ve toplumsal konuda görüş ayrılığı içindeydiler. Sefardiler sonradan Romanyot cemaatini sindirdi. Romanyot Yahudilerin sürgüne uğradığı Selanik'te, 16. yüzyılda bir Sefardi egemenliği oluştu.

Avrupalı Yahudilerle dönme göçmenlerin tecrübelerinin az kentleşmiş bölgelerin geliştirilmesinde kullanılması, Yahudileri bir anlamda gönülsüz sömürgeciler haline getirdi. Böylelikle Konstantinopolis'le Selanik gibi ana Yahudi merkezlerine ilaveten, Hadrianopolis [Edirne], Safed ve İzmir gibi önemli alt-cemaatler ortaya çıktı. İzmir, 16. yüzyıl sonlarında en önemli liman kenti haline geldi. 1515'e gelindiğinde, sürekli büyüyen Yahudi nüfusun ihtiyaçlarına yönelik, İbranice baskı yapan matbaasıyla Selanik etkin bir kültür merkezine dönüşmüştü.¹⁴ Kayıtlara göre 1517'de kentte 3.143 Yahudi aileyle 930 bekâr vergi mükellefi oturuyordu. Sürgün sisteminin savunan Yahudiler bile vardı. Bizans'ın çöküşünü anlatan, aslen Giritli Haham Elyah Kapsali (1420-96/97?), Rumların yenilgisini sevinçle yadedip, Türklerin fethini ilahi adalet addediyor,¹⁵ sürgünü gönüllü göç olarak niteleyip, Bayezid'in dinsel azınlıklara yönelik sert politikalarını geçiştiriyordu. Kapsali'nin açıkça Müslüman yanlısı *Seder Eliyahu Zuta* adlı eseri, padişahları eleştirmekten kaçınıp, onların İspanya ve Portekiz'deki Yahudilere gösterdiği merhameti vurgular.¹⁶

TOPLUMSAL YAŞAM VE ÂDETLER

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin yaşamına dair bilgiler çeşitli kaynaklardan toplanabilir. Yahudilerle Osmanlı devletinin kendi kayıtlarının yanı sıra, Hristiyan bakış açısını yansıtan bilgiler de intikal etmiştir. Zamanın Avrupalı gezginlerinin yazılan ve çizimleri sayesinde, başkentin sokaklarında gezen Yahudileri, onların evlerini, ibadet yerlerini, iş yaşamlarını gözümüzde canlandırabiliyoruz.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudiler yerel âdetlere gayet iyi uyum gösterdiler. II. Mehmed (Fatih) 1453'te Yahudileri imparatorluğa

davet etti. Divanında, Diaspora'daki Yahudileri Hahambaşı Moşe Kapsali temsil ediyordu. Haham Kapsali, İspanya Yahudilerine has bir alışkanlık olan Sebt başlıklarının takılmasını zaten yasaklamış, ama Konstantinopolis'i hariç tutmuştu. Osmanlı Yahudilerinin giyim tarzı, Pers ve Çin modasından etkilendiği gibi, Avrupalı öğeler de taşıyordu.

Müslümanlar, her zaman olmasa da genelde sarı sahtiyan ayakkabı giyerler; nüfusun geri kalanından siyah ya da koyu renkli ayakkabı giymesi beklenirdi. Gayrimüslimlerin prensip olarak çok enfes kumaşlar ya da kakım, samur gibi pahalı kürkler giyinmesi yasaktı; bunların yerine Müslümanlarınkine göre daha az kumaştan mamul ve kesinlikle beyaz –İslam'ın kutsal rengi– olmayan küçük sarıklar takabilirlerdi. Bu nedenle Yahudi giyim kurallarını, yalnız gelenekleri koruma ve kendilerini Müslümanlarla Hristiyanlardan ayırt etme ihtiyacı belirleliyordu. Yahudiler Müslümanlardan daha lüks giyinmemeye de dikkat etmek zorundaydı. Zaten kendi kuralları da zenginliklerini giysilerine yansıtmayı yasaklıyor, çoğu, kıskançlığa davetiye çıkarmamak için bu kurallara uyuyordu.

Yahudiler İtalyan *birettası* (Katolik din adamlarının giydiği köşeli başlık) da takıyordu. Kentli kadınlar evde olsun, dışarıda olsun çok çeşitli giysiler giyerlerdi. Zenginler, İtalyanların koyu renk giyim modasını izliyordu. Farklı Yahudi cemaatlerinin giydiği kumaşlar arasında bir fark yoktu, ancak Sefardi Yahudileri, üzerlerinde bazı ayırt edici unsurlar bulundururdu.

Doğal olarak, hem giysilerle hem de Yahudilerle ilgili kalıp yargılar nedeniyle, bu bilgilerin doğruluğundan emin olmak zor. Avrupa'dan gelen Hristiyan gezginler, kendilerinin öylesine hor gördükleri Yahudilerin, Osmanlı âleminin önde gelen konumlarını işgal etmesine hayret ederlerdi.

Yahudilerin dinlerini serbestçe yaşamalarına da izin verildi. II. Bayezid'in koyduğu kısıtlamalar kaldırılıp, Yahudilerin sinagoglarını yeniden yapmasına izin çıktı.

BATILILARIN LEVANTEN YAHUDİLERE BAKIŞI

Avrupalıların gözünde 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisi dönmelerle Yahudilerin elindeydi. Hristiyanların önyargıları, Nicholas de Nicolay'ın Osmanlı İmparatorluğu'na 1551'de yaptığı seyahatin rapo-

runda açıkça kendini gösteriyor. Şöyle yazmış: “Yahudiler kötülük, sahte-kârlık, düzenbazlık ve işgüzarlıkla dolular... Hristiyanlığın ağır ziyan ve zarar görmesi pahasına, Türklere ağır silah, arkebüz, barut, gülle ve benzeri silahların yapımı gibi çeşitli buluşlar, beceriler ve savaş aletleri öğretmişler. Doğu Akdeniz'deki mal trafiğinin en büyük, en güzel kısmını ve hazır parayı ellerinde tutuyorlar.”¹⁸

Yahudilerin Osmanlı'daki başarısına kayıtsız kalan Avrupalı Hristiyanlar, onların “hain” doğaları üzerinde durarak düşmanca tutumlarını sürdürdüler. Thomas Goffe'nin “*The Raging Turke (or Baiazed the Second)*” adlı eserinde, sinsî Yahudi hekim, Selim'in emriyle, hasta Bayezid'i öldürmeye üstlenir.¹⁹

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi yaşamının titiz ama soğuk gözlemcilerinden Hans Dernschwam, kendisinden sonraki nesillere büyük bir bilgi hazinesi bırakmıştır.²⁰ İmparatorluk Yahudileri hakkında şöyle yazıyor:

Türkiye'de sayısız Yahudi yaşıyor. Bunlar, milliyetleri ve dilleri farklı olsa da anadillerine bakmaksızın kolkola giriyorlar. Nereden sürülmüş olurlarsa olsunlar, haşarat gibi Türkiye'ye üşüşüyorlar. Almanca da konuşuyorlar, Fransızca da, Çekçe de, Lehçe de, Yunanca da, Türkçe de, Asurca da, Kaldece de, başka diller de... Hepsi kendi geleneklerine göre –genellikle uzun– giyiniyor: adını koyacak olursak, İtalyanlarla Türklerin giydiği, ince bir dokumanın ya da ipek bir rubanın üzerine palto gibi alınıp, beli kuşakla bağlanan kaftan. Türklerin sarıgi beyaz, Yahudilerinki sarı; bazı yabancı Yahudiler İtalyan birettası da giyiyor. İçlerinden hekim veya cerrah olduğunu öne sürenler, ucu sivri, uzun kırmızı kavuklar (“piretlen”) takıyor. Konstantinopolis'i neredeyse doldurmuşlar: Karınca gibi kaynıyorlar. Yahudiler kendi aralarında da kendi sayılarını konuşuyor. Geçen yıl, 1553'te, on beş bin otuz beş Yahudi vergi mükellefi vardı (üstelik kadınlarla çocuklar hariç). Bu arada haraç denilen kelle vergisini ödeyen Hristiyanların –yani Rumlar, Ermeniler ve Karamanların– sayısı altı bin yedi yüz seksen beşti.²¹

Bu sayıların ikisi de doğru gibi görünmese de, Dernschwam'ın iddiaları, önyargılarını ele verir. 16. yüzyılda Hıristiyan nüfusun, Yahudi nüfustan fazla olduğu hesaplanmıştır.

Dernschwam'a göre, Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu'nda da, dünyanın her yerindeki kadar hor görülüyorlardı. Yahudilerin büyükbaş hayvanları olmadığını; onun yerine çok sayıda evleri, kimi zaman sokakları, hatta adaları olduğunu söylüyor:

Ancak buralarda oturmayıp onları ek gelir olarak kullanıyorlar. Başkalarının evlerinde oturup kira ödüyorlar. Bu evler genellikle din adamlarına ve Türk camilerine ait. Evler yandığı takdirde dinadamlarının yeniden inşa etmesi gerekiyor. [Yahudiler] kentin alt kısımlarında, tıksık tıksık, alt alta üst üste, denize yakın sefil evlerde oturuyorlar; nitekim her sene burada bir veba salgını patlak veriyor.²²

Ege kıyısında, Hadrianopolis'e yakın Selanik diye bir kent var. Burada Konstantinopolis'tekinden de fazla, yirmi bin Yahudi olduğu söyleniyor. Birçoğu çuha dokumacılığıyla uğraşüyor; malları Türkiye'nin dört bir yanında satılıyor. Venedik yönetimindeki Avlonya kentinin karşısında bulunuyor; aralarında, Sicilya'yla Afrika'nın [sic] arasındaki gibi büyük bir körfez var. İskenderiye'de, Kahire'de, Halep'te, Antakya'da, Suriye'de ve Kudüs'te de bir sürü Yahudi var. Yahudiler yaşlanınca, paraları da varsa, bir gün dünyanın dört bir tarafından gelip ellerine geçirmeyi umdukları Kutsal Topraklar'la Kudüs'ü ziyaret ediyorlar. Zengin Yahudiler Kudüslülere para yardımı yapıyor, çünkü orada insan para kazanamaz; orada hiç para yok.

Eskisi gibi, burada da farklı mezheplere ayrılmışlar. İsraili denen sıradan Yahudilere bütün ülkelerde rastlanıyor. Aralarında, haham dedikleri bir sürü okumuş adam var. Musa'nın beş kitabına, peygamberlere ve önceki yazılara inanıyor, On Emir'e uyuyorlar.

Dernschwam, Yahudilerin "soyundan", beslenme alışkanlıklarından, kaşer kurallarından ve bazı özel Yahudi bayramlarından da söz ediyor:

Aralarından bazıları, Harun'un kavminden geldiklerini ve –sözde– yüksek dinadamları, yani Kohen olduklarını iddia ediyor. Bunlar özel giysiler giymiyorlar... Bazıları Levi'nin torunları olduklarını öne sürüyor; bunlar dinadamları... Konstantinopolis'te en az kırk iki sinagog var; her Yahudi kendi ulusunun sinagoğuna gidiyor.²³ Yahudiler Türklere borç vermiyor; onlara güvenmiyorlar. Yahudiler Türkiye'de istedikleri her yere; Mısır'a, Kahire'ye, İskenderiye'ye, Halep'e, Ermenistan'a, Tatarlara... hatta Acemistan'a, Hindistan'a, Rusya'ya, Polonya'ya, Macaristan'a bile gidebiliyorlar. Bunlar Konstantinopolis'e dünyanın dört bir köşesinden geliyor; alıp satmadıkları mal yok. İskenderiye'den, Kefe'den, Venedik'ten yabancı bir gemi gelmeyeğörsün, limanda ilk onlar bitiyor. Konstantinopolis'e Hindistan'dan, İran yoluyla değerli taş getiriyorlar; değeri bir florin bile etmez bazı taşlar 200 florin ediyor...

Yahudiler bizimle alay ediyor, çünkü Türkler onları tutuklayamıyor, köle yapıp satamıyor. Fakat Budin düştükten sonra Türkler tarafından buraya getirilmelerini ve satılacaklarına serbest bırakılmalarını bir mucize kabul ediyorlar; tek yapmaları gereken vergi ödemekmiş. Budin Yahudileri satılsa, Türkiyeli Yahudiler maddi anlamda çökerdi, çünkü –geleneğe göre– dindaşlarını esaretten kurtarmaları gerekirdi. Örneğin, geçenlerde Yahudilerle dolu bir Türk gemisi ele geçirilerek Malta'ya götürüldü; dindaşları için fidyeyiye Konstantinopolis Yahudileri ödedi.²⁴

Dernschwam, yıllarca fide karşılığında serbest bırakılmayı bekleyen Hristiyan kadırga köleleriyle yüzyüze görüşüp konuştuğu halde, dindaşlarını esaretten kurtarmayı başlıca görevleri addeden Yahudileri hiç hoşgörmüyor.

Yahudilere tanınan özgürlüklere, bir süreliğine Portekiz kralına paralı casusluk yapan ve 1532-40 arasında Türkiye'de bulunan Zaralı Luigi Bassano da değinir ve Konstantinopolis, Selanik ve Bursa'daki Yahudilerin kendi okulları ve köşkleri olduğuna, işlerindeki pişkinliklerine, sinagoglarında ve cenaze törenlerinde serbestçe ibadet edebildiklerine dikkat çeker.²⁵

Ancak Selanikli Haham Almosnino'nun imparatorluktaki Yahudilerin yaşamıyla ilgili çizdiği tablo bu kadar iyimser değildir.²⁶ Bilge, bazı eleştiriler getirerek, burada uygar bir yaşamın noksanlığından yakınır ve şöyle der: "Sohbet etmek dışında yapacak pek bir şey yok."²⁷

1560'larda Kudüs'teki Hristiyan nüfusu Yahudi nüfusunu geçmiş olsa da, daha önce durum bunun tersiydi. 1553-54'te nüfusun % 11'ini Yahudiler, % 10'unu Hristiyanlar teşkil ederken, 1650'ye gelindiğinde Kudüs nüfusunun yalnız % 8'i Yahudi'ydi.²⁸ Kudüs'te Hristiyan ya da Yahudi Mahallesi yoktu; ancak Yahudiler, muhtemelen her zaman ki gibi ortak ibadetler ve güvenlik gibi nedenlerle, Mabet Tepesi'ne* yakın duruyorlardı.²⁹ Yalnız Yahudilere hizmet veren Yahudi kasaplar vardı. Bu nüfusun içinde Yahudi hekimler, kuyumcular, terziler ve halkın tümüyle iş yapan tefeciler bulunuyordu. Yahudiler mülk edinme ve satma hakkına sahiptiler. Toplumsal olarak çoğunluktan farklı olmakla birlikte, Kudüs'ün Osmanlı toplumunun, ekonomisinin ve yönetiminin muhkem bir parçasıydılar.

Muhteşem Süleyman döneminde Kudüs'ün yeniden inşası Diaspora Yahudilerini etkilemekte gecikmedi ve buraya göçü teşvik etti. Türkler, Yahudileri yalnız dinamik ve üretken şehirli bir öge olarak değil, ayrıca saltanata yerli Hristiyanlardan daha sadık bir azınlık olarak da görüyorlardı. Sürgündeki Yahudilerin güya rüyası "Kudüs'e dönmek" olduğu halde, Gracia da Konstantinopolis'i seçti, çünkü Bizans'ın yıkılışından sonra Yahudiler buraya toplanmış ve Osmanlı idaresinde ticarete dalmışlardı.³⁰

GRACIA'NIN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GELİŞİ

Baharat ticareti Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde olduğundan, Mendes ailesinin buraya taşınması yalnız dini bir karar değil, aynı zamanda bir iş kararıydı.

Gracia'nın Ragusa Cumhuriyeti'nden Konstantinopolis'e yaptığı yolculukla ilgili çok az bilgi var. Oturmuş bir "Ragusa Yolu" olduğundan, Mendes ailesinin bu yolu izlemiş olması olası. İki yolcunun Konstantinopo-

* Harem-üş Şerif -ed.n.

lis'ten Dubrovnik'e gitmesi on yedi gün sürüyordu. Bu yolu tersten sürerek, Gracia'yla heyetinin izlediği muhtemel güzergâhı ortaya çıkarabiliriz.³¹

Gracia'yla Reyna, bir sürü uşak, hizmetçi ve diğer çalışanla beraber seyahat ediyordu. Deneyimsiz yolcular olduklarından, seyahatleri 30 gün bile sürmüş olabilir. Yolculukları ne kadar sürmüş olursa olsun, güzergâhları, Koşarić'inkine yakın olmalı.³²

Kudüs'ü yeni vatanı olarak seçmeyen Gracia, Selanik'e sığınmayı yeğleyebilirdi. Kente "ikinci Kudüs" denmekle birlikte, Kudüs'ünkünden daha canlı bir ekonomik hayatı ve daha kabarık bir Yahudi nüfusu vardı. Daha Roma Dönemi'nde burada bir Yahudi kolonisi bulunuyordu; 14. yüzyılda okumuş Bizanslılar Yahudi âlimlerle temas halindeydi. 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde Selanik'te, Alman topraklarından, Fransa'dan ve Macaristan'dan gelenlerden oluşan ufak bir Aşkenazi cemaati de yaşıyordu. Selanik'teki eğitimli kişilerle saygıdeğer âlimlerin sayısı, daha çok varlıklı tacirlerin oturduğu Konstantinopolis'tekinden fazlaydı. Hahamlığın etkisiyle Selanik, imparatorlukta Yahudilerin ruhani merkezi sayılıyordu; gerçi Yahudiler tarihte nereye yerleşse orada bilgi merkezleri oluşmuştu.

Konstantinopolis'in en çekici yönü, yeni bir başkent olmasıydı. 250.000'e yakın nüfusuyla, büyük ölçekli işletmelerle önemli mali işlerin merkeziydi. Bu mali işlere, Gracia'nın aile geleneği olan devlete borç verme, kazançlı mültezimlik işi ve sarayla orduya mal tedariki de dahildi. 16. yüzyılın ortasında sayıları elli bini bulan Yahudiler, iç ve dış ticaretle uğraşıyordu.

Dinsel yaşam görece rahatladı. II. Bayezid'in koyduğu kısıtlamalar kaldırılıp, Yahudilerin yeni ibadethaneler yapmasına izin verildi. Başkentte Dernschwam'ın dediği gibi 42 değil, 44 sinagog vardı.

Yiyecek, şarap, pamuk, mum ve benzeri malların ticaret izinleri devletten satın alınıyordu. Bu malların ticaretini yalnız izni olan ve kaynağa yakın oturan kişiler yapabiliyordu. Sarayla yakınlık, izin alma olasılığını artırıyordu. Avrupa'daki gibi tekeller oluşmuş ve sarayla ilişkisi olanlar, temel mallar üzerinde ticaret ayrıcalıkları kazanmıştı.

Gracia'nın yeni ikametgâhıyla ilgili izlenimleri hakkında fazla bilgimiz yok. 11 Kasım 1553'te, Portekiz kralı III. João'nun fevkalade elçisi Don Alphonso de Lancastre, krala yazdığı raporda, "Gracia'nın Türkiye'ye geldi-

ğine pişman olduğunu” ve Hristiyan bir ülkeye seve seve döneceğini belirtiyordu. Cesareti kınlan Gracia’nın Fransa’ya seyahat izni almaya çalıştığı rivayet edilir. Elçi, Gracia’nın hâlâ Hristiyan, kızıninsa hâlâ bekâr olduğunu yazmıştı.” Yeni vatani hakkındaki fikirleri ne olursa olsun, izleyen yıllar Gracia’nın hayatının en başarılı ve en varlıklı dönemi oldu.

Gracia’nın serveti, baştakileri imrendirmişe benziyor. Sultanın, ondan, oturma izni karşılığında, Rüstem Paşa aracılığıyla ödenmek kaydıyla, yıllık 10.000 duka talep ettiği öne sürülüyor.

Görünen o ki, Gracia Avrupa’ya döneceği yerde, “Jehan Miquez” 1553 Kasım’ında üç ay sonra dönme niyetiyle Ancona’dan kalkan bir gemiyle Konstantinopolis’e doğru yola çıktı. Miques daha önce, “karısıyla” karısının servetini Hristiyan Avrupa’dan çıkarmak amacıyla, papalıktan Gracia la Chica’yla evliliğini geçerli kılan bir karar almak için boş yere uğraşmıştı. Bu talep, onun elbette şüpheyi gerçek planlarına çekmemek için kurduğu bir düzendi. Gracia’nın rızası olmadan Konstantinopolis’te kalmaya karar vermiş olamazdı. Yolculuğunu Gracia ayarladı. Ancona’da bir yeniçeri, Şehzade Selim’in verdiği güvenli geçiş izniyle onu bekliyordu.

Konstantinopolis’e yerleşen Nasi, 1554 Nisan’ında sünnet edilerek yeniden Yahudi cemaatine katılmış oldu. Bundan iki ay sonra, birinci göbekten kuzeni Reyna’yla evlendi. Dernschwam’a bakılırsa, muhteşem düğünün davetlileri arasında, kutlamalara katılmak için Pera’daki konağından kalkıp gelen Fransız büyükelçisi Michel de Codignac gibi tanınmış isimler vardı.¹⁴

YAHUDİ KİMDİR?

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki hahamların işi zordu: Aralarındaki binlerce Yeni Hristiyan’ın, daha doğrusu Yeni Yahudi’nin içinden Yahudileri ayırt etmek zorundaydılar. Hahamlık kararlarından bazıları, kişilerin ya da ailelerin dönmelik geçmişlerinin nedenleriyle ilgiliydi. Hahamlar, *anusim* yani zoraki dönmelerle, *meshumadim* yani dönekleri birbirinden ayır tutuyordu.

İspanya’daki hahamlık mahkemeleri, *anusim*le Yahudi cemaatine dair bazı kurallar koydu. Bu talimatlara göre, gizli Yahudiler, başka bir ülkeye kaçamayanlardı. Musevilik kurallarını ihlal etmiş olmakla birlikte gen-

tile değildiler. Yalnızca, kendi hür iradeleriyle Hıristiyan ibadetlerini yerine getirenler ve Sebt gününü dikkate almayanlar Yahudi sayılmıyordu.³⁵ Ancak zaman geçtikçe aradaki çizgiler yumuşadı. *Anusim* tek bir kuşakta bile *meshumadime* dönüşebiliyordu.

Hahamların, kayınbiraderle evlenme geleneğiyle ilgili kararları da oldu. Kutsal Kitap öğretilerinin desteklediği geleneklere göre, dul bir kadın, ölen eşinin erkek kardeşiyle evlenmek zorundaydı. Bu evlilikler bir yandan aile ve cemaat bağlarını güçlendirirken, diğer yandan aile servetini koruyordu.

1499-1514 arasındaki Selanik hahamlık kararlarında, Portekiz dönmelerinin özel konumu ele alınır. 1497'ye gelindiğinde, hahamlar, din değiştirdikten sonra yapılan evlilikleri geçersiz saymaya başladılar. Kadınlar yeniden evlenmekte serbestti; kadın, dönme kocası öldüğünde çocuksuzsa, kocasının kardeşiyle evlenmek zorunda değildi, çünkü dönmeler kurban değil, dönek kabul ediliyordu.³⁶ Ancak 1514 Ocağı'nda Selanik hahamlığının ikinci kararı uygulamaya kondu: Çocuksuz dul kadın, kocasının kardeşi dönme olsa ve zulüm altında yaşasa bile, kayınbiraderiyle evlenmek mecburiyetindeydi. Bu karar, dönmelerin çoğunun İber Yanımadası'ndan, atalarının inançlarını serbestçe uygulayabilecekleri Osmanlı İmparatorluğu'na değil, Hıristiyan topraklarına göç ettiği varsayımına dayanıyordu.³⁷

Gracia eşini kaybettiğinde bir kızı vardı. İkinci Selanik kararı bile yeniden evlenmesini gerektirmiyordu. Gracia'nın, kayınbiraderiyle evlenmek yönündeki alışılmamış kararı, Selanik'te çıkan hükme bağlı olabilirdi.

Yahudi kanunlarına göre, Nasi gerçekten Gracia la Chica'yla evlen-diyse, Reyna'yla evlenmeden önce ilk evliliğinin iptal edilmesi gerekirdi. İki dönme arasında yapıldığı iddia edilen bir evlilik akdini görmezden gelmek mümkün müydü? Simon ben Zemah Duran'a göre, Hıristiyan ülkelerde "evlilik, ancak evli çift, evlilikten haberdar edilen Yahudilerin tanıklık edebileceği şekilde beraber oturduğu takdirde geçerliydi."³⁸ Selanik'teki, Yeni Hıristiyan evliliklerini geçersiz sayan hahamlık kararları da aynı kuraldan yola çıktı. Evlilik yemini Yahudi tanıkların huzurunda edilmediği ve hiçbir Yahudi olaydan haberdar olmadığı için, Josef Nasi'nin küçük Gracia'yla evliliği bağlayıcı değildi.

Gracia la Chica'yı kaçıran (15 Mart 1553) Josef Nasi'nin suçu ancak 9 Nisan 1567'de affedildi. Af kararı, Venedik papalık elçisi Michele Bonelli'nin 12 Nisan 1567'de Roma'ya mektupla bildirdiği gibi, Meclis'in 26 üyesinin oybirliğiyle çıktı. Nasi, bu tarihe dek Cumhuriyet'e birçok hizmet verdi.

MENDES-NASI ŞİRKETİ

Varlıklı Yahudi tacirlerin muhtemelen en varlıklı olan Mendes-Nasi ailesinin servetinin, 1550'lerde 400.000 duka civarında olduğu tahmin ediliyordu. Sultanlar, Avrupa'da edinip geliştirdikleri ileri yöntemlerle imparatorluğun genel ticaret hacmini artıran aileye güveniyor ve onu kolluyordu.

Osmanlı'nın hükmettiği alan Habsburglarınkinden daha geniş, orduysa karşısındaki Hristiyan ordularından daha üstündü. Gel gelelim, Avrupa'nın özellikle ticaret alanındaki teknolojik üstünlüğü görmezden gelinemezdi. Atlı yük ve yolcu arabaları, develerden iyiydi; Avrupa'da yapılan gemiler daha dayanıklı, seyir teknikleri daha ileriye. Deneyimli, görmüş geçirmiş Mendes-Nasi ailesinin imparatorluğa yararı dokunmazsa, kimin dokunacaktı?

Gracia'yla Josef Nasi, hazineye büyük meblağları avans verebilecek birikime sahip olduklarından, mültezimliğe (İmparatorluk adına çeşitli vergileri toplama işi) soyunabilirlerdi. Avrupa siyasetine aşina olmaları ve temsilcilerinin Avrupa'nın en önemli ekonomik merkezlerine stratejik olarak yerleştirilmiş bulunması, aileyi imparatorluğun gözünde paha biçilmez kılıyordu. Çok geçmeden Portekizli Yahudi cemaatinin önderleri haline geldiler. Ailenin Hristiyanlık geçmişiyle bazı değişik dini âdetleri, faaliyetlerinin hahamlar tarafından sorgulanmasına neden oldu.

16. yüzyılın ortalarında, Mendes-Nasi ailesinin üyeleri, imparatorluğun en göze batan Yahudi tacirleriydi. Muazzam servetleri, istisnai nüfuzları, lüks yaşam tarzları, imparatorluğa gelen Hristiyan ziyaretçilerin gözünden kaçmıyordu. Dernschwam, eserinin birkaç sayfasını, nefretle karışık bir hayranlık beslediği Gracia Mendes'e ayırır:

1553'te, yaşlı bir Portekizli kadın, kızı ve maiyetiyle birlikte Venedik'ten Konstantinopolis'e geldi. Yahudiler, kocası hakkında farklı

şeyler anlatıyorlar. Kimilerine göre ismi Diego Mendes, ağabeyiyse Anversli Francisco'ymuş.

Kocasının ölümünden sonra yükldü hazinesiyle Venedik'ten kaçtığı söyleniyor. Ardı sıra gelmesi gereken kız kardeşi de halen bir nedenle orada tutuluyormuş.

Yahudiler ona Señora diyerek caka satıyor. Gerçekten de bir Señora gibi davranıyor; ikisi, Felemenkli hizmetçileri arasında görkem ve gösteriş içinde yaşıyor.

Yahudiliğe geri dönmüş bir Marrano olduğu söyleniyor. Konstantinopolis'te Yahudilerin arasında değil, Galata'da, günlüğü bir dukaya kiraladığı, bahçeler içindeki lüks bir villada oturuyor. Venedikliler onu tutuklamak istemişlerdi, ama oğlunu Portekizli kadının kızıyla evlendirmek isteyen saray hekimiyle birlikte çevirdiği dolaplar yüzünden bırakmak zorunda kaldılar.³⁹

Süleyman'la II. Selim'in hekimi Moşe Hamon'un (1490-1554), Gracia'nın zenginler zengini kızı Reyna'yla oğlunu evlendirme ümidiyle, kadının Konstantinopolis'e taşınmasına yardım ettiği rivayet ediliyordu.⁴⁰ Öyle bile olsa, sonunda oğlu iki Mendes kızıyla da evlenmediği halde, Hamon'un Gracia'yla dostluğu bozulmadı. Hamon'un bu işe gücenmediği, hatta oğlunun, dinini iki kez değiştirmiş, dolayısıyla da Musevilik kurallarını bilmediği için birdenbire Hıristiyan âdetlerine dönüş yapabilecek Anversli bir dönmeyle evlenmesine karşı olduğu bile düşünüldü. Öyle ya, oğlunun, Yahudi ana-babadan doğma, Yahudi bir kızla evlenmesini isterdi.

Dernschwam'ın uzun yıllar Fuggerlerin temsilcisi olarak çalıştığı, Diogo Mendes'in de Augsburg'lu Fuggerlerle sık sık iş yaptığı göz önünde bulundurulduğunda, Dernschwam'ın Gracia'yla ailesi hakkında şaşırtıcı derecede bilgisiz olduğu ve yazdıklarını yalnız ortada dolaşan dedikodulara dayandığı anlaşıyor. Dernschwam'ın sokaklarda özellikle Yahudilerden duyduğu şeyleri inanarak aktardığı, aşağıdaki gözlemlerinden de belli:

Kocası Marrano'ymuş. Ölüm döşeğinde, cesedinin o Hıristiyan ülkeden alınıp Kudüs'te gömülmesini istemiş. O da 1554'te, bir Yahu-

di'ye ne kadar saygı gösterilebilirse, saygıda kusur etmeden bu dileği yerine getirmiş. Könlü Barbara" gibi akıllı ve becerikli [geschwidzt] bir kadın; yün, biber ve hububatta, Venedik'le ve bütün İtalya'yla muazzam ticaret ilişkileri var.

Kızını, Roma İmparatoru'na hizmet etmiş, oradaki tutsakların şahsen tanıdığı bir İspanyol'a ya da Portekizli'yle söylemiş. Güya bu kişi, kız kardeşinin oğlunun ta kendisiymiş.⁴² Etrafı sürekli Yahudi kaynadığı halde, alçağın ismi, tanınmasın diye her seferinde değişik geçiyor. Sözde adı Juan Miquez ya da Six; Samuel diye bir hekimin oğlu.⁴³

Kalemiyle zehir saçsa da, gelecek nesiller Dernschwam'ın ayrıntılı Josef Nasi portresine müteşekkir kalacak:

Bahsettiğim alçak, Konstantinopolis'e 1554'te, peşinde onu bir prensmişçesine takip eden yaklaşık yirmi iyi giyimli hizmetliyle geldi. İçi samur kürklü, ipekli giysiler giyiyor. Türk âdetleri gereği, başına bir şey gelmesin diye önüsıra iki yeniçeri gidiyor. 1554'te sünnet oldu. Arkasından, [Gracia'nın] kızıyla evlendi...⁴⁴

Yukarıda sözünü ettiğim Señora'yla damadının, prenlere yaraşır ihtişamlı bir evi var. Her gün seksen kişilik sofra kuruyorlar. Bu şekilde pek çok kişi zehirlenebilir; üstlerinde bir tuhafılık var. Kadın, Avrupa'da bıraktığı büyük servetin yakında geleceğini iddia ediyor. Ama bunca masrafa, o para da çok geçmeden erir gider; çünkü paşalara bol bol para veriyor, Yahudi hastanesine birkaç bin duka bağışladı, fakirlere de para dağıtıyor.⁴⁵

Dernschwam, Nasi'nin "uzun boylu, kırpık sakallı" (yani Portekizli tarzı) yakışıklı bir adam olduğunu kabul ediyor; ancak bahçesinde turnuvalarla tiyatro gösterileri düzenleyerek Avrupalı soylular gibi yaşamasını affedemiyor.⁴⁶

Çoğunlukla Dernschwam'ı kaynak alan Andreas Laguna'nın yaklaşımsıya o kadar düşmanca değil. *Viaje de Turquía* isimli romanında, "Don

Juan Micas” Türkiye’ye seçkin bir yabancı olarak ayak basar, sünnet olur ve “kendine Josef Nasi demeye başlar.”⁴⁷

ANCONA VE PESARO’DAKİ KRİZLER

Gracia Konstantinopolis’te saray yavrusu bir evi mesken tutarak, önde gelen Yahudi âlimleriyle sultanın akrabalarını ağırlamaya başladı. O da, Josef de, hayırseverlikleriyle tanınıyordu. Gracia ayrıca Ferrara ve Venedik’te tanıştığı, kimi Selanik’e, kimi İmparatorluk Konstantinopolisi’ne yerleşen bazı gizli Yahudilerle ilişkisini de tazeledi.⁴⁸

Ancak Gracia’nın güvenli ve huzurlu yaşamı, beklenmedik bir olayla çalkalandı.

21 Eylül 1532’de, Papa VII. Clemens Ancona’yı ele geçirdikten bir gün sonra, tacirlerin, özellikle de “Portekizlilerle İspanyolların, karılarının, çocuklarının, akrabalarının, hizmetlilerinin ve mallarının” güvenliğini ve geçiş izinlerini garantileyen bir berat çıktı.⁴⁹ Berat, Batılı tacirlerin istedikleri takdirde Levant’a gitme haklarını bir kez daha onaylıyor, yanlarına aileleriyle varlıklarını almalarına da izin veriyordu. Bu haklar, 1514 ve 1518’de Ancona’dan bireysel ticaret imtiyazları alan Levanten tacirlere tanınanlarla hemen hemen aynıydı.

Ancona, Levant tacirlerine bu hakları resmen tanıyan ilk Batı limanıydı. Osmanlı İmparatorluğu’nun bu haklardan haberdar ve konuyla yakından ilgili olması dikkate değer. Bu tacirler arasında Ortodoks Hıristiyanlar, Müslümanlar ve kente yerleşmeye başlayıp yarı-sakin konumu kazanan Yahudiler bulunuyordu. Yeni gelenler, yerli *infideliden* ayırt edilebiliyordu, çünkü Levanten Yahudiler, yerlilerin takmak zorunda olduğu “O” nişanından muaftı. 1532 beratının koşullarından biri, Levanten tacirlerin yalnız Ancona’yla ticaret yapmalarıydı. İberyalı göçmenler de yavaş yavaş Levanten rakipleriyle –ki bu, Osmanlı İmparatorluğu’na kaçan birkaç eski dönmeği de içeren bir gruptu– aynı ayrıcalıkları elde ettiler.

VII. Clemens, 1533’te, dönmelerin Levant’a gitmesine gerek kalmaması ümidiyle, zorla vaftiz edilenlerin Kilise’ye mensup sayılamayacağını açıkladı. Floransa’yla Ferrara da ekonomik çıkarlarına uygun düşen bu papalık hükmünü benimsediler.

23 Aralık 1534'te, III. Paulus'un papalığı sırasında yabancı tacirlere verilen resmi bir izin, Türklere, Yahudilere ve “diğer *infideli*”ye ticaret hakları tanıdı.⁵⁰ Kentin geçici sakinleri kabul edilen tacirlerin zaman zaman ayrılacak zorunda kaldığı Venedik'in aksine, Ancona'da kalış, *pro tempore commoranti* maddesine rağmen sınırsızdı. Ayrıca, berat feshedildiği takdirde dönemlere dört aylık bir mehil tanınacaktı.

Özel durumlarının bilincinde olan Ancona'lı tacirler, konumlarını daha da sağlamlaştırmaya çalıştılar. Laik yönetimin düşmanca yöntemler (örneğin, başka ülkelerdeki borçlara karşılık mal ve mülke el koyma) benimsemesi ihtimaline karşı doğrudan papalığın korumasını istediler.

1544'te Ancona, Levanten Yahudilere (ki bunlar “Türk, Yunan ve diğer Levantenler” olarak sınıflandırılmıştı) kendi sinagoglarına sahip olma hakkını” vaat etti.⁵¹ Bu cömert ayrıcalıklar, Yeni Hıristiyanların Yahudi kimliğiyle Ancona'ya yerleşip burada iş kurmasını teşvik etti.⁵² Kent, herhangi bir sapkınlık suçlaması halinde, yalnızca papanın karşısına çıkacaklarına, dinsel zulme ve Ancona'ya gelmeden önceki Hıristiyan yaşamlarına dönük suçlamalara maruz kalmayacaklarına dair söz verdi. Şehrin eski bir yerli Yahudi nüfusu vardı. III. Paulus kenti serbest liman ilan edince, Hıristiyan olmayanlar, özel vergilendirmeden ve üzerlerinde nişan taşıma zorunluluğundan muaf olma gibi haklar kazandılar.

Ancona'nın yükselişi, “Londra, Anvers, Ragusa (Dubrovnik) ve Konstantinopolis gibi geniş bir alana yayılan”⁵³ başka limanlarıkiyle eş zamanlı oldu. Kent, mallarını bu limandan geçiren yabancılar sayesinde gelişti. Bu patlamadan nasiplen Ancona'lılar, tacirleri düşük (kimi zaman yüzde bire kadar inen) gümrük ücretleriyle teşvik edip kente çektiler. Ancona'nın bağlantıları, 15. yüzyılın sonuna dek, daha çok Adriyatik'le sınırlı kaldı –Doğu Akdeniz'e, özellikle de yılda birer kez Konstantinopolis'le İskenderiye'ye giden birkaç gemi sayılmazsa. Ragusa gibi Ancona da İslam ve Hıristiyan ekonomik dünyaları arasında aracılık yapıyordu, ama onun siyasi ve diplomatik rolü çok daha azdı.

1520'lerde Ancona'nın kumaş ticareti önem kazanıp, batıda Lyon'dan doğuda Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzandı. Floransa bile, kendi duvarları arasında bir pazar geliştirip doğrudan yabancı tacirle-

re satış yapan Ancona'dan yararlandı. Siyasi ve askeri açıdan zayıflayan Venedik, artık Adriyatik ticaretine hâkim değildi. İtalyan tacirler Anvers'ten gelen tekstil ürünlerini Ancona'da Doğu Akdeniz'deki tacirlere satıyor, bu ticarete Yahudiler, Türkler ve Yunanlılar da katılıyordu. İçlerinde en etkili grup, aynı zamanda deri ticaretinde de önemli payı olan Levanten/Portekizli tacirlerdi.⁵⁴ Bu gruptan pek çok kişinin liman kentinde oturma izni vardı.

Bu beklenmedik felaketten önce, çok sayıda dönme açıkça ya da üstü kapalı olarak kitabi Museviliğe dönmüştü. Papalık, hoşgörü konusunda İtalyan hükümdarlarından erken davrandı; çünkü Vatikan, dünya ticaretindeki değişimi öngörüp ona ayak uydurmuştu. Papalık politikasındaki dönüm noktasını müjdeleyen en önemli belge, “Ponentine” [Batılı] Yahudilere 21 Şubat 1547’de verilen geçiş izniydi. Belge “Portekiz ve Algarve Krallıkları’ndan cinsiyetine bakılmaksızın herkesi... Yeni Hıristiyanlar da dahil olmak üzere” Ancona’ya davet ediyordu.⁵⁵ Papa, belgede “Yahudi milletinden çıkan... Yeni Hıristiyanları” oraya yerleşmeye teşvik ediyordu.

Ancona Yahudileri, kendilerini bir parça güvende hissettikleri her zaman yaptıkları gibi, etnik kökenlerini saklamayı bıraktılar. Gerçi böylece Engizisyon’a karşı korumasız kalmış oluyorlardı ama Kutsal Engizisyon’u pek de umursamadılar. 1549’daki bu görece huzurlu refah döneminde, 35 Portekizli dönme aile bir banka kurmaya karar verdi.⁵⁶ Kent, koşulları kabul edince, papalıktan onay almak üzere Roma’ya büyükelçi gönderildi. Portekizliler, yerli Yahudi bankerler için geçerli olan şartların aynısını talep ederek, Ancona’lı İtalyan Yahudilere ekonomik anlamda rakip olduklarını gösterdiler.⁵⁷ Bankerlik ayrıcalıkları onaylandıktan sonra, –“İtalyan teke- li”ne meydan okuyarak– eşit koşullarda işe başlayan Portekizliler, Bonaventura bankası kadar tutuldular.⁵⁸

Ancak Papa III. Paulus 10 Kasım 1549’da ölünce, papalık yetkilileri, papanın sapkınlıkla suçlanan dönmeleri şahsen yargılaması şartına derhal karşı çıktılar. Elçi de –Rafaele Graziani adında Ancona’lı bir Hıristiyan– bu şartı ağır biçimde eleştirdi: “İstedikleri ne? Yahudi olarak mı yaşamak, Hıristiyan olarak mı?” Portekizli dönmelerin ikisini birden istediklerinin farkında olduğu için de şöyle devam etti: “*Senza ordine et timor di justicia.*”⁵⁹

Başta kendinden önce verilmiş papalık ayrıcalıklarını onaylayan yeni Papa III. Julius (1487-1555), 22 Mart 1552’de Portekizlilerin bu ayrıcalıkların bedelini ödemediğinden yakındı. Dahası, pek çok Yahudi’yi ruhsatsız tefecilikle ve olağan Yahudi vergisi “*vigesima*”yı ödememekle suçladı. Portekizliler bu vergilerden muaf tutulduğundan, suçlamalar temelsizdi; ancak papa bu gelirden olmak istemiyordu.

Sonunda bir uzlaşma sağlandı. Portekizli bankerler papalık hazinesine yılda 1.000 skudo ödeyecek ve 1.800 skudo “borç” (1.000 skudo-su, dört yıl sonra geri ödenmek kaydıyla) verecekti. Bankerler özel bir beratla kentlilerin eşitçe üstlendiği 300.000 dukalık genel gümrük vergisinden paylarına düşen meblağ dışındaki vergilerden muaf tutuldular. Hatta bankerlerin ayrıcalıklar karşılığında ödemesi gereken 1.000 skudo bile bu genel ödemeden düşülecekti. Ancak dönmelerin faiz oranları yüzde 25’le sınırlandırıldı. Bankalar kente sık sık piyasa değerinden düşük oranlı faiz uygulamak zorunda kaldılar. Bu nedenle, Yahudi bankerlerin oturma izni karşılığı bankalarını kullandırttığı ve çoğunlukla zarar ettiği Venedik’teki gibi, rüşvet vermeye mecbur oldular. Ancak hepsinden önemlisi, Ancona’da satın alınan papalık ayrıcalıkları, daha sonra başka yerlerde “milletin –Portekizli dönmelerin– Portekiz Kutsal Engizisyonu’yla eline geçen bütün araçları seferber ederek savaşıma yolunda gösterdiği çok daha büyük bir gayret”⁶⁰ biçiminde kullanıldı. Papalığın Ancona’daki hoşgörüsü, “bireyin dini davranışlarının devlet tarafından dikkate alınmayabildiği”⁶¹ bir emsal yarattı. Ancona’daki örnek, daha sonra İtalya’da, hatta Fransa’da uygulandı.

Avrupa’da Yeni Hristiyan sayısı artadursun, uygun bir mevzuat oluşturmak, Kilise’nin baş önceliği haline geldi. Kimi devletler “Cristaos novos”u [yeni Hristiyanlar] topraklarına kabul etmeye karar vermiş olsa da, 1536’da yeniden düzenlenen Engizisyon’un, bu sorunla baş etmesi gerekiyordu.

Aşırı Yahudi karşıtlığıyla tanınan IV. Paulus’un (Giovanni Pietro Carraffa, 1476-1559) papalık tahtına oturmasıyla büyük bir değişim başladı. Engizisyon’u yeniden düzenleyen ve büyük çaplı adam kayırmacılığıyla tanınan IV. Paulus, İngiltere kraliçesi I. Elizabeth’le Luteranların azılı düşma-

nydı; ancak gözde hedefi Yeni Hristiyanlardı. Papalığa seçilmeden önce bile, Roma Engizisyonu'nun başı sıfatıyla, III. Julius'u Portekizli dönmelere sırt çevirmeye kışkırtmıştı. Ancona'nın Yahudi ve dönme tarihi açısından en büyük trajedisinin mimarıydı. IV. Paulus, 1556-57'de, papalığın Yahudilerle dönmelere gösterdiği hoşgörüye son vererek, Portekizli Yahudilerin geçiş iznini feshetti. Zulüm giderek tırmanıp *auto-da-fé*lere kadar vardı.

IV. Paulus, başta muhtemelen Yahudileri hazırlıksız yakalamak için geçiş izinlerini onaylamıştı. 1555'te tutuklanan Ancona'lı dönmelerden 24'ü kazığa bağlanıp yakılarak öldürülünce başlayan şok dalgası Konstantinopolis'e kadar ulaştı.

IV. Paulus, papalık vekilliğine, Yahudi avcılığıyla tanınan birini atadı. Sağ kolu olan Napolili Giovanni Vincenzo Fallongonio, Ancona'lı Yeni Hristiyanlardan sorumluydu. Artık eskisi gibi dokunulmazlık satın alınamıyordu. Pek çok dönme hapse atıldı; pek çoğu da kürek mahkûmu olarak Malta'ya satıldı. Sonunda 30 kadarı kaçmayı başardı, çünkü Fallongonio rüşvete karşı değildi.⁶²

Anvers'te oturdukları dönemden beri Mendes ailesinin dostu olan ünlü hekim Amatus Lusitanus, olacakları önceden haber aldı. Sırtındaki giysilerden başka bir şey kurtaramamakla beraber, canını kurtarıp Pesaro'ya kaçabildiği için şanslıydı.⁶³

Dük II. Guidobaldo della Rovere, Ancona'dan Pesaro'ya kaçan "dönme" Hristiyanlara kucak açtı. Dükün kafasında, onlar vasıtasıyla uluslararası ticareti geliştirmek ve başşehirini Urbino'dan Pesaro'ya taşımak vardı. Ancona'lı sığınmacılar, 1551'deki Ferrara veba salgınından sonra Ferrara'daki kuyuları zehirlemekle suçlanıp Pesaro'ya göçen ufak Portekizli cemaate katıldılar. Böylelikle Pesaro, Ancona'ya rakip bir sığınma yeri, bir ticari güç haline geldi.

ANCONA BOYKOTUNUN BAŞI

Avrupa'daki dönmelerle Yahudiler kadar Levanten Yahudiler de yeni gidişatın yarattığı fırsatlar konusunda farklı ve çatışan görüşlere sahiptiler. Pesarolular Ancona'yı boykot etmek isteyince, Yahudilerle dönmelerin ticari ilişkileri altüst oldu.

Ancona'daki kimi temsilcilerinin tutuklandığı söylentisi, Gracia'ya 1555 sonbaharında ulaştı. Kurbanlardan birçoğunu şahsen tanıyordu: Aralarından Mosso, komisyoncusuydu.

Pesaro dönmeleri, ilk *auto-da-fé*ler sırasında Gracia'ya ilk başvurduğunda, Gracia'yla damadı, sultanı Roma nezdinde müdahale etmeye ikna etti. Sultan Süleyman'dan resmi bir görüşme talebinde bulunan ve huzura kabul edilen Gracia, Sultan'dan iddialarını araştırma sözü aldı. Böylece aile, Pesaro'ya arka çıkmak için, Ancona'ya karşı örgütlü ve maddi anlamda iyi desteklenmiş bir boykot başlattı.

Bu, erken modern ticaret dünyasındaki ilk ekonomik boykot olmasa da, bırakın Yahudi bir kadını, Yahudiler tarafından örgütlenen ilk boykottu.

Gracia, temsilcilerinin ve Vidin'e giderken denizde öldürülen altı çalışanın başına gelenleri öğrenmek istiyordu. 9 Mart 1556'da Süleyman muhtemelen onun ısrarıyla Papa'ya mektup yazarak, kendi tebaası olduğunu söylediği adamların serbest bırakılmasını, el konan mallarının da geri verilmesini talep etti.⁶⁴ Papalıktan gelen 1 Haziran 1556 tarihli yanıt kısa ve özdü: Hiç Hristiyanlık taslamamış olanlar da, malları da serbestti. Ancak Sultanın, Portekizlilerin kendi tebaası olduğu iddiasına karşı Papa, zanlıların Levant'a adım bile atmadıklarını ve sapkından başka bir şey olmadıklarını söylüyordu.

Yacobo Mosso gibi vaftiz olduktan sonra Ancona'da açıkça Museviliğe dönen ve tövbe etmeyen Portekizlilere aman yoktu. Mosso'nun mallarının hiç olmazsa bir kısmının Mendes-Nasi şirketine ait olduğunu herkes biliyordu. Mosso 13 Haziran 1556'da kazığa bağlanıp yakıldı; ancak malları, işverenine iade edildi.⁶⁵

1556 ilkbaharı ve yazında, Campo della Mostra'da çeşitli *auto-da-fé*ler düzenlendi. Tövbekâr olmayanlar boğulup yakıldı. 25 kadarı öldürüldü. İçlerinden biri ateşe atlayarak, bir diğeri hücresinin penceresinden atlayarak intihar etti. İddiaya göre, kazıkta yakılanlar "alevler tarafından yutulurken yüksek sesle Shma Yisroel" duasını etmişlerdi.⁶⁶

16. yüzyılın ortasına gelindiğinde Konstantinopolis'te 50.000 civarında Yahudi yaşıyordu. Ekonomik iktidarı temsil eden bu grup, gücünü göstermeye hazırды.

Ancona'ya karşı başlatılan ekonomik boykotu destekleme fikri Gracia'ya aitti. Planına yasal destek bulmak için Pesaro sözcüsü Haham Juda Faraj aracılığıyla, Konstantinopolis'teki hahambaşılardan (Haham Joseph ibn Lev, Abraham Yerusalmi, Solomon Bilia ve Abraham Saba) boykotu destekleyip, cemaatlerine de bunu öğütlemelerini istedi. Haham Faraj, önde gelen hahamların imzalarını toplayıp, Gracia'nın buyurduğu gibi imparatorluğun en saygın hahamlarından, Ancona destekçisi Haham Joshua Soncino'ya götürdü. Haham, şerefli meslektaşlarının imzalarına rağmen imza vermeyi reddetti; çünkü boykotu desteklemesinin dıştaki zulmü azdırmakla kalmayıp Yahudilerin kendi aralarındaki anlaşmazlığı körüklemesinden korkuyordu.

Birbirine düşman kesilen bu kentlerdeki Yahudiler arasındaki sürüşmenin ciddiyetini anlamak için en iyi kaynak, aynı zamanda Yahudilerin o dönemki toplumsal tarihine de ışık tutan Osmanlı hahamlarının *responsaları*dır. "Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerindeki hahamlara yöneltilen hukuki sorular, bu şehirlerle İtalya'nın Adriyatik kıyıları arasında, başrolünü Yahudilerin ve özellikle Portekizli sürgün dönmelerin oynadığı ticaret örüntülerini açığa çıkaran önemli temel bilgiler sağlar."⁶⁷

Hahamlardan bazıları Portekizli dönmelerin Museviliğe ibadet etmelerine izin veren iki papa olduğuna göre, Papa IV. Paulus'un buyruklarının "ülkenin meşru ve bağlayıcı kanunu" sayılmadığını ve dönmeler tarafından ihlal edilmediğini; aksine, papanın yerleşik kanunları görmezden geldiğini öne sürüyordu.⁶⁸ Bu hahamlar, papalık emirlerinin, Kilise'nin bir kez daha Yahudi servetine el koyma arzusundan kaynaklandığına inanıyordu.

Pesaro hizbiyse, Dük III. Guidobaldo'nun onları, ticareti Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudi tacirlerinin örgütlediği bir boykot aracılığıyla Ancona'dan Pesaro'ya kaydırmaları şartıyla kabul ettiğini (böylece papanın iradesine karşı geldiğini) iddia ediyordu.⁶⁹ Bunlar, Pesarolu dönmelerin güvenliğinin Ancona limanının tamamen boykot edilmesine bağlı olduğunda ısrarlıydılar.

Ancona'da kalan Yahudiler, kendi çıkarları ve gelecekleri konusunda kaygılanarak boykota şiddetle karşı çıktılar. Bunun, doğrudan kendilerine yönelik misillemelerle Ancona'nın eski Yahudi nüfusunu tehdit ettiğini söylediler.

Örneğin Haham Moses Bassola, Osmanlı hahamlarına gönderdiği tamimde, boykot kararını yeniden gözden geçirmelerini, hiç olmazsa her kentin Yahudi halkına seçim hakkı tanımalarını istedi. Papalık emirleriyle ardından gelen boykot, Ancona'yı gerçekten sarstı. Kent meclisinin, Doğulu tacirleri aleyhlerine çevirdiği ve "kentin ticaretini olumsuz etkilediği"⁷⁰ gerekçesiyle, engizisyon işlemlerini Ancona'dan çekmesi için papaya verdiği dilekçe bunun kanıtıdır. Yerli tacirler, kentin, daha boykotun başlarında kimsesiz ve metruk hale düştüğünü belirtiyor, Türkiye Yahudilerinin de, Yahudi olmayanların da gemilerini Venedik'e götürdüğünden yakınıyorlardı. Ancak papa dilekçeyi reddetti. Böylece, Levanten misilleme boykotunun başını çeken Gracia, hiç olmazsa başlarda tatmin oldu; çünkü Ancona'da ticaret keskin bir düşüşe geçti.

Bu arada Ancona'lılar, İmparatorlukta yaşayan hahamlara, dükün erkek kardeşiyle yakın arkadaşlarının evvelce Pesaro sinagoğuna girdiğini, Tevrat parşömenlerini çekip kopararak bir domuzun etrafına dolayıp büyük bir cümbüşle dükün sarayına götürdüklerini hatırlattılar.⁷¹ Demek ki Yahudilerin Pesaro'da daha huzurlu olduğunu iddia etmek yanlıştı. Hepsi birden, onlara dinsel özgürlük tanıyan Osmanlı İmparatorluğu'na gitmeliydiler.⁷²

Ancona'lı Yahudiler, boykot bırakıldığı takdirde Pesarolu dönme-lerin başına bir şey gelmeyeceğini ve Pesaroluların, bencilce hareketleri yüzünden Papalık Devletleri'ndeki tüm Yahudilerin başını yaktığını ortaya attılar.

Ancona'lıların görüşünü destekleyen Konstantinopolisli Haham Joshua Soncino, önce oyunu boykota karşı kullandı; ardından Yahudi cemaatlerinin başına gelebilecekleri dört ayrı senaryo halinde ele aldı. Görüşlerini ve vardığı sonuçları tüm Levant'a yaydığına, boykotta hiçbir menfaati bulunmayan İspanyol olmayan cemaatlerin hahamları derhal ona katıldı. Haham Soncino, Ancona'daki İberyalı Yahudileri, Osmanlı İmparatorluğu'nda açıkça Yahudi olarak yaşama imkânları varken Hristiyan topraklarında kalmayı seçtiklerinden dolayı, kendi kaderlerinden sorumlu tuttu: Ne yasları tutulacak, ne öçleri alınacaktı. Haham, özellikle Selanik'i terk edip, *mercante levantino* [Levanten tacir] sıfatıyla iş için İtalya'ya dönen Yahudilere kızgındı.⁷³

Nasi tarafından aile köşküne çağrılan Haham Soncino, boykota imzasını şartlı olarak verdi, ancak Venedik’le Padova’daki Yahudilerin görüşlerinden emin olmak için masraflarını kendisinin üstleneceği bir elçi göndermeyi önerdi. Bunun üzerine Gracia, Ancona’daki tacirlere özel ulaşımını gönderecek, onları ekonomik misillemeyle tehdit etti. Nasi de, ailenin isteklerine uymayan hahamlara yardımı keseceği tehdidiyle maddi baskı uyguladı. Aşkenazi ve Romanyot cemaatleri de sonunda Mendeslerin baskısına teslim oldular; yine de Haham Soncino’nun başını çektiği etkin muhalefet, boykotu etkisiz hale getirebilecek kadar güçlüydü. Bütün Levanten tacirler Yahudi, bütün Levanten Yahudiler de Portekizli dönmelerle ticaret yapıyor değildi.

Boykotla ilgili çeşitli tutumlara bakıldığında, belgeler açıkça, farklı cemaatlerin, her şeyden önce kendi ekonomik çıkarlarına göre tepki verdiğini gösterir. Selanik’teki Yahudilerin çoğu zanaatkâr ya da dokumacıydı (başka ürünlerin yanı sıra, yeniçerilerin bez başlıklarını da yapıyorlardı). Kent, Ancona’dan ucuz malzeme ithalatını kısıtladı. Tekstil sanayiinde Ancona’ya rakip olan Selanik, boykota katılmaya –özellikle Konstantinopolis, Edirne, Bursa ve Avlonya da katıldığı takdirde– dünden razıydı.

Konstantinopolis, kendi katılımının sekiz ay sonraki Hamursuz Bayramı’na kadar süreceğini taahhüt etti. O zaman, eğer geri kalan kentler devam etmiyorsa, boykotu kesecekti. Edirne, kıl payı farkla elde ettiği oyçokluğuyla plana destek verdi; Bursa’ysa, bunun kendi çıkarından başka şey düşünmeyen Pesaroluların bir oyunu olduğunu söyleyerek, baştan reddetti. Daha 1557’nin Hamursuz Bayramı’na gelmeden, boykot ya tamamen uygulanmaz ya da gizlice delinir olmuştu. Her iki taraf da çeşitli Osmanlı-Yahudi cemaatlerine destek çağrılarını yağdırıyordu.

Gracia, imparatorluk hahamlarına ilk yanaştığında, aile nüfuzu sayesinde planını gerçekleştirebileceğini varsayarak boykota uymayanların aforoz edilmesini istedi.⁷⁴ *Shulhan Arukh*’un yazarı Haham Joseph Caro’yla Safedli bir âlim olan damadı, boykota sırf Nasi ailesinden maddi yardım aldıkları için destek verdiler. Josef Nasi ayrıca Alman sinagoğunun boykot ilan etmesini sağlamayı da başardı.

Gracia’nın bu ahlaki hatasında ve Ancona’daki dönmelere yapılan zulmün intikamını alma isteğinde, şüphesiz uğradığı kişisel maddi kayıp-

ların da payı vardı. Osmanlı İmparatorluğu da maddi kayba uğradığını belirtti. Rüstem Paşa'yı ikna eden Gracia, konsülü geri çağırılmayı başardı ve ona imparatorluğun doğrudan 400.000 duka zarar ettiğini bildirdi. Ayrıca, Ancona'ya yalnızca ziyaret için gitmiş olan Türk çalışanlarla vatandaşların serbest bırakılması da talep edildi.

Mendes-Nasi ailesinin, Ancona'daki Portekizli dönmelerle yakın ilişkisi vardı. Ancak Soncino tarafının temsil ettiği Yahudi işadamları, onların iş ortağı değildi. Ancona'daki Portekizli dönmeler ya öldürüldü, ya sürüldü ya da Pesaro'ya göçtü. Mendes-Nasi ailesinin mensuplarını, sağ kalan iş ortaklarının kaçtığı Pesaro'yu ısrarla desteklemeye iten, ahlaken öfke duymalarının yanı sıra, kendi ekonomik çıkarlarıydı.

Selanik de benzer ekonomik güdülerle boykota katıldı. Portekizli dönmelerle ticaret yapanı pek az olan Aşkenazilerle Romanyotların oyu sembolikti, çünkü bu olaylar onların işlerini etkilemiyordu. Dolayısıyla, destekte birlik sağlanamayınca, bu cesur ve etkileyici fikir sonunda o bildik nedenle suya düştü: Özel çıkar grupları kazandı. Gracia bozguna uğradı; Ancona'yla ticaret yeniden canlandı ve hayal kırıklığına uğrayan dük, 1558'de, belki de papaya tekrar yaranabilme ümidiyle Pesaro'daki dönmeleri sürgüne yolladı.

Gracia'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkisi, Ancona fiyaskosundan sonra bile bozulmadı. Yaklaşık on yıl sonra, 1565'te kendi isteğiyle Süleyman'ın huzuruna çıkan Gracia, temsilcilerine ait mallarla dolu bir geminin Santorini limanında korsanların eline geçtiğinden ve malların Náksos'ta satıldığından yakındı. Süleyman, 20 Ocak 1565'te, Náksos, Santorini ve Paros Beyi'nin malları iade etmesini buyurdu.

KONSTANTİNOPOLİS'TE YENİ YÜZLER

1556'nın başlarında, Ancona meselesi sırasında Venedik'ten sürülen Brianda, Gracia la Chica ve nişanlısı Samuel (Bernardo) Nasi, Ferrara'ya sığınmıştı. Ancak, ailenin Konstantinopolis'teki üyelerine katılmak istediklerinde, dük önlerine çeşitli engeller çıkardı. O sıralar Süleyman'a sözünü dinleten veliaht Selim, 1556'nın başında, Rüstem Paşa'nın elçisi Hasan'ı, atlar ve hediyelerle Este Dükü'ne gönderdi. Ragusa yoluyla giden Hasan, küçük Gracia'yla "kocasının" Josef Nasi adına da serbest bırakılma-

sını rica etti. Ricanın kabulü uzun sürdü. Daha önce Yahudi olduğunu ilan eden Samuel'le on sekiz yaşına gelen Gracia la Chica, 1558'de evlendikleri sırada hâlâ Ferrara'daydılar. Yahudi nikâhı yaptılar. O meşhur madalyonun, Gracia'nın yeni evli çifte düğün hediyesi olduğu genel kabul görür.⁷⁵

Papayla İmparator, çiftin göçmesine ayak diredi. Ortada birkaç ülkeyi birden ilgilendiren büyük bir servet vardı. Engizisyon'a ifade veren Agostino Enriquez'le Duarte Gomes de hâlâ Avrupa'daydı. Ancona olaylarının patlak vermesiyle durumları daha da zorlaştı; Gomes de, Enriquez de 1557'de yeniden ihbar edilip serbest bırakıldılar.⁷⁶ 6 Mart 1558'de, başta Samuel'i bırakmayı reddeden dükün, "Zuan Miches'in erkek kardeşi olan Yahudi'ye" Konstantinopolis'e seyahat izni verdiği Rüstem Paşa'ya bildirildi.

Bernardo'nun Ferrara'dan ayrılmak için verdiği uzun savaş, 2 Mayıs 1558'de (31 Mayıs'ta kayda geçti) kendisiyle karsına Venedik'ten verilen tek seferlik, normal gümrük ücretine tâbi seyahat izniyle son buldu.

Gracia la Chica'nın nikâhı, Baş Engizitör Kardinal Ghislieri "Mar-rano"lara savaş açmadan hemen önce kıyıldığından, düklüğün izni bir servete mal olmuş olmalı. En azından, Gracia'nın Ferrara'ya yatırdığı paranın büyük bir kısmını Osmanlı İmparatorluğu'na aktarmayı reddeden Enriquez, sonradan bunu iddia etti.⁷⁷

1562'de davayı karara bağlaması istenen Haham Soncino, ahlaki dürüstlüğüne gösterdi. Artık kendine Abraham Benveniste diyen Enriquez'in aleyhine, Gracia'nın lehine hüküm verdi.⁷⁸ Hahamın gösterdiği gerekçe, Yahudilerle dönmelerin birbirlerine olan muamelesinin en iyi göstergesidir. Soncino'nun hükmüne göre, Gracia, bir Hristiyan'la bağladığı bir işi, bir Yahudi'yle yeniden görüşmek zorunda değildi.

Kardinal Ghislieri Ferrara'daki hümanist Yeni Hristiyan çevresini dağıttıktan sonra, matbaacı Abraham Usque gözden kayboldu. Daha sonra yeniden ortaya çıkarak, oğlu ve yardımcısıyla beraber Konstantinopolis'te bir matbaa kurdu. Hatta bir İbrani basımevinin başına geçen Usque, Nasi ailesi adına imparatorlukla İtalya arasında seyahat etti.

Gracia'nın Konstantinopolis'e gelen eski arkadaşlarından bir diğeri, önce Ancona'dan Ragusa'ya, oradan da İmparatorluk'a göç eden Amatus Lusitanus'tu. Amatus, Ancona'da çirkin saldırılara hedef olmuştu. Ra-

gusa'da Hristiyan kisvesine bürünmeden huzur içinde çalışabileceğini umuyordu. Ragusa Cumhuriyeti'nde fazla kalmadı, ancak kente hizmet verdiği üç yıl boyunca Yahudi olarak yaşadıktan sonra, sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmeye karar veren Yahudilerle dönmelerin yolundan gitti.⁷⁹ 1558 yılını Selanik'te selamlarken, buraya varmada Mendes ailesinden, özellikle de Josef Nasi'den yardım görmüştü.

Amatus, şükran borcunu ödemek için *Centuria Curat Ionum* adlı eserini Nasi'ye adadı. Portekizli hekim, Selanik'e yerleşip 1568'de bir veba salgınına kurban düşene dek Yahudiler ve Müslümanlar arasında mesleğini sürdürdü.⁸⁰

GRACIA VE SAFED'İN YENİDEN İSKÂNI

Süleyman, Mendes-Nasi ailelerini korumakla imparatorluğun nakit ihtiyacını karşılayabildiğini çok önceden görmüştü. Nasi'nin Saray'la yakın ilişkisi, sultanın 1562-1565 arasında Fransa kralına, Nasi'ye olan 150.000 skudoluk borcunu geciktirmeden ödemesi için gönderdiği *fermanlardan* da belli. İsteği dikkate alınmayınca, sultan, Levant limanlarına uğrayan Fransız tacirleri rehin aldı.⁸¹ Fransız büyükelçisi Petromol, Nasi'nin Taberiye'de bir Yahudi devletinin kralı olmayı arzuladığını, parasını Fransa'dan bu nedenle istediğine kaniydi.⁸²

Taberiye'yle etrafındaki toprakların, Gracia'ya veya Josef'e verilip verilmediği sorusu yanıtsız. 1560'a gelindiğinde Gracia'nın sultandan Safed kentini yeniden inşa edip Yahudileri oraya yerleştirmek üzere izin aldığı; iznin 1561'de Josef Nasi'ye de tanındığı biliniyor. Ha-Cohen, "Süleyman, Josef Nasi'ye Taberiye kalıntılarıyla birlikte yedi de köy lütfetti," diye yazdıktan sonra, Sultanın Safed Paşası'na "Bu adam ne istiyorsa yapın," haberini gönderdiğini belirtir.⁸³

Süleyman'ın o toprakları Nasi'ye 1563 sonbaharında, Şehzade Bayezid'e karşı Şehzade Selim'i desteklediği için verdiği rivayet edilmiştir. Oysa Safed'le ilgili güncel çalışmaların bazıları, bu imarın *spiritus rector*'unun [manevi önder] Gracia olduğunu ortaya atar. Fuhrer ab Heimendorf, Gracia'nın sultandan, 40.000 kişilik nüfusunun çoğunu İspanya'yla Portekiz'den sürülen Yahudilerin oluşturduğu Taberiye'yi mamur etme izni al-

dığını yazar.⁸⁴ Rahip Giovanni di Calaurra, hiçbir müdahalenin işe yaramadığından, çünkü Gracia'nın Sadrazam Rüstem Paşa'yla Ali Paşa'nın desteğini aldığından yakınmıştır.⁸⁵

Hibe edilen topraklara Taberiye ve Safed kentleriyle bazı köyler dahildi. İmparatorluğun bu lütfunu elde edenin kim olduğu bilinmese de, Gracia'nın da, Josef'in de projeye katıldığı biliniyor. Nasi, Taberiye surlarının onarılmasını ve kentin ıslah edilmesini emretti. Nasi tarafından işi denetlemek için görevlendirilen Haham Joseph ben Ardut, 1564'te geldi.

İmparatorluğun emrine göre, tüm vasıflı duvar ve sıva ustalarının surların onarımına yardım etmesi gerekiyordu. Surlar yeniden ortaya çıktığında Muhammed'in egemenliğinin sona ereceğine inanan bazı Müslüman işçiler inşaatı terk edip gizlenmeye, bazılarıysa bölgedeki Yahudilere saldırmaya başladılar. İki isyancı önder idam edilince, surlar 1565'e gelmeden tamamlandı.

İlk Gracia biyografilerini yazanlar, Josef'in aklında tarın ve ticaret varken, onun Safed'le manevi nedenlerle ilgilendiğini farzetmişlerdir. Oysa Gracia'nın kâr meselesine ne kadar önem verdiği düşünülürse, yeniden canlandırılan bu bölgenin sunacağı iş fırsatlarının onun aklından da geçmiş olması büyük ihtimal.⁸⁶

Başta Safed'le ilgili muazzam planları olan Nasi, adeta Lyon'daki işini tekrarlamak istercesine, ipekböceği çiftliği kurma hayaliyle dut ağaçları ektirdi. Bu plan, Nasi'nin yeni yatırımlara ilişkin ince sezgilerini ele veriyor. Avrupa'da artan ipekli ürün talebi nedeniyle ipekböcekçiliği yöntemlerine ve getirisine olan ilgi artıyordu.⁸⁷ Ancak Nasi bölgedeki düşmanlık yüzünden daha sonra Safed'i geliştirme projesinden vazgeçti. Sarayda onun yerine geçen bir diğer Portekizli Yahudi, Solomon Abenaes (İbn Ya-ış), onun planlarının bir kısmına devam etti.

Nasi'nin sözünü tutmayıp projeden vazgeçmesi, İtalya'daki, özellikle de Cori'deki pek çok Yahudi'nin Safed'e yerleşme hayallerini yıktı.⁸⁸ 16. yüzyılın ikinci yarısında aralarında önemli bir tekstil merkezi olarak gelişen Safed'in de bulunduğu bazı kentler yeniden canlanmıştı. Ancak 1565'e gelindiğinde Nasi, Taberiye'ye olan ilgisini kaybetmişti; 1566'dan sonra dikkatini Náksos'a yoğunlaştırdı.

Yahudilerin Safed'deki yaşamı, Diaspora Yahudileriyle dönmelerin zihinlerinde canlandırdığından farklı oldu. Arapların kıskançlığı depreşti; Dürzi ve Bedevi çeteleri, özellikle Nasi'nin ölümünden sonra Yahudi yerleşmecilere saldırılar düzenleyip durdular.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAHUDİ HAMİLİĞİ

Mendes-Nasi ailesi Yahudi çevrelerinde himayedarlığı ve hayırseverliğiyle tanınıyordu. Ailenin katkılarını düşmanları bile görmezden gelmiyordu (Osmanlı anlayışında hamilik yalnız Yahudilere has bir özellik değildi; müşteri-velinimet ilişkisi, Osmanlı'da yaygın bir toplumsal olguydu). Örneğin, aralarında İzmir'deki "Della Señora"nın ("Geveret") da bulunduğu bazı yeni sinagogları ve Haham Joseph ibn Lev'in yönettiği yeni bir yeşivayı Nasi'nin yaptırdığı söyleniyordu. Daha önce Bursa ve Selanik'te çalışan haham, İspanyol asıllıydı. Vebadan sonra Selanik'ten kaçarak 1545'te Konstantinopolis'e gelmiş, burada yıllarca Akademi'yi yönetmişti. Onun arkasından Yom-tob-Cohen geldi.⁸⁹

Nasi, Haham Almosnino'yla Selanik cemaatini de destekledi. Almosnino Konstantinopolis'e geldiğinde Josef'in konağında kalırdı. Nasi'nin en azından bir kez onun adına sultana başvurduğu biliniyor.

Hahamlarla âlimleri başının üstünde tutan Gracia, Taberiye'de bir Talmud akademisinin kurulmasına yardım etti. Selanik'teki çeşitli mülklerinden gelen gelirle, dini metinlerin araştırılması için bir Midraş okulu (Bet Midraş) kurdurup maddi destek verdi. Kurumun ilk müdüriyetine büyük Talmud bilgini Haham Samuel de Medina'yı getirdi. Haham Almosnino, Medina hakkında şöyle diyordu: "Hem dini, hem de din dışı metinler hakkında ilim irfan sahibi ve her iki türde eser veren bir yazar."⁹⁰ Midraş, modern bir âlimler misafirhanesi gibi hizmet veriyor; ziyaretçiler, dönüşümlü olarak seçilen müdürün gözetimi altında çalışmalarını sürdürüyordu.

Bu tür kurumlara maddi destek vermek, varlıklılık olduğu kadar din-darlık göstergesiydi de. Hekim Moşe Hamon da Konstantinopolis'te bir yeşiva kurarak, başına Pentateukhos'u [Beş Kitap] Farsça'ya çeviren saygın âlim Haham Jacob ben Joseph Tavus'u getirdi. Hamon, Tavus'un çalışmasının, Aramice ve Arapça'ya çevirisiyle birlikte basım masraflarını üstlendi.⁹¹

Hamon, mensuplarının çoğunun birden fazla dil konuştuğu bu tüccar toplumunda bile meşhur bir poliglot [çokdilli] sayılıyordu. Rumca, Arapça, Aramice ve İbranice biliyordu; temel Latince eserlere hâkimdi.⁹² *Viaje de Turquia*'da Hamon'un kitaplarının 5.000 duka değerinde olduğu söylenir. Dendiğine göre, elyazmalarına 8.000 duka harcamıştı.⁹³

Geniş bir kitap ve elyazması koleksiyonuna sahip olan Nasi'nin de bir matbaa kurduğu söylenir. Bu önemli bir olay olmalı, çünkü Fransız büyükelçisi M. de Petromol'un dikkatini çekip, kralına bildirmesine neden olmuştur.⁹⁴ Nasi öldükten sonra, Reyna, İbranice kitap yayımlamaya devam etti.⁹⁵

Matbaada basım, yazara tek bir velinimetin sağlayabileceğinden çok daha geniş bir okuyucu kitlesi kazandırsa da, sonraki matbaacılar dahi basım işlerinin çoğunu soylu velinimetleri için yaptılar. Birçok kere, kitapların üzerinde belli bir kişinin isteği üzerine yazıldığı belirtiliyordu. Nasi, bu anlamda da Avrupalı asilzadelere has hamilik rolünü üstlendi. Kendi matbaasını kurmanın yanı sıra, hattatlar tutup villasının bir odasını elyazması ve kitap süsleme atölyesine çevirdi. Kütüphanesinden keyif alıyor, Isaac Onkeneira'nın kaydettiği gibi, Hristiyan âlimlerle yaptığı toplantıların kayıtlarını yayımlıyordu.⁹⁶

Nasi ayrıca arkadaşlarıyla önemli tanıdıklarını evinde toplayıp tiyatro ve müzik gösterileri düzenliyor; her gösteriden sonra konuklara mükellef bir ziyafet çekiyordu. Konstantinopolis İmparatorluk Büyükelçiliği'nde görevli Alman vaiz Stephan Gerlach, Nasi'nin evindeki böyle bir ziyafeti, Fransız ve yerli zanaatkarların elinden çıkmış paha biçilmez mobilyaları da atlamadan tasvir ediyor.⁹⁷ Gerlach, 7-8 Mart 1574 tarihli jurnalinde, Ester'in öyküsüyle ilgili bir gösteriye katıldığını belirtiyor: "*und hernach mit etlichen Venedigen bey seinem Hoffmeister Francisco zu Nacht gegessen.*"⁹⁸ Avrupalı asilzadelerin *sine qua non* şartı olan orkestradan, Nasi'de de vardı.

MENDES-NASI MÜESSESESİNİN ÇÖKÜŞÜ

II. Selim'in ölümünden sonra Nasi'nin saraydaki etkisi azaldı.⁹⁹ Gracia ölene dek çağdaşları arasındaki saygınlığını korurken, Josef Nasi, yalnız nüfuzuna ve servetine gıpta edildiğinden değil, imparatorluk siyasetine fazlaca karıştığından ötürü giderek gözden düştü.

Aile işi, Nasi'nin katıldığı, Osmanlı İmparatorluğu'yla Polonya arasındaki müzakerelerden (1562) büyük fayda sağladı. Nasi, imparatorlukla Boğdan arasındaki olası bir anlaşmada da kilit rol oynayarak, vilayetin bağımsızlığının iade edilmesini arzulayan Alexandru Lapusneanu adına müzakere etti.¹⁰⁰

Tarihçiler, Nasi'nin, Felemenkleri, Osmanlı'nın desteğini vaat ederek İspanya'ya karşı isyana kıskırttığına inanır. Bu da onun doğrudan ticari çıkarlarına hizmet eden bir harekettir.¹⁰¹

Şarap ticaretinde tekelleşen Nasi'nin, bu işten yılda yaklaşık 15.000 duka kazandığı sanılıyordu. 1.000 kadar fıçı temin ettiği Girit'ten Polonya'ya şarap ihraç ediyordu. Polonya'nın mum tekeli de elinde tutuyor; balmumu ticaret ayrıcalığı için Polonya kralına 150.000 duka borç verdiği söyleniyordu. 1567'ye gelindiğinde, Nasi'nin temsilcileri, Lvov'un kayırlan tacirleri olmanın tüm ayrıcalıklarını beş yıllığına elde etmişlerdi.¹⁰² Onun ticari faaliyetleri, Lvovlu tacirler arasında büyük bir endişe yaratıyordu.

Nasi'nin çeşitli ticari ve siyasi işleri, Avrupa'daki devletlerin yakın takibindeydi. Onunla ilgili öyküler, edebiyata ve popüler kültüre de sızdı. Daha önce de belirttiğim gibi, nicedir Christopher Marlowe'un "Maltalı Yahudi"sinin esin kaynağının Josef Nasi olduğu sanılmaktadır.

Nasi, saray politikasında Süleyman Dönemi'nde, daima şehzade Selim'i (II. Selim) destekledi. II. Selim Dönemi'nde (1566-74) kariyerinin doruğuna ulaşmış Kyklad Adaları'nın kralı olan Nasi, bu ayrıcalıklı konumunu II. Selim'in ömrü boyunca korudu. Saraya yakın Hristiyanlar, Selim'e Müslümanlara yasak olan alkolü Nasi'nin temin ettiğini yayıyorlardı. Ödünç kalıp yargılara dayanan bu rivayetlere göre, Nasi, "tam bir Yahudi" gibi onu mahvetmişti.¹⁰³

Nasi, her zaman çok başarılı olmasa da, sultana dış ilişkilerde de hizmet etti. Maximilian'la eski dostluğu, 1568'de imparatorla Selim arasındaki ateşkesi kolaylaştırdı. Bu ateşkes, özellikle Avusturya'nın işine yaradı. Maximilian ona eski içki çanakları gönderdi; Polonya kralı ondan sevgili arkadaş olarak söz etti; bazı araştırmacılar, Sigismund Augustus'un Yahudilere gösterdiği âlicenap tutumunda Nasi'nin etkili olmuş olabileceğine inanır.¹⁰⁴

Süleyman bile Nasi'nin Fransız büyükelçisine verdiği borcu geri alabilmesi için Fransa Kralı'na en az üç mektup yazmıştı.¹⁰⁵

Nasi, Avrupa'da savaşlar ve barışlar yaptı. 1487'den beri Venedik'in elinde bulunan Kıbrıs adasını 1570'te Türklere kazandırdı.¹⁰⁶ Onun, "Maranoların sürülmesinin kişisel intikamını almak için" İspanya'ya isyan eden Felemenklere yardım ettiği söylenmiştir.¹⁰⁷ Bu gülünç bir iddiadır: Nasi'nin iş yaşamı, onun her türlü girişiminin altında, ivedi bir kişisel veya ekonomik kazanç yattığını gösterir. Ancak Türklerin Kıbrıs'ı ilhakından sonra patlayan savaş sırasında, kişisel intikam suçlaması yeniden su yüzüne çıkmıştır.

Nasi'nin gücü, III. Murad döneminde (1574-95) düşüşe geçti; Avrupa'daki nüfuz çabaları iyice başarısız oldu. 1570-73 Venedik-Türk savaşında, yeni bir Yahudi ve dönme karşıtı hava doğdu. Güya Venedik'in Kıbrıs'ta direktmesi, Nasi'nin adada bir Yahudi kolonisi kurmasını engellemek içindi.¹⁰⁸ O zamanki Yahudilerin Mesih gelmeden bağımsızlığa kavuşmayacaklarına samimiyetle inandıkları düşünülürse, bu sav geçerli olamaz. Diaspora'daki Yahudilerin önündeki model, ev sahiplerinin arasında, dikkat çekmeksizin huzur içinde yaşamaktı.

Venedik, 1569'daki Arsenal yangınında –orada oturduğu sürece maruz kaldığı ayrımcılık yüzünden– Nasi'nin parmağı olduğundan kuşkulanıyordu. Bu şüpheli yangının ardından başlatılan soruşturma, Venediklileri Osmanlı İmparatorluğu'na ve Nasi'ye götürdü. 1567'de Venedikli Yahudilere hitaben yazılan ve yolda ele geçirilen İbranice bir mektupta, Yahudilerin Serenissima'ya karşı komplo kurması isteniyordu. Nasi'nin bu mektupla doğrudan bağlantısı kanıtlanamasa da, suç delili sayılan mektubun izi Nasi'ye kadar sürüldü.

Arsenal yangını, Venedik'in gemi sanayiini etkileyip donanmasını güçten düşürdü. Ardından çıkan savaş süresince Venedik, yardımına Kutul İttifak koşana dek, hububat bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun insafına kaldı.¹⁰⁹ Venedik, savaştan Nasi'yi sorumlu tuttuğu kadar, Türk çıkarlarına hizmet eden ajanlar, "*la faccia della terra, spie dei Turchi e nemici interni*"¹¹⁰ olarak nitelediği Yahudilerle Yeni Hıristiyanları da suçladı.

1571 Ekimi'nde, İspanya, Venedik ve Papalık ortak donanmaları, Osmanlı deniz kuvvetlerini İnebahtı'da bozguna uğrattı. Zafer, Hıristiyan milletler tarafından yüzyılların en büyük başarısı addedilip kutlandı ve bütün

sanatlara yansdı. Daha sonraki tarihçilerse farklı bir bakış açısı getirerek, zaferi, köhne silahlarla muazzam bir bedel ödenerek yapılmış yanlış zamanlı bir olay olarak ele aldılar. Esasında 7 Ekim 1571'deki başarı, en iyimser ihtimalle geçiciydi. Zafer, Türklerin doğudaki ve güneydeki girişimlerini pek önemsemeyen Avrupa'yı heyecanlandırıp, Müslümanların Avrupa'dan kati olarak sürülmesi ümidini artırdıysa da, muzaffer taraf, fethin ardından güçlkle toparlandı. Bu arada Osmanlılar yeniden örgütlendiler ve 1574'e kadar tekrar inşa ettikleri donanmalarıyla Tunus'u geri aldılar.

1573'te III. Murad'la Venedik arasında Nasi'nin katılmadığı, ama imparatorlukta bir başka tacirin, Solomon Aşkenazi'nin aracı olduğu ayrı bir barış antlaşması imzalandı. Ardından Venedik'le Yahudiler'in arasında da bir "barış" dönemi hâsıl oldu.¹¹¹

Osmanlı sarayında gözden düşen Nasi, tekrar Avrupa'dan medet umdu. Konstantinopolis'ten İspanya'ya (ve Hristiyanlığa) dönen ve kardeşi yanında çalışan Yahudi Augustin Manuel'e bir mektup yazdı. Mektubunda "hayatındaki beklenmedik olaylar olmasa" Yahudi olmayacağını ifade etti.¹¹² Mektup kısa sürede Konstantinopolis'te olmasa da İtalya ve İspanya'da diplomatik çevrelerde duyuldu. Nasi'nin önerisi, kendisi, evindeki yetmiş hizmetli ve eşyaları için İspanya'dan geçiş izni almak; din değiştirdiği için affedilmek; Engizisyon'dan ve İspanya'daki tüm gümrük engellerinden muaf olmak ve Felipe'nin, Nasi'nin önceki tüm iş anlaşmalarından doğan davalarla ihtilafları karara bağlamasıydı. Karşılığında İspanya Tahiti'nin hizmetine girecek; ekonomik imparatorluğuyla siyasi gücü, sözlerinin kefil olacaktı.¹¹³

Bu teklif, Nasi'nin İspanyol sarayıyla ilk ilişki kurma girişimi değildi. 11 Eylül 1567'de Habsburgları temsilen gelen diplomatlarla Edirne'de buluşup, onlara II. Felipe, II. Maximilian ve sultan arasında aracılık yapmayı önermişti. Bu tamamen kişisel bir girişimdi, çünkü Nasi hiçbir resmi görüşmeye davet edilmemişti. Elçiler, yalnızca Sırp asıllı parlak bir askeri taktisyen olan Sadrazam Sokollu Mehmed'le (1507-1581) görüştüler. Sokollu, Nasi'den önce davranıp Sultan Murad'ın güvenini kazanmıştı.¹¹⁴

28 Aralık 1567'de Nasi bir kez daha, bu defa II. Felipe'yi temsil etmeye gönüllü oldu. Ancak Sokollu bu noktada kralın kendi elçilerini gön-

dermesini talep etti. İspanyol büyükelçisi Chatonay, 28 Şubat 1568 tarihli bir mektupta kralına Nasi'ye dikkat etmesini tavsiye etti. Barış anlaşmasının şartları Nasi'nin arabuluculuğu olmaksızın görüşüldü ve Avusturyalı elçiler ülkelerine döndüler.¹¹⁵ Bir yıl sonra Türkler Kıbrıs'a saldırınca Venedik kuşatmadan Nasi'yi sorumlu tuttu.

Nasi'nin resmi bir atama olmaksızın II. Felipe adına casusluk yapmış olması bile akla yakın gelmektedir. Ancak sonunda barış müzakerelerine katılma ümitleri de, gözüpek Avrupa'ya dönüş planları da suya düştü.

1578'de Papaz Schweigger Galata'yı betimlerken şöyle demiştir: *"Ich hab nie Kein Juden daselbst wohnhaft gesehen, aber zu Constantinopel wohnen irer viel, wie man meint bei 20,000."*¹¹⁶ Burada Nasi'den hiç bahsedilmez. Yahudilerin prensi, fikri sorulmayan, rızası alınmayan biri olmuştu. Josef Nasi, 2 Ağustos 1579'da böbreklerinden hastalanarak öldü. Hâlâ zengindi, ama ne bir etkisi kalmıştı, ne de geride bir mirasçısı.

* "Ben buralarda Yahudilere hiç rastlamadım, ama Konstantinopolis'te çok sayıda Yahudi'nin –bana yaklaşık 20.000 kişi olduklarını bildirdiler– yaşadığını biliyorum." (Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, s. 150, İstanbul 2004, Kitap Yayınevi.

SONUÇ

Yahudilerin 19. yüzyılda kentlere taşınmasıyla, her kuşak –dinine bakılmaksızın– toplumsal olarak yükselme imkânı buldu. Ancak 16. yüzyılda bir Yahudi'nin rekabetçi bir tutum takınması veya Rönesans'ın gentile kentli sosyetesine girecek bir başarı göstermesi, alışılmadık, hatta doğal olmayan bir şeydi.

Gracia kendi çevresini aşır Hıristiyanlara mahsus bir yaşam tarzını benimsedi. Haliç'in ötesinde, ithal mobilyalarla, ipeklerle, brokerlarla döşeli, Avrupai, asillere yaraşır bir evi vardı. Ailesiyle hizmetlileri Avrupa'dan giyiniyor, aile bireylerine Don ve Señora diye hitap ediliyordu. Türkçe ve Farsça değil, İspanyolca ve İtalyanca yazıyorlardı. Bizanslı Yahudileriyle kıyas kabul etmeyen yaşam tarzları, ancak Habsburg Avrupası'nınkiyle karşılaştırılabilirdi. Gracia'yla dindaşları, bütün yabancılıklarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda zenginleştiler; hâlbuki Avrupa'da, kendilerinden hem tiksinen, hem de korkan Hıristiyan toplumunun ördüğü duvarlardan içeri bir türlü sızamıyorlardı.

Araştırmacıların bu konudaki spekülasyonlarına rağmen, Safed'deki Yahudi yerleşimini yeniden tesis etmek isteyen Gracia'yla Josef'in Mesihçi güdülerden yola çıktığına dair herhangi bir belge yok. Erken modern dönemdeki Sefardi toplumunun içine işlemiş olan kurtarıcılık kavramından tabii ki ikisi de haberdardı. Gracia'nın hayran olduğu Isaac Abravanel, Mesihçi'ydi; Selanik'te de ayrı bir cemaat oluşturan pek çok Mesihçi Yahudi vardı. 1516'da Osmanlılar Filistin'i alınca, hem halktan hem de hahamlıktan destek bulan Mesih beklentileri, bir süreliğine ayyuka çıktı.

16. yüzyıl İspanyası'nda, gizli Yahudilerin hararetle okuduğu pek çok mistik yazar vardı. Badajoz bucağından gelen, 30 Mart 1528 tarihli, bölge engizitörü Doktor Laya'nın imzasını taşıyan, İspanyolca, fakat Portekizce ifadelerle dolu bir mektup, bölgedeki Mesihçi hareketlerle doludur. Engizitör, "dinin istilaya uğramasından ve Katolik Krallara yapılan saygısızlıktan" dem vurur.' Ancak Gracia'nın Yahudiliğe olan kuvvetli bağlılığı, okuduğu herhangi bir esere bağlamamızı sağlayacak somut bir delil yoktur. Çe-

şitli yazarlar –özellikle de Cecil Roth– ellerinde yeterince kanıt olmaksızın böyle bir bağ kurmaya çalışmıştır.

Bölgede, kendisine vahiy indiğini, geleceği gördüğünü öne sürenler oldu. Bazı Mesihçi önderler, Yahudi olmayan şahitler gösterip halka açık okuyup üfleme seansları düzenlediler. Fakat bunlar bu bölgeyle sınırlıydı. En koyu Mesihçiler, Safed’e değil, Kudüs’e yerleşti.

Gracia’nın “ölmek üzere” Safed’e taşındığına dair bir bulgu yoktur. Aksine, ölümünden sonraki methiyelerde, 1568’de, elli sekiz yaşında Konstantinopolis’te ölüp, orada gömüldüğünden söz edilir. Hahamlar, âlimler, yardım elini uzattığı kişiler, hal ve tavırlarına, cesaretine hayran olanlar, Gracia’ya övgüler yağdırmışlardır.

Gracia’nın eski muhalifi Haham Soncino, onun için şunları söyledi: “O yalnız dingin mi dingin bir prenses ve İsrail’in övünç kaynağı değil, saflığı ve kutsallığıyla vatanını onurlandıran, sürgündeki muhteşem bir çiçektir. Fakirleri korudu, dertlilere yardım etti... onları bu dünyada mutlu etmek, öbür dünyada iyi karşılanmalarını sağlamak için.”² Soncino, saflığı, varlığı ve servetiyle İsrail Soyunu abad ettiği için onu övdü.

Emanuel (Immanuel) Aboab da Gracia’nın, “hakkında ciltler doldurulabilecek”³ üstün meziyetlerinden ve soylu girişimlerinden takdirle söz etti.

Amatus Lusitanus onu “erdemlerle donatılmış bir kadın” olarak nitelendi; Haham Almosnino’ysa ondan “büyük kadınların şeref tacı” olarak söz etti. Gracia’nın dünyadaki varlığı “insan suretinde ilahi merhamet” olarak adlandırıldı.⁴

Yüzyıllarca sürüp Holokost’la doruğa ulaşan katliam, bazı modern araştırmacıları Gracia’nın yaşamına yanlış zamanlı bir açıdan bakmaya, hatta onun Yahudilerle dönmeleri güvenli bir sığınağa yerleştirmek için bir “Yeraltı Demiryolu” kurmaya çalışan ilk Siyonistlerden biri olduğunu öne sürmeye kadar götürdü. Kölelik karşıtı literatürden alınan bu terim, ilk Cecil Roth tarafından kullanıldı; ancak yakın zamanda feminist bir metinde yeniden görüldü.⁵

Gerçekten de bazı belgelerde Avrupa’da görece güvenli yerlere ulaşan İberyalı ailelerin sayıları kayıtlıdır. Örneğin, Nasi ailesinin eski bir

hemşiresi Felemenk'e varmıştır. Ama yine de, Gracia'nın ölümünden sonraki imalarla dolaylı ifadeleri saymazsak, ortada, Mendes ailesinin Yahudilerle dönmeleri kurtarmak için örgütlü bir girişime katıldıklarını kanıtlayan bir şey yoktur. Bazı kaçışlara maddi destek vermiş ve güvenliğe kavuşan sığınmacılara yardım etmiş olmaları daha büyük bir olasılıktır.

Bu tür eylemleri Osmanlı İmparatorluğu'nda açıkça bilseydi, ailenin Hristiyan ülkelerle işleri riske girerdi; Avrupa'daykense hayatları. Bu yüzden, bulgu eksikliği mecburi gizlilikten kaynaklanıyor olsa da, bu tartışmaya temkinli yaklaşılmalı. Ayrıca Gracia'ya Siyonist demek, tehlikeli bir yanlış zamanlı zihniyeti sergiler; çünkü modern bir kavramı alıp, Kutsal Topraklar'da laik bir Yahudi devleti kurma fikrinin kimsenin aklına gelmediği bir döneme –üstelik nüfusun önemli bir kısmının, Tapınak'ı yeniden inşa edip, yeni bir kutsallık ve barış çağına öncülük etmek üzere Mesih'in gelmesini beklediği bir döneme– taşır.⁶ Gracia'yla damadının isteği, Safed'i Yahudilerin iş-güç sahibi olup kendi kendilerine yetmelerini sağlayacak, aynı zamanda da ailenin servetini artıracak bir ticaret merkezi haline getirmektir.

İşleri konusunda son derece açık göz olan Gracia'yla Josef, insani (ve insancıl) değerlere bağlıydılar. Fakirlere yardım etmeye yönelik çeşitli hedefleri vardı. Sonuçta bu cömert çabaları sayesinde parasız dindaşları tarafından dışlanmaktan kurtuldular.

Gracia'nın öyküsünün genellenemeyeceği ortada. Yaşamı sıradışı, başarıları eşsiz ve kendi eseriydi; bu başarılar başkalarının önünü açmaya yaramadı. Alışılmadık becerileri bir yana, arkasında çalışmalarını destekleyecek muazzam bir aile serveti vardı. Yaşamı, kendisinden daha talihsiz çağdaşlarının yaşamları hakkında kaba bir fikirden ötesini veremeyecek kadar özeldi. Gracia'nın güçlü kişiliği, diğer Yahudileri –hele Yahudi kadınları– zenginleştirmiş de değil. Yahudiler, hükümdarların anlık istekleri ve çıkarları doğrultusunda, daima keyfi muamele gördüler.⁷

Gracia'nın siyasi görüşleriyle dini inançlarını açıkça ifade ettiği belgeler olmadığından, ben de bu konularda fikir yürütmüyorum. Ben, onun kişisel ve kamusal etkinlikleriyle *mater familias* [ailenin kadın reisi] rolünü eldeki belgelere sadık kalarak kaydettim. Sırf bu bilgiler bile Gracia'nın eşsiz bir zekâyı, hayal gücüne, azme sahip olduğunu; taviz vermez inançla-

nyla tinsel faziletlerinin eylemlerini yücelttiğini kanıtlamaya yeter. Dini ve cinsiyeti yüzünden kendisine dayatılan sınırlara rağmen hayal kurarken sınır tanımamayı ve hayallerini nasıl gerçekleştireceğini çok iyi biliyordu. Fikri hür Gracia, kendisinden sonraki nesillere haysiyetin önemini gösteren bir yaşam sürdü.

Los Angeles
31 Aralık 2001

PARA, FİYATLAR VE DEĞERLER

Amerika'nın keşfi Avrupa'nın maddi kurtuluşu oldu. Buradan yapılan değerli maden ithalatı (başta altın, ardından gümüş) yerel üretimi de artırdı. "15. yüzyılın sonlarına doğru Sakson Harz (Bohemya) ve Tirol'de gümüş madenciliğinde kayda değer bir atılım oldu; aynı dönemde altın da hem Salzburg başpiskoposluk bölgesinde ve Macaristan'da daha fazla çıkartılıyor, hem de Afrika'dan getirtiliyordu."

Gümüşteki değer kaybindan dolayı Venedik'te *grosso* diye bilinen gümüş sikke kaldırılıp, yerine lira (başta 20 *soldi* değerinde) kondu. 1578'e gelindiğinde bir *skudo* 7 lira ediyordu.²

Daha önceleri düşük değerli sikkeler (*quatrini* ve benzerleri) hizmetlilerin maaşlarını ödemekte ve küçük ölçekli perakende alışverişlerde kullanılıyordu. İşçiler küçük sikkeleri kabul etse de, mallarını altın karşılığında satan büyük esnaf ve tüccar, genellikle küçük sikkeleri reddediyordu. Ancak 16. yüzyıl boyunca ücretlerde ve fiyatlarda genel bir artış gözlemlendiğinden, altın *skudo* ve *ducati*yle büyük gümüş *ducatoni*, küçük, yerel alışverişlerde de kullanılır oldu. Altın sikkeler, "aristokrat parası" olma özelliğini kaybetti.³

Paranın değerinde dalgalanmalar oldu: Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, 1517-1594 arasında duka-lira paritesi büyük ölçüde değişti:

1517 dukası (daima 100 *soldi* değerinde) = 6 lira 10 *soldi*

1520 dukası = 6 lira 16 *soldi*

1529 dukası = 7 lira 10 *soldi*

1562 dukası = 8 lira

1573 dukası = 8 lira 12 *soldi*

1594 dukası = 10 lira⁴

Mendes ailesi, çoğunlukla altın bir sikke olan *ekü*yle iş yapıyordu. 1423 yılında, 50 *ekü*, 68 *livre*ye (gümüş), 75 *sousa* (bakır) ve 6 *deniere* (dinar) eşitti. Aynı yıl yeni ekünün basılmasıyla eski ekü kıymetlenince, dört eski

ekü 7 *livreye* eşit hale geldi.⁵ Altın *solidus*, 3,33 gümüş *solidiye* denkti. *Solidi* (gümüş sikke) aynı zamanda Kastilya'da da kullanılıyordu.⁶ (Önceleri en yüksek kaliteli altın sikkelerden olan ve kabaca 56 gram gelen *maravedi*, Toledo'nun fethinden sonra dolaşıma girdi; *sueldo d'oronun* karşılığıydı. Kısa sürede değerini kaybederek en küçük gümüş sikkelerden biri haline geldi.)⁷

16. yüzyıl ortasında İtalya'da 1 *skudo* 8 (gümüş) *fioriniye*; 1 *fiorino* 12 *grossiye*; 1 *grosso* 4 *quartiye* eşitti.⁸ Floransa'da Yahudilere % 25 faiz uygulama hakkı tanınsa da gerçekte faiz oranı % 17-% 50 arasında değişiyordu.⁹

Venedik'te altın sikke basımı Doj Giovanni Dandolo (1280-90) döneminde başladı.¹⁰ 1284'te ilk altın duka veya *sequin* (*zecchino*), 18 *grossi* değerindeydi. 16. yüzyıla gelindiğinde, Venedik dukası 75 *grossiye* eşit hale geldi; Venedik'te, Anvers'in *grossi fiamminghis* ile Southampton *coronesi* de geçiyordu. 1496'da, 135 *corone* 100 Venedik dukasına eşitken, 80 *grossi* 1 duka ediyordu. İngiltere'de 40 gümüş *denar* 1 dukaya; 70 duka da 434 *li-
raya* eşitti."

Venedik'te kullanılan başlıca sikke, 10. yüzyıldan, ondalık sisteme geçildiği 1806'ya değin dolaşımda kalan *lira di piccioli*ydi.

Dört yüz yıl kullanılan *lira di grossi*, 13. yüzyılda dolaşıma girip 16. yüzyılın sonlarına doğru tedavülden kalktı.

15. yüzyıla ait Medici muhasebe defterleri, büyük altın bir sikke olan *fiorino largonun* 1450 civarında dolaşıma girdiğini gösterir. Büyük bir *groat* (*grotes*) florini olan *fiorino largo grossi*, gümüş bir para birimiydi. Yine büyük bir altın sikke olan *fiorino largo d'oro in oro*, kabaca 1482-1530 arasında kullanıldı. *Fiorino largo di grossiden* % 19 daha değerliydi. Bir küçük *lira* (*lira di piccioli*) 20 küçük *soldiye* eşitti ki, bu da 240 küçük *denari* ediyordu. Bir *lira a fiorino* 20 *soldi a fiorinoya*, o da 240 *denari a fiorinoya* eşitti. Altın florinler 29 *soldi a fiorinoya*, yani 348 *denari a fiorinoya* denk geliyordu. Altın florinler ayrıca 20 *soldi a oroya*, yani 240 *denari a oroya* eşdeğerdi. Bir *quattrino* 4 *denariye*, bir *grosso* bir altın florinin 24'te birine eşitti (ancak bu son değer değışkendi).¹²

Çoğu şirket 'memoriale,' yani günlük muhasebenin kaydedildiği bir defter tutar; alacaklarla verecekler genellikle defterin farklı taraflarına kaydedilirdi. Bunların arasında en inceliklileri Medicilerle Fuggerlerinki

olsa da, tüm büyük ölçekli kuruluşlar hesap takibinde titiz muhasebe kayıtlarına ihtiyaç duyardı.

Mendes ailesinin kraliyetle iş ilişkilerinin olması, ne kadar zengin ve nüfuzlu olduklarının başlıca göstergesidir. Ancak mal varlıklarının boyutunu daha iyi anlayabilmek için, Diogo İmparator'a 200 bin duka borç verdiği sırada, Aragon'da hali vakti yerinde bir 16. yüzyıl tüccarının ancak 10 ila 50 bin (altın) *sueldo* anaparası olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.¹³ Gümüş *sueldolar* da vardı. II. Felipe döneminde altın sikkelerin kıymeti artırıldı, ancak gümüşte değişiklik yapılmadı.¹⁴

Venedikli saygın bir tüccarın yaklaşık 100 bin dukası olur, ancak işe atılmak için 500-1000 dukalık yatırım yeterli görülürdü.¹⁵ İskenderiye'den Suriye'ye giden bir gemide görevli bir kâtip/sekreter, hizmeti karşılığında 30 duka alırdı. Flandre'den Suriye'ye giden bir gemide aynı görev, bunun iki katı kazanç getiriyordu.¹⁶

Profesör Şevket Pamuk, yakın tarihli bir eserinde, bazı Avrupa sikkelerinin değerlerini akçe cinsinden veriyor (1477-1482): 1479'da bir altın Venedik dukası 45-46 akçe değerindeydi; aynı dönemde altın Macar dukasıysa 42-43 akçe ediyordu. Bir sonraki yüzyılın üçüncü çeyreğinde (1582) Venedik dukasının değeri 60, Macar dukasınınsiyse 58 akçeye yükseldi.¹⁷

Erken modern dönemde dünyadaki milyoner sayısının günümüze kıyasla çok daha az olduğunu unutmamak gerekir. Avrupa para borsasının merkezinin İtalya'dan Hollanda'ya kaydığı ve Anvers'in Venedik'le Floransa'nın yerini almaya başladığı o yıllarda, Mendes ailesi bu değişimleri lehine kullandı. Daha sonra, mal varlıklarını mükemmel bir zamanlamayla Osmanlı İmparatorluğu'na naklettikten sonra da, Avrupa ticaret dünyasıyla tüm bağlarını korudular. Ne var ki, geride bir vâris bırakmayan Josef Nasi'nin ölümünün üzerinden 20 yıl geçmeden, Mendes-Nasi iş imparatorluğu arkasında hiçbir iz bırakmadan yok oldu.

DUBROVNIK'TEN KONSTANTİNOPOLİS'E: 16. YÜZYIL GEZGİNLERİNİN KULLANDIĞI GÜZERGÂHLAR

Gracia'nın hangi yolu kullandığını kesin olarak belirleyemediğimizden, zamanın en muhtemel ve sık kullanılan güzergâhları hakkında bilgi vermek okuyucu açısından yararlı olacak. Yalnız, Prof. Sima Ćirković'in belirttiği gibi, bir "ideal güzergâh kronolojisi" oluşturmak pek anlamlı değil, çünkü zamansal olarak birbirine yakın iki yolculukta bile, mola yerleri, nehir geçişleri vb. seçimler farklı olabilir.

P. Matković'in *Putovanja po Balkanskom polustrvu* adlı çalışmasında 16. yüzyıl gezginleri listeleniyor.

Bunlardan yalnızca birkaçının seyahatinin çıkış veya varış noktası Dubrovnik. (*Rad JAZU* 42 (1878), 49 (1879), 55 (1881), 56 (1881), 62 (1882), 71 (1884), 84 (1887), 100 (1890), 105 (1891), 112 (1892), 116 (1893), 124 (1895), 129 (1896), 130 (1897), 136 (1898)). Ancak Jacques Gassot (1547), Phillippe du Fresne-Caney (1573) ve Pierre Lescapier (1574) adında üç Fransız, Dubrovnik'ten yola çıkarak Konstantinopolis'e gitmişler. Du Fresne-Caney, önce Üsküp'e, oradan Küstendil'e gitmiş; diğer ikisiyse Niş ve Sofya'dan geçmiş. M. Dini'nin çalışmasında onlardan söz ediliyor: "*Tri francuska putopisša XVI veka o našim zemljama,*" *Godišnjica Nikole Ćupića* 49 (1940), 85-118.

16. yüzyılda bölgede yapılan yolculuklarla ilgili bir diğer kayıt, Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno'ya ait. *Un umanista serbo-dalmat del tardo Quattrocento*, der. A. Pertusi, Roma 1981, s. 87: *Prima via superior ex traiectu Belgradi per superiorem partem Mysiae et Rhodopem versus Thraciam dirigens...* s. 89: *progresso fluvio Nisava a quo denominatur magna-que venalium copia rerum inter alios Mysiae et Triballorum pagos censetur prec-lara. Abest haec a traiectu Belgradi CCCXX milibus passuum. Exea postea as-cendendo ad viam Pyrothy situm in montanis peragrato vasto montis Cunovi-*

cae iugo arduo atque difficili, ... accessus per Sophiam metropolim Triballorum, emporium nostris saeculis memorandum... s. 90. Altera via inferior quae ex eodem Belgrado per Dardanos et Triballos montem Haemum transgressa prope Hebrum cum superiori via coniungitur... circa Ostervizae oppidum et Ravanicense monasterium adducit primo ad Moravam olim Moschium dictum ad latus arcis Crusevac fluentem... dehinc ad Basilicam Albam (= Bele Crkve, Kursumlija) et montes Mysiam inicem separantes... s. 91: Pertransitis itaque montibus sequitur campus Dubozicae frequenter undique inhabitatum; sed dimisso aliquantisper ad laevam tramite qui ad villam magnam Procopiae et Nisum dirigit, non procul offert se vallis Cosoviza cum Labo flumine per medium eius decurrente procedens ad latissimum Cosovum campum... s. 93: Huius campi planities protenditur circa LXX milia passuum usque ad vicum Cazanici et fauces Clisurae, quae ad Scopia ducit... Ima i krak od Kosova prema istoku doulivanja u Carigradski drum. Yukarıdaki metnin Feliks Petančić'e (Felix Petantius) ait olduğu sanılıyor.

1533'te kullanılmış gerçek bir güzergâh şöyle: "Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper dit Sceperus de 1523-55" [der. M. le Bon de Saint Genois - G. A. Yssel de Scepper, Memoires de l'Academie royale des sciences, des lettres et des beaux arts, 30 (1857)]. Yazar, yer isimlerini ve coğrafi ayrıntıları sıralıyor (s. 195). Yazarla beraberindekiler, "ville de Nissa"daki [Nissa kenti] "Kinorwitza"dán inmişler. Sonra "Murana" nehrini geçip, nehir kıyısından ilerleyerek Sırbistan'ın "Toplitza" denen bölgesini aşmışlar. "Ville de Scopia"nın [Üsküp] solunda kalan güzel "Gerghebir" (Grgure) köyünün, "Rosine" köyünün, küçük nehir "Dracowitza, bourg Pritnoritze"nin adı geçiyor (s. 197). Derken "contree Saplana"ya varmışlar. Geceyi "Jerelain" (Djerekare) köyünde geçirdikten sonra "Zwonick" (Zvornik) sancağına ait köye varıp, Ibar nehrine doğru inmişler (s. 198). "Zwelfa" (Zvečan) kalesine ulaşmış, "Terboutzine" (Trbušine) köyünü geçip, geceyi çadırlarda geçirmişler. "Pinchia" (Pnucha) nehrini geçip "Nomoposar" (Novi Pazar [Yenipazar]) kentine gelmiş, oradan da "Cinitza" (Sjenica) vilayetine varmışlar. "Bourg"un adı "Zynitze," küçük nehrinki de "Cina"ymış (s. 199); St. Sava (Milešova) manastırının da adı geçiyor. "Ville de Prepolye"ye (Prijepolje) gidip, ahşap bir köprüden "Lym" nehrini geçerek geceyi geçire-

cekleri “bourg Plenie”ye (Pljevlja) gelmişler (s. 200). “Brachobb” (Pracha) diye bir yere devam edip çadırlarını kurmuşlar. Sonra “Thichotina” diye ufak bir nehri geçip “Gotza ou Hotza”ya [Gotza veya Hotza] varmış, “Dri-nus”u geçmişler (s. 201). Ardından, “bourg Zagora”nın bulunduğu Zagora vadisindeki “Bistriza” nehrini geçmişler (s. 202). “Vissina” (Visheva) nehrini aşmış geceyi “bourg Postulyam”da geçirdikten sonra bir ovoidan “Novipasar de Hertzegovina”ya (Mostar) devam etmişler; Neretva üzerindeki “Pow-sitel” (Pochitelj) kentine ulaşmışlar ve “Vidnareca”daki (Vidova Reka) köprüden geçmişler. Grup, “Gabelle de Narenta”ya (Drijeva) ulaşınca bazı Ragusalılarla (Blasius de Sorgo) karşılaşmış. Daha sonra önce Dubrovnik’e, oradan da Zadar’a giden bir gemiye binmişler.

(Bana yukarıdaki bilgileri veren akademisyen Prof. Dr. Sima Ćirko-vić’e müteşekkirim.)

Okuyucu, daha fazla bilgi için C. Jireček’in “*Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*,” başlıklı çalışmasına başvurabilir (*Historisch-geographische Studien*, (Prag, 1879), s. 73-78, Dubrovnik-Niş yolunu anlatıyor).

Urošević “tersine” bir güzergâhı tanımlasa da, onun söz ettiği de 16. yüzyılda Konstantinopolis’e gidip gelirken kullanılan yollardan bir diğeriydi.

NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 Illueca'yla ilgili ayrıntılı bilgi için, bkz. Encamacion Marin Padilla, "La villa de Illueca, del señorío de los Martinez de Luna, el en siglo XV: sus judios," *Sefarad* 56 (1996): 1:87-126, 2:233-75. Padilla, çalışmasında, Zaragoza, Calatayud ve La Almunia de Donña Godina'nın noter sicillerindeki tapu senetlerini esas alıyor. Don Pedro Martinez de Luna'nın, Deanira de Lanuza'yla olan evliliğinden iki oğlu oldu: Don Juan ve Don Jaime. Juan öldükten sonra, oğlu bölgenin hâkimi haline geldi.
- 2 "Es posible que el corredor converso y vecino de Zaragossa, Jaime de Luna, y su hija Beatriz de Luna, criada "a soldada" del tambien corredor zaragozano Jaime Ram, procedieran del señorío de los Martinez de Luna, dado su apellido" (Padilla, s. 374, 274. dipnot; söz konusu yıl: 1432). Jaime de Luna ismi, son olarak 1492'de karşımıza çıkıyor. Luna soyadını taşıyan en tanınmış kişi, 1449 yılında saray nazırlığı yapan Alvaro de Luna'ydı. Alvaro de Luna hakkında daha fazla bilgi için, bkz. N. Round, *The Greatest Man Uncrowned: A Study of the Fall of Don Alvaro de Luna* (Londra, 1986).
- 3 Padilla, s. 91.
- 4 Bkz. Herman Kellenbenz, "I Mendes i Rodriques d'Evora e i Ximenes nei lore rapporti commerciali con Venezia," *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVII*, der. Gaetano Cozzi (Milano, 1987), s. 152. Ayrıca Evora'da da Mendes soyadlı bir aileye ait kayıtlar var. Venedik'te, Engizisyon Mahkemesi'nin bir duruşması sırasında, Brianda Mendes, zorla vaftiz edildiğini iddia etti. Aragon'da, Eje yakınlarında, Luna adını taşıyan küçük bir topluluk vardı. Burada 13. ve 14. yüzyıllarda Yahudi yerleşimi görülmüştür. Bkz. Haim Bernart, *Atlas of Medieval Jewish History* (New York, Londra, 1992), 42. harita.
- 5 Özellikle bkz. 1. ve 2. cilt. 17 Kasım 1299 (37) Barselona: Zaragoza'lı Benvenist Avenbenvist. Tarihsiz, 1302 (97) Aljama de Valencia/Barselona. Benvenist (tarihsiz) "mesleği" ve "görevi." Şubat 1314 (163) Valencia: Barselonalı Jusef Benvenist ve Benvenist Issac Rossel. 10 Ağustos 1324 (290) Barselona: Montblanlı Jusef Benvenist. 2 Kasım, 1324 (302) Lerida: Morvedreli Benvenist Cofe ve annesi. Tarihsiz (494) Vilafranca del Penedes [?], Villafranca'lı Benvenist İzmel, oğlu Samuel'le birlikte Barselona'ya taşınmak üzere. 20 Ekim 1328 (601) Barselona: Benvenist İsmael, hekim - müteveffa. 20 Ekim 1328 (602) Barselona: Samuel Benvenist, hekimin oğlu. 24 Ocak 1329 (617) Tarazona: Tortosalı Benvenist ca Porta. 3 Ağustos 1340 (937) Barselona: Issach Benvenist vefat etmiş, geride dul eşini ve kendisiyle aynı ismi taşıyan oğlunu bırakmış. 13 Nisan 1341 (957) Barselona: Barselonalı Benvenist Bionjuha de Caballeria. 24 Ekim 1359 (1126) Cervera: Benvenist Bonjuha. 11 Ağustos 1369 (1135) Barselona: Cervera'lı Samuel Bonjuha'nın vârisleri, oğlu Besalulu Bonjuha. 9 Ağustos 1375 (1146) Barselona: "Bi Benvenist" denen, Barselonalı Samuel Benvenist'in dul eşi. 23 Ağustos 1389 (1202) Monzon: Benvenist de la Caballeria.

- 27 Mayıs 1390 (1206) Perpignan: Benvenist Bonet ve Bonjuha Bonet.
20 Aralık 1457 (1344) Tortosa: Benvenist Bubo.
- 6 Bienbenist Abenpessat isimli bir kişi, "adelantado" (Yahudi cemaatinin başı) olarak görev yaptı. Bu kişinin, Jaime Martinez de Luna'nın egemenliği altında "el judio de Illueca Bienbenist Abenpessat" denilen şahıs olduğu tahmin ediliyor (Padilla, s. 108 ve s. 354). Adı, 1451'de, bir sözleşme dolayısıyla geçiyor. Ayrıca, 17 Mart 1488'de, Mosse adlı bir kişi, Illueca'da, Fernando Lopes isimli dönmeye babasının, Bienbenist Abenpessat'ın evinde "degollada de judios" (Yahudi esaslarına göre kesilmiş) et yedikleri yönünde ifade verdi.
- 7 Abraham Benveniste hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. *Encyclopedia Judaica* (Kudüs, 1971), 4-555.
- 8 Roth, babalarının başka bir vakit din değiştirdiğini ve Henrique Núñez ismiyle vaftiz edildiğini tahmin ediyor. Cecil Roth'un *Donña Gracia of the House of Nasi* (Philadelphia, 1948) adlı eserinde sözünü ettiği (s. 10) ve aynı ismi taşıyan muhbir, başka bir kişi.
- 9 *Capitais e capitalistas no comércio de espeçaria: o eixo-Lisboa-Antuérpia (1501-1549): Aproximacão a um Estudo de Geofinança* (Lizbon, 1993), sırasıyla s. 23 ve s. 29. Mendes ismini taşıyan ve Francisco'nun akrabası olabilecek bir diğer kişi, III. Juan'ın haritacısı Alvaro Mendes'tir. 1585'te Türkiye'ye göç edip, iddialara göre ismini Abraham Suseyet'e, Solomon Abenaes'e veya Abenaishe'ye çevirmiştir. Bkz. *Encyclopedia Judaica*, 2.63'ten madde sonuna kadar.

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Ben-Zion Netanyahu, bu sayıyı 600.000 ila 1 milyon olarak tahmin ediyor. Bkz. *The Marranos of Spain from the Late XIVth to the Early XVIth Century* (New York, 1966). Salo W. Baron, 1391-1412 arasında yaklaşık 200.000 Yahudi'nin vaftiz edildiğini belirtiyor. Bkz. *The Social and Religious History of the Jews*, 2. baskı, (New York, 1952-80), özellikle 9. ve 10. cilt. Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Henry Kamen, "The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492," *Past and Present*, 119 (1988): 30-55. İspanya Yahudilerinin büyük çoğunluğu Kastilya'da yaşıyordu. Bazı araştırmacılar 30.000 aile, yani yaklaşık 130.000 kişi olduklarını tahmin ediyor. Daha gerçekçi araştırmacılar, 1492'den önce Yahudi olmayan toplam nüfusunun 200.000 civarında olduğuna inanıyor (Bkz. Haim Beinart, *Atlas of Medieval Jewish History* (New York, 1992)).
- 2 Din değiştirmekle kaçmak arasında seçim yapmak zorunda kalan binlerce kişiden kaçmayı seçenlerin hatırı sayılır bir kısmı yolculuk sırasında telef oldu; daha sonra, yaklaşık 70.000'i Portekiz'de zorla vaftiz edildi. Bkz. Jonathan I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism: 1550-1750* (Oxford, 1985), s. 7. 1. dipnot. 1552'de, Adriyatik Denizi kıyısında yer alan Ancona'da, İtalyan ve Levanten Yahudilere ek olarak, yaklaşık 30 Portekizli Yahudi aile vardı (Israel, s. 17). Vatikan, yakın zamanda elindeki Engizisyon'la ilgili malzemeleri araştırmacılara açtığından, yakın gelecekte daha kesin rakamlara ulaşmamız mümkün olabilir.
- 3 Robert Lemm, *Die Spanische Inquisition: Geschichte und Legende*, çev. Walter Kumpman (Münih, 1966), s. 66-67. Torquemada'dan sonra gelen Diego de Deza, yeni kurallar getirerek kitapları da sansürlemeye başladı.
- 4 Lemm, s. 47. Ayrıca, bkz. Y. Baer, *History of the Jews in Spain* (Philadelphia, 1961), özgün ismi: *Juden im Christlichen Spanien* (Berlin, 1929-36), 1. Cilt, çev. Louis Schoffman. Ayrıca, Netanyahu'nun 1. dipnottaki eserine bakınız.

- 5 Bu suçlama tamamen asılsız değildi. Aile içinde gizlice kuşaktan kuşağa aktarılan dinsel öğretiler, olağanüstü derecede uzun ömürlü bir alt-kültür yarattı.
- 6 Jerome Reznik, *Le Duc Joseph de Naxos* (Paris, 1936). Aralarında Amatus Lusitanus'un da bulunduğu kimi araştırmacıların İbraniçe bilgilerini bu yolla edinmiş olması mümkündür. Joachim Prinz, "Kol Nidre" duasının dönmeler için yazılmış olabileceğini varsayar. Bkz. *The Secret Jews* (New York, 1973), s. 171. Carl Gebhard, dönmeyi, "inançsız bir Katolik ve bilgisiz bir Yahudi, ama özünde yine de Yahudi" olarak tanımlar. Bkz. *Die Schriften des Uriel da Costa* (Amsterdam, 1922), xix, Miriam Bodian tarafından alıntılanmış: "Men of the Nation: the Shaping of the Identity in Early Modern Europe," *Past and Present* 143 (Mayıs, 1994): 50. Çoğunlukla birer tüccar kolonisi olan Yeni Hristiyan toplulukları, "bir yönden eşsizdi. Bunlar, kendilerini geleneksel Musevilik'le yeniden ilişkilendirmeye çalışan, eski 'konverso'lardan oluşan Yahudi topluluklarıydı," (Bodian, s. 49).
- 7 Netanyahu, s. 207.
- 8 Bu lakaplarla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. 7. Bölüm, "Osmanlı İmparatorluğu ve Yahudiler."
- 9 Lemm, s. 75 ve eserin geneli.
- 10 Bodian, s. 52. Aşağıdaki çoğu bilgiyi Bodian'ın eserinden derledim.
- 11 Profesör Moshe Lazar'la sözlü iletişim. Profesör Lazar (University of Southern California), uluslararası üne sahip bir Sefardim uzmanıdır.
- 12 Bodian, s. 52.
- 13 Bu kanun, Naziler tarafından yürürlüğe konan meşum Nuremberg Kanunları'nın 16. yüzyıldaki habercisiydi. Uygulamasıyla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Linda Martz, "Pure Blood Statutes in Sixteenth-Century Toledo: Implementation as Opposed to Adaptation," *Sefarad* 54.1 (1994): 83-107.
- 14 Prinz tarafından alıntılanmış, s. 17.
- 15 Bodian, s. 57.
- 16 Yizhak Almeid tarafından alıntılanmış. *Les Juifs et la vie économique*, 72 ve 17. dipnot. Almeid, Amsterdam'dan New York'a kadar ticari metropollerin gerçek kurucularının dönmeler ya da Yahudiler olduğunu gösterir.
- 17 Lemm, s. 42.
- 18 Yuhanna 15:6-7. *Auto-da-fé* ya "özel" (yani tek kişinin yakılması) ya da "genel" olabilir. Genel olanların bazıları "publico"dur, yani meydanlarda, göz önünde gerçekleşmiştir. Moriskolar [Gizli Müslümanlar] da zulüm görmüş olmakla birlikte, 1529'da Gırnata'daki *auto-da-fé*'de, 78 Yeni Hristiyan zanlıya karşı, yalnızca üç Morisko hüküm giymiştir [ayrıca, bkz. *Inquisición Española y mentalidad inquisitorial*, der. A. Alcalà ve diğerleri. (Barselona, 1984)].
- 19 William Monter, *The Spanish Inquisition from the Basque Lands to Sicily* (Cambridge, 1990), s. 27.
- 20 Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State to 1620* (Oxford ve Cambridge, Massachusetts, 1971), s. 205.
- 21 Bodian, s. 59.
- 22 Buna benzer tek toplu Yahudi göçü, Sovyetler Birliği'nden İsrail'e oldu. Sayılarının fazlalığı ve ortak kültürel bağları nedeniyle, onlar da bir arada kalarak, yakınlarında kendi çıkarlarını temsil eden bir siyasi parti kurdular.
- 23 Bodian, s. 66.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 *Antwerp's Golden Age: The Metropolis of the West in the 16th and 17th Centuries*, Anvers Belediye-si'nin düzenlediği sergi (Anvers, 1973-75), s. 11. Roth, ilk sevkıyatın 1503'te yapıldığını öne sürüyor. Bkz. Cecil Roth, *Doña Gracia Luna of the House of Nasi* (Philadelphia, 1948), s. 21.
- 2 *Antwerp's Golden Age*, s. 12.
- 3 Bina 1533'te kapatılıp, bugün hâlâ ayakta olan "Eski Borsa" 1616'da yapıldı.
- 4 Bkz. E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen* (Anvers, 1960), s. 263-64.
- 5 Scholliers, s. 269.
- 6 Scholliers, s. 272. Tekstil endüstrisi ekonomik dalgalanmalara rağmen büyüyedursun, toplumsal ve dinsel huzursuzluklar aldı yürüdü. 1551-1553 arasında yirmi muhalifin idam edilmesi, bunun bir göstergesiydi.
- 7 Meryem Ana Katedrali'nin yapımı tamamlandı; St. James ve St. Andrews kiliseleri de 16. yüzyılın başlarında açıldı. Kasap Loncası binası da aynı dönemde yapıldı.
- 8 *Souterliedeken ghemaect ter eeren Gods op alle die Psalmen Davids*, (Anvers: Simon Cock, 12 Haziran 1540).
- 9 Bu konuyla ilgili eserlerin sayısı oldukça fazla; dolayısıyla, bu olayların yalnızca özetini bu kitaba dahil edebiliyorum.
- 10 Roth'un hesabına göre, o zaman Portekiz'e yaklaşık 100.000 sığınmacı gelmişti. Sığınmacıların toplam sayısıyla 1498'de Portekiz'den sürülen kişi sayısı halen tartışma konusudur. Ayrıca bkz. Lucien Wolf, *Essays in Jewish History*, özellikle "The Marranos of Portugal" bölümü, ilk baskı: Londra, 1926.
- 11 Ferrara geçiş izninde (bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. 4. Bölüm) Gracia'nın ismi, "Gracia ibn Veniste" olarak geçiyor. Haham Soncino'ya yazılan bir mektupta da (Roth, 16) Gracia'dan bu isimle, kızı Reyna'dansa, "Francisco Mendes Bemveniste'nin [sic] kızı" diye söz ediliyor. Gracia'nın soyadı "Luna"nın kökeni daha eskilere, İspanya'ya uzanıyor olabilir.
- 12 Yıllık hasılatlar için bkz. Roth, s. 27. Daha fazla bilgi ve istatistikler için bkz. A. A. Marques de Almeida, *Capitais e Capitalistas no comércio de especiaria: o eixo Lisbon-Antuérpia (1501-1549). Aproximação a um Estudo de Geofinança* (Lizbon, 1993).
- 13 Roth, s. 23.
- 14 Braudel, Anvers'in 16. yüzyılın ilk yarısındaki temel ekonomik ve finansal faaliyetlerini çeşitli grafiklerle açıklar. Bkz. Ferdinand Braudel, "Les emprunts de Charles-Quint sur le place d'Anvers," *Charles Quint et son temps: Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique* (Paris, 1972), s. 191-201. Yalnız bu çalışmada 1550-53 gibi kimi noksan yılların tahmin edilmesi gerekmiştir. Anvers'te 1504'te ortaya çıkan ve adı dört yıl üst üste Armada [İspanyol donanması] yatırımcılarının arasında geçen Rui Mendes diye biri vardı. Bu isim, Rui Mendes de Brito olarak da geçer. Durumu epey iyi olmalı, çünkü bir seferinde tek başına Armada'ya bağışta bulunmuş, sonra da Welserleri temsil etmiş. Bu, önceden İngiltere'de faaliyet gösteren (ve Diogo'nun bağlantılarını sağlayan?), ama sonradan Anvers'e gidip ölene dek orada kalan ve yerini Diogo'ya devreden bir diğer Mendes kardeş miydi acaba? Yoksa ailesi aynı kefillere sahip, Anvers'te yaşayan ve deniz taşımacılığı yapan herhangi bir dönme miydi?

- 15 Bkz. J. A. Goris, *Études sur marchandes méridionales (portugais, espagnols, italiens) à Anvers de 1488 à 1567* (Leuven, 1025), s. 653. Sütanneyle yol arkadaşlarının gelişi, onları emniyete kavuşturmayı iş edinen ve başı zaten deterte olan Diogo'ya büyük zorluklar çıkardı.
- 16 Roth'un, Diogo'nun sığınmacıları gizlice yerleştirmek için Anvers'te kaldığı yönündeki iddiası (s. 30) doğrulanamıyor.
- 17 Bu konu, Gracia'yla kız kardeşinin arasındaki davaya ilişkin olarak, hahamlar tarafından enine boyuna görüşülmüştü. Gracia'nın Türkiye'deki yaşamını konu eden 7. Bölüm'e bakınız.
- 18 "Los Affaitati (Juan Bautista y Juan Carlos) son de Cremona: establecidos en Amberes desde 1498: En los primeros del XVI pasa Juan Bautista a Lisboa, atraído por el viaje de Vasco de Gama, allí se relaciona con Francisco y Diego Mendes en negocios de la especiería." Ramon Carande, "Maria de Hungria en el Mercado Amberes," *Karl der Kaiser und seine Zeit*, Kölner Colloquium, 23-29 Kasım 1958 (Köln, 1960), s. 40. Jean Charles Affaidati de denen Affaidati, İtalyan ve Flaman yazarların hamisiydi. Bkz. Paul Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci duc de Naxos* (Paris ve Lahey, 1968), s. 28. *École Pratique des Hautes Études. Études Juives*, 13. Goris (s. 562-67), aynı ilişkiler hakkında, Diogo'nun 1540'ta ortadan kaybolduğunu, ama 1553'te adının yeniden geçtiğini söylüyor. Ancak burada sözü edilen, varisleri olmalı. (AGR Chambre de Comptes, Reg. No. 2347, fol. 68, Archives Générales de Royaume, Brüksel). Süper şirketlerin tanımıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Edwin Hunt, *The Medieval Super-Companies: A Study of the Peruzzi Company in Florence* (Cambridge, 1994), s. 38. Ayrıca bkz. *Letters of Medieval Jewish Traders*, çev. ve der. S. D. Goitein (Princeton, 1973), s. 296. Diogo'nun yakın arkadaşı Goivanni Carlo (Juan Carlos) Affaidati, sonradan Brianda'nın isteği üzerine Gracia la Chica'nın meşruiyetine dair yeminli yazılı beyanda bulundu. 20 Şubat 1554'te Anvers'te verdiği ifade, Venedik'teki Brianda'ya gönderildi. Bu ifade, kızın doğum tarihinin 1540 olarak belirlenmesinde esas kabul edildi.
- 19 Mercurio de Gattimara, 1465-1530, kardinal, 1518'den ölümüne dek kâtip.
- 20 Otto von Habsburg, *Charles V* (Londra, 1970), s. 111, Karl Brandi'nin klasik eseri *Kaiser Karl V...*'e dayanarak (Münih, 1937).
- 21 16. yüzyılda dönmeler, ticaret dünyasının dört bir yanında büyük ilerleme kaydettiler. İçlerinden bir koloni, 1656'da Cromwell İngilteresi'ne yerleşmek için izin aldı.
- 22 Roth, s. 31.
- 23 Roth, s. 23.
- 24 Ayrıntılar için bkz. Roth, s. 33.
- 25 Bkz. Goris, s. 526-27.
- 26 Bkz. Grunebaum-Ballin, s. 42.
- 27 Grunebaum-Ballin, s. 42.
- 28 *Bulletin d'Archives d'Anvers*, 7: 263. Goris'e göre (s. 283), daha az ödemişti.
- 29 Lucien Wolf, *Essays in Jewish History*'de ((Londra, 1934), s. 76) ailenin İngiltere'de bir süre konakladığını öne sürse de, ne Roth (*Doña Gracia*, s. 196) ne de diğer araştırmacılar buna dair bir belge bulmuştur.
- 30 Mektup, VIII. Henry'nin danışmanı Thomas Cromwell'e hitaben yazılmış. Mendes dullarının İngiltere'den geçiş izni talebi, Nazi zulmünden kaçan Yahudilerinkine benzer. Onlar da başvuru, sonunda kullanmadıkları ya da kullanamadıkları vizeler almıştı.

- 31 Natalie Davies, "Boundaries and the Sense of Self," *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality and the Self in Western Thought*, der. Thomas C. Heller (Stanford, 1986), s. 54.
- 32 Mektupta Francisco'nun vasiyetinden söz ediliyor: J. D. Ford, *Letters of the Court of John III (1521-1557)* (Cambridge, Massachusetts, 1931), s. 344, 314. mektup. Burada hem Francisco Mendes'in, hem de kızı "Reinha"nın ismi geçiyor. Başka çocuktan söz edilmiyor. Yeniden evlilik konusunda, Selanik hahamlarının 7. Bölüm'deki (Osmanlı İmparatorluğu'na dair) ilgili kararlarına bakınız.
- 33 Bkz. Goris, s. 343-44, 651. Goris, olayların sırasını şu şekilde belirtiyor: 19 Temmuz 1531'de gizli Yahudilik suçlaması; 43.000 florin kefaletle serbest kalış; 1540'ta kaçaklık; 1540'ta mal varlığına ("biens") el konması.
- 34 *Bulletin des archives d'Anvers*, 7, s. 252-23. Roth (s. 40), yukarıdaki bağışların Yahudilerin arasında eğitime katkından sonra en temel toplumsal ödev olduğunu belirtiyor.
- 35 Diogo vasiyetnamesinde Gracia'ya yardımcı olmak üzere iki akrabasını daha tayin etti: Abraham Benveniste ve Agostino (Augustin) Enriquez.
- 36 Sonradan vasiyetnameye itiraz edildiğinde, kimliklerinin uydurma isimlerle gizlendiği ortaya çıktı. M. M. A. Levy, Joseph Karo (Caro)'nun hahamlık kararlarında geçen bu isimleri tanıdı. Bkz. Grunebaum-Ballin, s. 34, 3. dipnot.
- 37 Diogo'nun vasiyetnamesi Goris tarafından yayımlandı (s. 272). João, Gracia'nın yeğeni, "su mismo sobrinho," dolayısıyla akrabası olarak geçiyor. Brianda'nın herkes tarafından bu isimle tanınması, muhtemelen ismin hem Hristiyan, hem de Yahudi ismi olmasından. Yahudi kadın isimleri, genellikle Yahudi erkek isimlerinden daha az bilinir.
- 38 Karl'in Anvers ve buradaki "gizli Yahudilerle" ilgili emri buralarda bulunabilir: Salomon Ullmann, *Histoire des Juifs en Belgique jusqu'au XVIIIe siècle; notes et documents* (Anvers, tarihsiz), s. 38-39 ve Ernest Ginsburger, "Marie de Hongrie, Charles Quint, les veuves Mendes, et les neo-Chrétiens," *Revue des études juives* 89 (1930): 179.
- 39 Contarini'nin Signoria'ya yazdığı Kasım 1540 tarihli mektuba bakınız: Norman Rosenblatt, "Joseph Nasi. Court Favorite of Selim II," Doktora tezi, University of Pennsylvania, 1957, s. 9. Ayrıca bkz. Ginsburger, 179-88.
- 40 Bkz. Ramón Garande, "Maria de Hungria en mercado de Amberes," *Karl V, der Kaiser und seine Zeit. Kölner Collegium*, 26-29 Kasım 1958, (Köln, 1960), s. 38-50.
- 41 Ginsburger, s. 179.
- 42 Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice: the Social Institutions of a Catholic State to 1620*, (Oxford, 1971), s. 172-73.
- 43 Ginsburger (s. 80), onun Diogo'nun kızı olduğunu söylüyor ki bu yanlış.
- 44 Alice Fernand-Halphen, "Une grande dame juive de la Renaissance," *Revue de Paris* 36: 17 (1929): 148-65.
- 45 Aralarında Alexandre Henne'nin de bulunduğu bazı yazarlar, Diogo öldükten sonra Mendes şirketinin büyük zarar ettiğini ve batmak üzere olduğunu varsayar. Bkz. Henne, *Histoire du règne de Charles Quint en Belgique* (Brüksel ve Leipzig, 1858-60), 9.106.
- 46 Rosenblatt, s. 13.
- 47 Gracia'yla Diogo'nun yüzlerce Yahudi'yle gizli Yahudi'yi Engizisyon'un gazabından kurtarıp Osmanlı İmparatorluğu toprakları gibi görece güvenli yerlere nakletmek için masraflarını üstlendiği

- "yeraltı demiryolu" hakkında çok şey yazılıp çizildi. Bu genel hatlarıyla doğru olsa da, Holokost'un hemen ardından yazan bazı yazarlar, bu trajediden etkilenerek ilgili hikâyeleri abarttılar. Gracia sonradan gerçekten İtalyan Yahudilerini Safad'a nakletmek için büyük bir projeye karıştı; ancak bu, çeşitli nedenlerle ihtilaflı bir proje oldu. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. 7. Bölüm.
- 48 Asientolarla (borç sözleşmeleri) ilgili en açık korelasyon, savaşlarla "dalgalı borçlar"ın tırmanışa geçişi arasındadır. 14. dipnotta anılan konferansta, Braudel, "Kim faizsiz borç verirdi?" şeklindeki retorik soruya, "Küçük insanlar ve iltimasla şeref payesi peşindeki kişiler," yanıtını veriyordu. Fuggerler, Floransalı Filippo Gualterotti, George Van der Donch ve Christopher Herwart (yine Augsburg'lu) gibi pek çok tacirin adı geçmekle birlikte, Mendeslerden bahsedilmiyordu. Hristiyan bankerlerin faizsiz borç verdiği pek görülmezdi. Kastilya'da, X. Alfonso'nun egemenliği altında, Yahudilerin Hristiyanlara azami yüzde 33,3 faizle borç verebildiğini eklemek gerekir.
- 49 Yukarıda sözü edilen konferanstaki bir soru-cevap oturumu sırasında Prof. Lapeyre'in verilen borçların zoraki olup olmadığını sorması üzerine, Braudel, "gönüllü" borç verdiklerini düşünmenin iyimserlik olacağını söyledi. Bkz. s. 201.
- 50 Braudel bundan söz etmedi. Soru-cevap bölümünde de bu konu açılmadı.
- 51 Jerome Reznik'in *Le Duc Joseph de Naxos* (Paris, 1936) isimli kitabının ek kısmında bu mektupların suretleri var. Maria, kraliyet adına 200.000 duka almayı ummuştur. Kayıtlara göre, Karl bile dullara olan borcunun küçük bir kısmı olan 3.766 dukayı 1546 Ocak'ta ödedi.
- 52 Goris, s. 251.
- 53 Rosenblatt, s. 18.
- 54 Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia* (Venedik, 1857), 6.272.
- 55 Goris, s. 272.
- 56 Goris, s. 272. "B," Benveniste'nin baş harfi olabilir miydi? Nazi ya da Nasi, João'nun Türkiye'deki ismi oldu, fakat Affaitatilerdeki kayıtlarda da aynı isim geçiyor. Ayrıca bkz. *Letters of Medieval Jewish Traders*, çev. ve der. S. D. Goitein (Princeton, 1973), s. 296.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Bkz. Roberto Bonfil, *Tra due mondi: Cultura ebraica e cultura cristiana nel Medioevo* (Napoli, 1997); Bonfil, *Jewish Life in Renaissance Italy* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1994). Bonfil daha çok İbranice ve İtalyanca metinleri inceliyor. Kök salmanın illa iyi, soyutlanmanın illa kötü olduğuna inanmıyor. Getto, istikrarlı yaşam koşulları sağlıyordu.
- 2 Cecil Roth tarafından alıntılanmış, *A History of the Marranos* (New York, 1974), s. 67. Genel bir tasvir için, bkz. Roth, *A History of the Jews in Venice* (Philadelphia, 1930). *Jewish Communities Series*. Yalnız bu eser, Gracia ve ailesiyle ilgili yanlış bazı bilgiler içeriyor. Örneğin, Roth (s. 83), "Juan Miquez" in Anvers'e Portekiz saray hekiminin dul eşi ve Gracia'nın yengesi olan annesiyle beraber geldiğini söylüyor. Küçük oğlun adı geçmiyor.
- 3 Roth'un zannettiği gibi (s. 293) Duarte Gomes'le aynı kişi değil.
- 4 Marino Sanuto, 1496–1533 arasında tuttuğu günlüklerle tanınır. 58 ciltten oluşan *Diarii* adlı eseri, ilk kez Venedik'te, 1872–1902 arasında yayımlanmıştır.
- 5 Daha fazla bilgi için, bkz. Robert C. Melzi, "Ebrei e Marrani in Italia in la Commedia Rinascimentale," *Sefarad* 55.2 (1995): 316. Kentin, saf soylu delikanlılarını bozan bir kuvvet olarak betimlendi-

- ği komplolar, Rönesans tiyatrosunun belkemiğidir. Bunlara tipik bir örnek, Marin Držić'in Ragusa'da oynanan *Dundo Maroje* (1551) adlı eseridir. Ayrıca, bkz. Peter Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy* (Cambridge, 1987), s. 23 ve eserin geneli; ve *Il Teatro italiano del Rinascimento* (Milano, 1980).
- 6 Melzi, s. 317–25.
- 7 Marlowe'un *The Jew of Malta* [Maltalı Yahudi-çı] ve Shakespeare'in *The Merchant of Venice* [Venedik Taciri] gibi eserlerine başvurunuz. Bu konuyu ele alan pek çok eser var. Yakın tarihli bir çalışma için bkz. Peter Berek, "The Renaissance Jew," *Renaissance Quarterly* 61.1 (Bahar, 1998): 128–62. Berek, Marlowe'dan sonraki Yahudi karakterlerinin, temsillerini tarihten çok tiyatroya borçlu olduklarını ileri sürüyor (s. 131). Yahudiler resmen 1290'da, I. Edward zamanında sürgüne gönderildi. Ancak belli ki bazıları, kimliklerini ve dini inançlarını gizlemek koşuluyla İngiltere'de kaldılar.
- 8 *Processi del S. Uffizio di Venezia contro ebrei e giudaizzanti* (1548–1560): *Cura di Pier Cesare Ioly Zorattini* (Floransa, 1980), s. 29. Geniş Engizisyon literatürünü özetlemeye gerek yok. Araştırmacıların baskı altında yapılmış açıklamaları tamamen yok sayması gerekip gerekmediği tartışmasına da girmeyeceğim (bu, günümüzde çok tartışılan, Nazi toplama kamplarında mahkûmlar üzerinde yapılan deneylerin tıbbi yarar potansiyeli konusuna benziyor). Brian Pullan'a göre, Priuli bankasının çöküşü, dönmeleri bağlayan sürgün emriyle doğrudan ilintiliydi. Bkz. "A Ship with Two Rudders: Righetto Marrano and the Inquisition in Venice," *The Historical Journal* 20 (1977): 25–58.
- 9 Bir iddiaya göre, Venedik'te 1550 tarihli sürgün emri çıktığında, João, Senato'dan "Yahudiler" in oturacağı bir ada talep etti: "Ibi ausus com Senatu agere de attribuenda Iudais sede in aliqua insularum Venetius adjacientum." Bkz. Famiano Strada, ... *Excerpta ex decade prima & secunda Historia de bello belgico...* (Oxoniae, 1662), s. 241. Ayrıca bkz. David Kaufmann, "Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im Jahre 1550," *Jewish Quarterly Review* 13 (1901): 32–52. Bilindiği gibi 1570-73 Türk savaşı Yahudilerin yeniden sürülmesine yol açmış, ancak emir, 1573'teki barış antlaşmasından sonra kaldırılmış.
- 10 Consiglio X, Segrete filza 9, cc.n.n. 21 marzo 1544 e 22 marzo 1544, *Processi*'de alıntılanmış, 30.
- 11 Pullan, *A Ship with Two Rudders*, s. 72.
- 12 *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, der. E. Albieri (Floransa, 1839), 1.211, Brian Pullan tarafından alıntılanmış: *The Jews and the Inquisition of Venice, 1550–1670* (Oxford, 1983), s. 171.
- 13 Stephanos Antoniou Xanthoudides, "Venetian Crete," *Crete, Past and Present*, der. Michael Nicholas Elliadi (Londra, 1933), s. 156. Venedik'teki Katoliklerin birçoğu da Rum Kilisesi'ni sinagogdan beter kabul ediyordu: "pezo che se fussino zudei." Deur Geanakoplos tarafından alıntılanmış: *Byzantine East and Latin West: Two Worlds in the Middle Ages and Renaissance*. Studies in Ecclesiastical Culture (Oxford, 1976 [1966]), s. 67.
- 14 Werner L. Gundersheimer, *Ferrara: The Style of a Renaissance Despotism* (Princeton, 1973), s. 124–5.
- 15 Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1560–1670*, s. 168.
- 16 Roth, s. 81. Roth'un çalışmasında, paranın daha önce aktarıldığına dair bir bilgi yok.
- 17 Daha sonra Odoardo Gomes davasının tutanaklarında da ismi böyle geçiyor. *Processi*, s. 226.
- 18 Dulların Ferrara'dan aldığı geçiş izninde, Mendes kardeşlerin Yahudi soyadı Bemvenist (Benvenist) yer alıyordu.

- 19 Roth, s. 178–80.
- 20 Kaufmann, olayı Brianda'nın tarafından ele alıyor. Kaufmann, David. "Die Vertreibung Der Maranen aus Venedig im Jahre 1550," *Jewish Quarterly Review* 13 (1901), s. 32–52.
- 21 Norman Rosenblatt, "Joseph Nasi: Court Favorite of Selim II," doktora tezi, University of Pennsylvania, s. 20.
- 22 Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1560–1670*, s. 179.
- 23 2 Temmuz 1545'te dullara yapılmış bir atf. Bkz. Rosenblatt, s. 12.
- 24 Roth, s. 57.
- 25 Mektup, 12 Temmuz 1549 tarihli. Bkz. Roth, s. 58.
- 26 Aynı diplomatik yazıya göre, Gracia'yla Reyna, çavuş gelmeden birkaç ay önce Ferrara'ya doğru yola çıktılar.
- 27 Venedik'te de, daha sonra Konstantinopolis'te de, Brianda'ya kadın hayır kurumlarında faaliyet gösteren soylu bayanlara hitap edildiği gibi "Madonna Brianda" denmesi ilginç. Bu gibi örgütlerden biri hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Monica Chojnacka, "Women, Charity and Community in Early Modern Venice: The Casa Delle Zitadelle," *Renaissance Quarterly* 51.1 (Bahar, 1998): 68–91. Kural olarak "Madre" ya da "Madonna" kadınların barındığı binada otururdu. Ancak bu unvan yalnız genç yaşta bu işin eğitimini alan kadınlara değil, bu tür kurumların hamilerine de uygun görülmüş olabilir.
- 28 *Processi*, s. 31.
- 29 Paul Grunebaum-Ballin, *Joseph Nasi, duc de Naxos* (Paris, 1968), s. 53.
- 30 Nasi ailesinin taraf olduğu duruşmanın tutanakları, Constance H. Rose tarafından 1553 yılına ait Venedik arşivlerinde bulundu: "Information on the Life of Joseph Nasi, Duke of Naxos: the Venetian Phase," *The Jewish Quarterly Review*, 60 (1969–70): 342–4. Bu cazip bilginin keşfi maalesef Rose'u yanlış bir sonuca yöneltmiş: João'nun küçük Gracia'yı değil, Venedik'ten kurtulsun diye Gracia'nın ta kendisini kaçırdığına inanıyor! Kaçırılan kişinin kimliği, birçok Mendes/Nasi biyografisi yazarının kafasını karıştırıyor. Roth daha da tuhaf bir senaryo yazıyor: Başta bu olayın, ailenin Anvers'ten Venedik'e kaçışından önce gerçekleştiğini ve kahramanlarının João'yla Reyna olduğunu iddia ediyor. O da bunu yetkililerin dikkatini dağıtmaya yönelik bir hareket olarak görüyor, ancak Gracia'nın bilgisi ve onayı dâhilinde yapıldığını öne sürüyor. Şöyle diyor: "Çıkan rivayetler hikâyeye tuz biber ekiyordu. João Miquez'le Beatrice'in küçük kızının birbirine âşık olduğu, João'nun da, kızın annesi peşlerinde, Venedik'e kaçma fırsatını kullandığı söyleniyordu" (Roth, s. 51 ve eserin geneli). Roth, bu öykünün, ailenin Anvers'te ortadan kayboluşunu açıklamak için uydurduğunu varsayıyor. Ancak Roth'un verdiği tarihlere göre olay, João kız kaçırma suçlanmadan birkaç sene önce (yani, Ocak-Mart 1553 arasında), üstelik de başrolde bir başka Mendes kızıyla olmuş olmalı. Araştırmacıların, Roth'un yazdığı biyografi çıktıktan yıllar sonra bulduğu pek çok belge var. Benim çalışmamı dayandırdığım kaynak için, bkz. Benjamin Ravid, "Money, Love and Politics in Sixteenth-Century Venice: The Perpetual Banishment and Subsequent Pardon of Joseph Nasi," *Italia Judaica* (Roma, 1983), s. 159. Nasi 1553'te sürgün edilip 1567'de affedildi.
- 31 Grunebaum-Ballin, s. 52–53 ve eserin geneli.
- 32 *Processi*, s. 32.
- 33 Bu yolla sorgucularının güvenliğini kazanmayı umuyorlardı.

- 34 Nicolau Eimeri, *Directorium inquisitorium*. Modern okuyucunun davaların işleme biçimine dair bilgi edinebilmesi için, kısaltılmış Fransızca çeviri: *Le manuel des inquisiteurs*, der. Luis Sala-Molins, (Paris ve Lahey, 1973) (*Savoir historique*, 8). Francisco Martin'in İspanyolca'ya çevirisi de 1996'da Barselona'da çıktı.
- 35 Duarte (Odoardo) Gomes'in [Gomez] itirafından. *Processi*, 231: 190-2.
- 36 Pullan, *The Jews of Europe*, s. 125. Bu iddialar ne kadar sağma olursa olsun, son derece tehlikeliydi. Örneğin, 22 Haziran 1486'da, Malta'da, azatlı köle Nicolaus de Nasis, yeminliken bir açıklama yaptı: Elem Haftası'ndan dokuz gün önce, Katolik inancını hor gören kafası örtülü Yahudilerin, İsa'yı kırbaçlar gibi bir kediye işkence ettiklerine gizlice tanık olmuştu. Bkz. Godfrey Wettin-ger, *The Jews of Malta in the Middle Ages* (Malta, 1985), s. 60 (*Maltese Studies*, 6). Christopher Marlowe'un, 1588'den sonra *The Jew of Malta*'yı [*Malta'lı Yahudi-çrı*] yazarken Joseph Nasi'den esinlendiği söylenir.
- 37 *Processi*, 230: 151-55.
- 38 *Processi*, 8 Nisan 1555, 230: 154.
- 39 *Processi*, 229: 245r-145v.
- 40 *Processi*, 227: 84.
- 41 Başka belgelere göre, Gracia Venedik'te San Paolo Mahallesi'nde, Brianda'ysa Santa Catarina Mahallesi'nde oturuyordu. Bkz. Grunebaum-Ballin, s. 52.
- 42 *Processi*, 228: 81-98.
- 43 A.g.e.
- 44 A.g.e.
- 45 Grunebaum-Ballin İtalyanca'dan Fransızca'ya çeviriyi ayrıntılı biçimde açıklıyor. Bkz. Grunebaum-Ballin, s. 55-62. ("Consilio Dieci, parti secrete," 27 Temmuz 1555'te kaydedilmiş). Haklı ya da haksız, Gracia, Costa'nın Brianda üzerinde uygunsuz bir etki kurduğunu varsaymıştı. Sonraki olaylara bakalırsa, Brianda, Venedik'te yalnız kalmayıp Odoardo da Costa'nın arkasından Ferrara'ya gidebilmek için gizli Yahudi olduğunu kabul etmiş bile olabilir.
- 46 Ayrıca bkz. Pullan, *The Jews*, s. 213-4.
- 47 Venedik büyükelçisinin Fransa'ya mektubundan, 13 Eylül 1555, Grunebaum-Ballin aktarıyor, s. 63.
- 48 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili 7. Bölüm'e bakınız. Roth'un bütün bu anlaşmazlığın ve kız kaçırmaya olayının, kız kardeşlerin servetlerini Hristiyan topraklarından kaçırmak için kurduğu bir plan olduğu görüşü (s. 61) oldukça iddialı görünüyör.

BEŞİNCİ BÖLÜM

- 1 Bu ailelerden birinin soyadının Franco olması ilginç.
- 2 Werner L. Gundersheimer, *Ferrara: The Style of a Renaissance Despotism* (Princeton, 1973), s. 202.
- 3 Bu görüş, Bonfil'in gözlemlerine dayanıyor. Bkz. Roberto Bonfil, *Jewish Life in Renaissance Italy* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1994), s. 71-75 ve eserin geneli.
- 4 Maria Guiseppina Muzzarelli, "Ferrara, ovvero un porto placido e sicuro ta XV e XVI secolo," *Vita e cultura Ebraica nello stato Estense. Atti del I convegno internazionale di studi Nonantolana 16-17 maggio 1991*, der. Euride Fregni ve Mauro Perani (Bologna, 1992), özellikle s. 252. Metinde İbraniler, Portekizliler ve İspanyollar ayrı tutulur. Göçmenlerin refaha ermelerine, ibadetlerini ve mil-

- li âdetlerini özgürce yerine getirmelerine hiçbir engel çıkarılmayacağı vaat edilir.
- 5 Cecil Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi* (Philadelphia, 1948), s. 63-4. Brianda'nın Ibranice isminin Reyna olarak kaydedilmiş olması, kız kardeşlerin kızlarına birbirlerinin ismini koyduğunu kanıtlıyor.
 - 6 Ayrıca, Thomas Fernandes 1556'da Bristol'da (İngiltere) gizli Yahudilikle suçlanıp Lizbon Engizisyonu tarafından mahkûm edildiğinde, *Consolaçam* kitabından söz etti, ancak isimleri karıştırarak kitabın "Diogo [sic] Mendes'in karısı Beatrix de Luna"ya ithaf edildiğini söyledi. Hâlbuki kitapta yalnızca Gracia Nasi'den söz ediliyor.
 - 7 Roth, s. 64.
 - 8 Bkz. aşağıdaki dipnot. Benim başvurduğum ciltte, kimin tarafından alındığı belirsiz notlar var. Metnin içinde birden fazla geçen fikirlerle isimler ve farklı şekillerde geçen isimler (örneğin, "Samuel" ve "Semuel") işaretlenmiş. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. *Introduction a la Biblia de Ferrara. Actas del Simposio Internacional sobre la Biblia de Ferrara* (Madrid, 1994).
 - 9 Aron di Leone Leoni, yakın tarihli bir makalesinde daha önce gözden kaçan bazı ayrıntılara dikkat çekiyor (11 a). Leoni'den önce Uriel Macias Kapon da "Yahudi" baskısı denen baskıda fazladan iki kısım buldu: "Tabla de las haphatharoth de todo el año"yu içeren dört sayfa (11 a), ("La Biblia de Ferrara en bibliotecas y bibliografias españolas," *Introduccion a la Biblia Ferrara*, s. 473-502). Yeruşalmi de Abraham Usque'nin Duarte Piñel (Pinhel)'le, Jeronimo de Vargas'ınsa Jom Tob Atias'la aynı kişi olduğuna dair şüphelerini dile getirdi. Bkz. *A Jewish Classic in the Portuguese Language: Introduction to Samuel Usque's Consolaçam as Tribulações de Israel*, yeni baskı (Lizbon, 1989), s. 86-87. Leoni, Yom Tob Atias'ın Hristiyan isminin Alvaro Vargas olduğuna ve Jeronimo'nun kendisi değil, babası olduğuna dair 1556 tarihli bir noter belgesi buldu. Bkz. "New Information on Jom Tob Atias (alias Alvaro Vargas), Co-Publisher of the Ferrara Bible," *Sefarad*, 57, 2. fasikül (1997): 271-76. Araştırmacılar önceleri ağırlıklı olarak Cecil Roth'u kaynak alıyordu: "The Marra-no Press at Ferrara, 1552-1555," *Modern Language Review* 38 (1943).
 - 10 Hem o nüshayı, hem de Lizbon'da ustaca onarılmış ikinci bir nüshayı inceledim.
 - 11 Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. *Vita e Cultura Ebraica nello stato Estense. Atti del I convegno internazionale di studi Nonantolana*, 16-17 maggio, 1991. Ayrıca bkz. Cecil Roth, "The Marra-no Press at Ferrara, 1552-1555," *Modern Language Review* 38 (1943).
 - 12 İlk baskı 1553'te yapıldı, ancak kitap çıktıktan kısa bir süre sonra Engizisyon tarafından imha edildi. III. Julius'un emriyle çok sayıda Talmud, Ibranice eser ve çeşitli yayınlar Campo di Fiori'nin ortasında yakıldı. Elli yıl sonra, Giordano Bruno aynı yerde diri diri yakılacaktı. İkinci baskı 1599'da Amsterdam'da çıktı. Samuel Usque'nin eseri Abraham Usque tarafından basılmış olsa da, iki adamın yakın akraba olduğu kanıtlanamıyor. O dönemde ismi geçen ve aynı hamilerle bağlantılı üç önemli Usque var: Ibranice dini yazar ve matbaacı Abraham Usque, oyun yazarı ve Pet-rarch çevirmeni Solomon Usque ve *Consolaçam*'ın yazarı Samuel Usque. Buradaki alıntılar, Martin A. Cohen'in İngilizce'ye çevirisinden (Philadelphia, 1965). Usque'nin hangi tarihler arasında yaşadığı tam olarak bilinmiyor; 1577'de, ölmüş olduğundan söz ediliyor. Kendisi, atalarının Portekiz'e İspanya'dan gelip 1497'de zorla vaftiz edildiğini (olasılıkla, Mendeslerle Benvenistelerin vaftiz edildiği zaman) söylemişti.
 - 13 João Baptista d'Este, belki de Samuel Usque'den esinlenerek, 1616'da *Consolação christae, e luz pa-*

- ra poyo hebreo'yu yazdı. Bilgiyi diyaloglar biçiminde aktarmanın Rönesans boyunca rağbet gören bir tür olduğunu belirtmek gerek. 1530-32 arasında Ferdinand'ın elçisinin tercümanlığını yapan Slavonyalı Benedictus Kuripešić üstün nitelikli bir kurmaca yazdı. Eser, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri, siyasi ve ahlaki durumundan bahseden iki seyis yamağı arasındaki diyaloglardan oluşuyor. Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Marianna D. Birnbaum, *Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century* (Zagreb ve Dubrovnik, 1993), s. 335-336 ve eserin geneli.
- 14 Duarte Piñel adıyla henüz Lizbon'da yaşayan Usque'nin bir Latince dilbilgisi kitabı yazdığı sanılıyordu: *Latinae grammaticae compendium tractatus de calendis* (Lizbon, 1543). Meyr Kayserling, Piñel'in, Usque'nin Hristiyan ismi olduğunu iddia etti (*Geschichte der Juden im Portugal* [Leipzig, 1967], s. 268.) Bu görüşü kabul eden bazı araştırmacılar oldu.
- 15 Daha fazla bilgi için, bkz. *L'Ebreu au Temps de la Renaissance*, der. Ilana Zinguer (Leiden, 1992) (*Brill's Series of Jewish Studies*, 4). Burada İbranice bir metnin, 16. yüzyılın ortasında Ferrara'da bulunan dönme âlimler tarafından Ladino'ya çevirisi de var. Ayrıca bkz. Aron Di Leone Leoni'nin yeni ufuklar açan makalesi: "Gli ebrei sefarditi a Ferrara da Ercole I à Ercole II. Nuovo ricerche e interpretazioni," *La rassegna mensile di Israel* 52 (1987): 407-46.
- 16 Bkz. s. 37 ve 230. Kimi araştırmacılar, Roth'un romantik yorumlarına kapılarak, bu kısımda Gracia'nın Marranoların İspanya'yla Portekiz'den kaçışına yardımlarından söz edildiğine inanıyor. Çeviri Roth'un çalışmasından (s. 76). Cohen'in çevirisinde, Ek bölümündeki ilgili sayfaya bakınız.
- 17 Ailenin soyadı Abrabanel olarak da yazılıyor. Kimi kaynaklarda Benvenida'nın ismi de Bienvenida şeklinde geçiyor. Isacco Abarbanelo denen Isaac, Danyal Peygamber'le ilgili yorumlarından ("Lingua e caratteri ebraici si stampo in Ferrara," *Memoire per la storia di Ferrara*, 4-323, 1847-58 Bologna baskısı) dolayı Antonio Frizzi tarafından övülmüş. Beş ciltlik bu eserin ilk basımı 1791-1809'da yapıldı, Bologna baskısı 1975'te yeniden basıldı. İdeal devlet şekli gibi tartışmalara katılan ve görüşlerini İncil'e dayandıran Abravanel, Venedik Cumhuriyeti'nin mükemmel Musevîlik kavramını yansıttığını ileri sürdü. Yaşamına dair en kapsamlı çalışma: Ben Zion Netanyahu, *Don Isaac Abravanel: Statesman and Philosopher* (Philadelphia, 1968).
- 18 Bkz. Pnina Nave Levinson, *Was wurde aus Saras Töchtern? Frauen im Judentum* (Gutersloh, 1989), s. 112.
- 19 Meyr Kayserling, *Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst* (New York, 1980 [Leipzig, 1879]), s. 76-9.
- 20 Widdmanstadt Süryanice uzmanıydı, fakat Yunanca ve İbranice de biliyordu. V. Karl'la İtalya'da tanışıp, onu Felemenk'te ziyaret etti. Araştırmacıların çoğu Samuel'in ölüm tarihini 1551 kabul etse de, Amatus Lusitanus 1547 olduğunu ileri sürüyor. (*Dioscorides*, 4.171).
- 21 Bkz. Constance H. Rose, "New Information on the Life of Joseph Nasi, Duke of Naxos; The Venetian Phase," *The Jewish Quarterly Review* 60 (1969-70): 336. Núñez hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Rose, *The Life and Work of Alonso Núñez de Reinoso: The Lament of a Sixteenth-Century Exile* (Rutheford, 1971).
- 22 Mendeslerden yardım gören sığınmacılardan biri olabilir. Núñez muhtemelen Guadalajara'da doğup, Alcalá'da okudu. Diplomasını 1545'te aldı. Portekiz'deki günlerine dair bilgiler, dolaylı yollarla çıkarılabilir. İtalya'ya 1550'den önce vardı. "İsea" karakteriyle kendisini temsil ettiği romandan iki kız kardeşe ders verdiğinden söz ediyor. Bunlar ya Reyna'yla küçük Gracia ya da (cinsiyet-

leri değiştirdiyse) Nasi kardeşler olabilir. Bu durumda N   ez'in daha Anvers'teyken aileyle birlikte olması gerekir. Jo  o'nun iki erkek kardeşi olduğunu sanan Rose, "iki ya da üç yeğenin" Portekiz'i Gracia'yla birlikte terk ettiğini söylüyor (s. 332). Bernardo, Samuel'in Hristiyan ismiydi. Rose'un, Nasi'nin hamiliğinin "arkasında ileride yararlanılacak saygın İtalyanlar bırakma" arzusundaki olduğu iddiası pek inandırıcı değil.

- 23 Lando'yu Mendes ailesiyle N   ez tanıştırmış olmalı.
- 24 Rose, s. 337. Rose, Jo  o'yu, N   ez de Reinoso'nun ihbar etmiş olabileceğini varsayıyor;       1550 yılına ait Venedik Engizisyon kayıtlarındaki dosyada, "Ebrei anonimi" diye geçenlerden birinin isminin "Jo  o Miches" olduğunu görmüş. İhbar metninin tarzının, N   ez de Reinoso'nun romanının başlangıcına benzediğini düşünmüş. İsmi "Alphonsus spanuolo" olduğunu c  zm  ş. Rose, dosyanın, Jo  o'nun bağlantılarından dolayı takip edilmediğini   ne sürüyor. Bkz. Rose, s. 336.
- 25 Yaşamıyla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Maximiano Lemos, *Amato Lusitano: A sua vida e a sua obra* (Porto, 1907).
- 26 Lusitanus hakkında daha fazla bilgi için, bkz. 7. Bölüm.
- 27 Maren Freidenberg, *  idovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka* (Zagreb, 2000), s. 113 ve Jorjo Tadi , *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stolje a* (Saraybosna, 1937).
- 28 *Centuriae* tam bir "  oksatar" oldu. 16. yüzyılda Venedik'te     baskısı yapıldı (1552, 1557, 1560); hemen arkasından Basel (1556) ve Leiden (1560, 1570) baskıları geldi.
- 29 Elias Hiam Lindo, *History of the Jews in Spain* (Londra, 1848), s. 359-60. İberyalı Hristiyanlar tarafından da takdir ediliyordu: J. Lucio D'Azevedo, *Historia de Christaos Novos Portugueses* (Lizbon, 1921) adlı çalışmasında, söyle yazıyor: "famoso Amato Lusitano, Jo  o Rorigues de Castello Branco medico por Salamanca e um dos mais notaveis de suo tempo." Jaroslav şik tarafından alıntılanmış, *Die jüdischen  rzte in Jugoslawien* (Zagreb, 1931), s. 11. Maximiano Lemos, Amatus'un m  kemm  l bir klinik tedavici, önemli bir teorisyen, anatomiye ve tanı koymayı çok iyi bilen nitelikli bir alaylı hekim, makul tedavi yöntemleri uygulayan bir adam olduğunu söylüyor.
- 30 Madalyondaki kişinin büyük Gracia olması olanaksız; o yüzden bu konuyla ilgili bibliyografyayı saymak gereksiz. Bu konudaki en iyi yaklaşım Daniel M. Friedenberg'inki: *Jewish Medals From the Renaissance to the Fall of Napoleon: 1503-1815* (New York, 1970), s. 43-45 ve 128. Pastorino'nun imzası olan "p" genellikle giysilerin üstünde görünürdü. Bazı araştırmacılar bu imzayı "Gratsia Luna" madalyonunda da bulduklarını iddia ediyor.
- 31 Bkz. Norman Rosenblatt, "Joseph Nasi: Court Favorite of Selim II," Doktora tezi, University of Pennsylvania (Philadelphia, 1957), s. 31.
- 32 Bkz. Yedinci Bölüm, "Ancona ve Pesaro'daki Krizler" alt-başlığı.

ALTINCI BÖLÜM

- 1 Bu konuda bugüne kadar yazılmış en önemli araştırmayı esas aldım: Jorgo Tadi , *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stolje a* (Saraybosna, 1937). Bana ilgili arşiv belgelerinin kopyalarını veren Profesör Ivana Burdlez'e müteşekkirim.
- 2 Albrecht Edelgard, *Das T  rkenbild in der ragusanisch-dalmatinischen Literatur des XVI. Jahrhunderts* (M  n  h, 1965), özellikle s. 128-31.
- 3 Ragusa ve Osmanlılar hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Maren M. Freidenberg (Freidenberg).

- Dubrovnik i Osmanskaia imperia*, 2. baskı (Moskova, 1989); Freidenberg, *Evrei na Balkanakh*, (Moskova, 1996) ve güncellenmiş Hırvatça çevirisi, *Židovi na Balkanu na isteku srenjeg vijeka* (Zagreb, 2000). Ayrıca bkz. Bariša Krekić, *Dubrovnik: A Mediterranean Society, 1300–1600* (Variorum Collected Studies, 581), (1997), özellikle “Gli ebrei [sic] a Ragusa nel Cinquecento,” s. 835–44. İlk 1987’de basıldı. Bkz. 174. dipnot.
- 4 Türkler Macaristan’ın işgal etmeden (1526) önce bile, Ragusalılar, Macaristan sarayını düşmanın ilerleyişi hakkında bilgilendiriyordu. Örneğin 1458’de Ragusa, Kral Mátyás Corvinus’a Türkiye’deki koşulları bildirdi: “Mercatores nostri, qui in Turcos fuere, circa principium istius mensis redire, Turcorum dominum ad loca Uschopie ex Achaia venisse ferunt, exercitus magna parte febribus et inedia absumpto [sic] ipsum denique Turcorum dominum magno terrore teneri, et nihil magis per maiestatis vestre impetum formidare.” Ve şöyle ekledi: “Ex Italia in presenciarum nihil apud nos est significatu dignum.” József Gelchich ve Lajos Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarországgal összeköttetésének oklevéltára* (Budapeşte, 1887), s. 612, no. 364.
 - 5 Carter’in iddiasının aksine, Držić, Venedik’e “kontun uşağı” olarak değil, tercümanı olarak gitti. Bkz. Francis W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classical City-State* (Londra ve New York, 1972), s. 505. Ayrıca bkz. Edelgard, s. 132.
 - 6 Bariša Krekić, “Gli ebrei [sic] a Ragusa nel Cinquecento,” *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV–XVIII, Atti del Convegno internazionale organizzato dall’Istituto di storia della società e dello stato veneziano della Fondazione Giorgio Cini. Venezia, Isola di San Giorgio Maggiore 5–10 giugno 1983*, der. Gaetano Cozzi (Milano, 1987), s. 835.
 - 7 Krekić, “Gli ebrei,” s. 837.
 - 8 Pek çok esnafla tacir Ragusa’yı yalnız Osmanlı’nın Balkan topraklarına ulaşılacak bir liman olarak kullanırken, kimileri kentte kalıp Nazi işgaline dek süren bir koloni kurdu. Bkz. Bariša Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City between East and West* (Norman, 1972), s. 30.
 - 9 Ivana Burdelez, “The Role of Ragusan Jews in the History of Mediterranean Countries,” *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492*, der. Alisa Meyuhaz Ginio (Londra, 1992), s. 192.
 - 10 Krekić, “Gli ebrei,” s. 839. Senato’nun oybirliğiyle aldığı ve bu konudaki araştırmacıların çoğunun alıntılarla kararlaştırdığı karar şöyle: “de dando libertatem domino rectori et Consilio quod pro congreganda Hebreos in unum ad habitandum possint eligere quinque aut sex domos pro sua habitatione et eo plures sicuti fuerit necessarium, et domos inventos referre debeant ad presens Consilium, et quod precipi faciant dictis Hebreis ut ferant signa quibus distinguantur a christianis” [22 Nisan 1540].
 - 11 Bu sokak Eski Kent’in merkezinde hâlâ durur. 6 Aralık 1991’de bir Sırp roket saldırısında hasar gören sinagog restore edilip, 1997 Eylül’ünde, Yahudi yeni yılından önce yeniden açıldı.
 - 12 *Consilium Rogatorum* (47, 249) kayıtlarına göre, getto 25 Şubat 1546’dan önce kuruldu. Ancak gettodaki binalar, devlet mülkü olarak kalıp Yahudilere kiraya verildi.
 - 13 Tadić, s. 322. Bu kararlarda hem Ragusa Büyük Meclisi, hem de Ragusa Küçük Meclisi rol aldı.
 - 14 Orfali’ye göre “ilk kez” kendisi tarafından alıntılanmış. Moise Orfali, “Newly Published Documents Regarding Commercial Activities between Doña Gracia Mendes and the Ragusan Republic,” bir konferans bildirisinin basılmaması hali, Profesör Burdelez’in izniyle. İlgili belgeler s.

- 18–22 arasında. Bu bildirinin basılmış halini elde edemedim. Çalışmada belirtildiği gibi, Gracia'nın kullandığı soyad "de Luna"ydı. Yukarıda sözü geçen belgelerin büyük kısmını ilk yayımlayan Tadić, ondan "Gracija Mendez" ve "de Luna" diye bahsediyor ve ikincinin onun "Hristiyan soyadı" olduğunu söylüyor (s. 315). Görüşmelerinin kopyası için Ek'e başvurunuz.
- 15 Bugünkü Hotel Excelsior civarı.
- 16 Profesör Burdelez'le kişisel iletişim (Eylül, 1997). Bu önemli bir sav: Doğru olduğu anlaşılırsa, Gracia'nın bölgede birden fazla limana erişimi olduğu ortaya çıkacak.
- 17 Orfali, s. 12, Tadić'ten alıntılanmış.
- 18 Tadić, s. 323, 7. dipnot.
- 19 Tadić, s. 324, 10. dipnot. Bu imza ayrıcalığı, Gracia'nın Türkiye'deki işlerinde de geçerliydi.
- 20 Bu mektuptan, daha önceki iddialara dayanarak mallarını tehdit edenin Fransızlar mı, yoksa V. Karl mı olduğu anlaşılmıyor.
- 21 Orfali, s. 7, 11. dipnot.
- 22 Orfali, s. 13. Aynı bilgilere, ufak farklılıklarla Tadić'te de rastlanıyor: "Dubrovnik'e hangi gemiyle geldiğine bakılmaksızın her ipekli giysi sandığı için 4,5 duka ödeniyordu... [fakat] İtalya'dan gelen bir kumaş balyası ve diğer mallar için 1 duka, bir balya keçi derisi için 1 duka... Levant'tan gelen mallar için biçilen değer in %1'i ödeniyordu" [s. 323, 7. dipnot]. Carter'ın kitabının 9. bölümündeki istatistikler (s. 349–98) iktisat tarihçileri tarafından Ragusa'nın rakiplerinin sözleşmeleriyle karşılaştırılmalı. Yukarıda 173. dipnota bakınız.
- 23 Gerçekten de genellikle ister İspanya'dan Felemenk'e, ister Levant ülkelerine olsun, bir ülkeden diğerine para göndermek imkânsızdı. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, gözden geçirilmiş baskı (Cambridge, 1990), s. 146 ve eser in geneli.
- 24 Orfali, Gracia'nın, temsilcilerine ya Vólos'tan ya da Avlonya'dan 3.000 kile hububat almaları için verdiği talimatı yayımladı. *Lettere di Levante* 18, 252, (çalışmasında 19–20).
- 25 Braudel, Joseph Nasi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük ölçekli bir Fugger bankası yerine geçtiğini söylüyor. Bkz. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949), s. 880.
- 26 Orfali, s. 14.
- 27 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili 7. Bölüm'e bakınız.
- 28 Hâlbuki Righetto'nun Venedik'te mükemmel bağlantıları vardı. Hapiste uzun süre kaldıysa da, hakkındaki gelişmeler ve ihbarcılarının isimleri gibi bilgilerden mahrum kalmadı. Sonunda rüşvetçi birkaç memur sayesinde hapisten kaçtı. Onunla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Brian Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1560–1670* (Oxford, 1983), s. 112 ve eser in geneli. Righetto'nun Nasi'yle ilişkisi 7. Bölüm'de incelenecek.

YEDİNCİ BÖLÜM

- 1 Eğitilmiş bir hümanist olan Usque, anadilini ustalıkla kullanıyordu. Fidelino de Figueiredo, *Consolaçam* hakkında şöyle yazıyor: "E' uma obra nobilissima, que honra a lingua Portuguesa." *História da literatura classica*, 1. Cilt (Lizbon, 1922), s. 297 (Usque'nin İngilizce'ye çevirisinde alıntılan-

- miş, 33).
- 2 19. yüzyılda Doğu Avrupalı Yahudiler Amerika'yı nasıl görüyorsa, 16. yüzyılda İberyalı Yahudiler de Osmanlı İmparatorluğu'nu öyle, yani zulümden kurtuluş olarak görüyordu. Bu konuyla ilgili yararlı bir özet: *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, 2 cilt, der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York, 1982).
 - 3 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy* (Londra, 1978), s. 98. (Variorum Reprints). Ayrıntılar için özellikle 12. Bölüm'e bakınız: "Capital Formation in the Ottoman Empire." Ayrıca bkz. Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Freiburg, 1980). (*Islamische Untersuchungen*, 56).
 - 4 İnalçık, s. 102.
 - 5 Minna Rozen, "Strangers in a Strange Land: the Extraterritorial Status of Jews in Italy and in the Ottoman Empire in the Sixteenth to the Eighteenth Centuries," *Ottoman and Turkish Jewry*, der. Aron Rodrigue (*Indiana University, Turkish Studies*, 12) (Bloomington, 1992), s. 135-36. Bernard Lewis'in "zımmiler"le ilgili çizdiği tablo çok daha kötü. Bkz. *The Jews of Islam* (Princeton, 1984), s. 14-16, 21-22, 40-44 ve eserin geneli.
 - 6 Bu görevle ilgili daha fazla bilgi için, bkz. Leah Bornstein-Makovetsky, "Jewish Lay Leadership and Ottoman Authorities during the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Ottoman and Turkish Jewry*, der. Aron Rodrigue (Bloomington, 1992), s. 88-121. Ayrıca bkz. Bornstein-Makovetsky, "Structure, Organization and Spiritual Life of the Sephardi Communities in the Ottoman Empire from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries," *The Sephardi Heritage*, 2. Cilt (Grendon, 1989), s. 314-48. Durumu İspanya'dakiyle karşılaştırmak ilginç: Aragon'da, Kastilyalı Yahudilerin bir "Rab de la Corte"si, yani kral tarafından atanan bir başyargıcı vardı. "Collecta," vergi bölgelerince bölgesel olarak yapılan bir düzenlemeydi.
 - 7 Haham Moses ben Baruch Almosnino, Süleyman döneminde, kent nüfusunun büyük kısmı Yahudi'ye Selanik'te oturuyordu. En önemli eserleri için, aşağıda 26. dipnota bakınız. Almosnino, Selanik cemaati "Livyat Hen"nin, ilk hahamıydı. Bu göreve Josef Nasi tarafından getirildiği ileri sürülüyordu.
 - 8 Minna Rozen, s. 131. Saray, şahıslar için de araya giriyordu. Örneğin 1566-7'de, Gracia'yla Joseph'in akrabası Aaron di Segure'yi kolladı (Rose, s. 137).
 - 9 Bu, belki de Joseph Nasi'nin teşviği ve ısrarıyla oldu.
 - 10 Venedik'te 1541'de kurulan Ghetto Vecchio, Levanten tacirlere barınak sağlıyordu.
 - 11 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Joseph R. Hacker, "The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire," *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, der. Rodrigue, s. 1-65.
 - 12 Mohaç'taki Türk zaferinden (1526) sonra, 60 Macar Yahudisi aile Sofya'ya nakledildi; kentteki Yahudilerin yarıdan çoğunu onlar teşkil ediyordu.
 - 13 Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire* (Princeton, 1992), s. 7. 1540'a gelindiğinde Konstantinopolis'te 1.542 Rum, 777 Ermeni, 1.490 Yahudi aile oturuyordu (Levy, s. 46). Ayrıca bkz. Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century* (Cambridge, Massachusetts, 1984). Barkan'ın listelerine göre, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yalnız dört kentte 150'den fazla Yahudi aile vardı: Konstantinopolis, Selanik, Edirne ve Tricalá (Hacker, s. 27).

- 14 Levy, s. 6. Jacob ben Asher'in (1270-1340) derlediği bir Musevi hukuku kitabı olan *Arba' ah Turvim*, Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan ilk İbranice kitap. 1493-4'te Konstantinopolis'te matbaadan çıktı.
- 15 *Seder Eliyahu Zuta*. 1976, Kudüs basımı. Hacker tarafından s. 23'te alıntılanmış.
- 16 Hatırlı Yahudiler kimi zaman sürgün sistemini kendi lehine kullanıyordu. Örneğin, Joseph Nasi, tartıştığı David Fasi'nin Konstantinopolis'ten sürülmesini sağladı. Bkz. *The House of Nasi: Duke of Naxos* (Philadelphia, 1947), s. 204-12.
- 17 Bunların en önemlilerinden biri Nicolas de Nicolay'ın 1568'de Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı çizimler. Bunlarda Yahudi bir tacir (266), bir hekim (185) ve Yahudi kadınlarla kızlar (sırasıyla 295 ve 296) görülüyor. Hekim, uzun, kırmızı bir kavuk takmış. Manifaturacının kafasında sarı bir sarık var. (*Quatre premiers livres des navigations et pérégrinations orientales* [Anvers, 1578]). Ben ayrıca 1567 Lyon ve 1580 Venedik baskılarını da (*Les navigationi et viaggi...*) kullandım. Daha fazla bilgi için, bkz. Esther Juhasz, der., *Sephardi Jews in the Ottoman Empire* (Kudüs, 1989), sergi için hazırlanan çalışma, 15. levha. Türk sanatının etkisi, gül ve lale işlemlerinde ortaya çıkıyor, ancak bunlar daha çok 17. ve 18. yüzyılda yaygındı. 16. yüzyıl sonlarında bir ara bütün Yahudilerin kırmızı takke giymesi gerektiği öne sürülüyor (Juhasz, 22. ve 23. levhalar). Yahudilerin giyim kuralları hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Avram (Abraham) Galanté, *Documents officiels turcs concernant les juifs de Turquie* (İstanbul, 1931). Yahudilerin ata binmesi (VII) esas itibarıyla yasaktı. Sayfa 183-6 arasında Gracia'ya ayıran Galanté, Joseph Nasi'yle ilgili bazı belgelerden alıntı yapıyor (187-94).
- 18 Nicholas de Nicolay, 1567 Lyon baskısı, Halil İnalçık tarafından alıntılanmış, *Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450-1550* (Princeton, 1989), s. 121 ve 246.
- 19 "A Tragedy written by Thomas Goffe, Master of Arts, and Student of Christ-Church in Oxford, and Acted by the students of the same house" (Oxford, 1968 ve 1974). "Hamon, Beiazets Physician, Jewish Monk", 1. Perde'nin 9. Sahne'sinde tuhaf bir baskı hatasından dolayı "Haman" olarak geçer. Hamonlar hakkında daha fazla bilgi için, bkz. H. Gross, "La famille juive des Hamon", *Revue des études juives*, 56 (1908): 19-20. Moşe Hamon'un hastalanı arasında Sultan Süleyman da vardı. 1550'de Hamon'a kendi "arpalık"ında yetiştirdiği 308 ton buğdayı yabancılara satma izni verildi (İnalçık, s. 120).
- 20 Hans Derschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, Fugger Arşivi'nin bastığı özgün baskıdan (Münih ve Leipzig, 1923) derleyen Franz Babinger, özellikle s. 107-17. İngilizce'ye çeviri bana ait. Derschwam'ın günlüğü hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Marianna Birnbaum, "The Fuggers, Hans Derschwam and the Ottoman Empire," *Südostforschungen* 50 (1991): 119-44.
- 21 Derschwam, s. 106-7.
- 22 Derschwam, s. 107.
- 23 Derschwam, s. 107 ve 109. ("Juden schulen sollen zw Constantinopel in 42 sein oder mer, ein jede nation geth in ihre schule," s. 109).
- 24 Derschwam, s. 109-10. Konstantinopolis'e çok sonraları gelen bir başka Alman gezgin Salomon Schweigger, 1578'de, Yahudilerin pašalardan satın aldığı ayrıcalıklardan ve Hristiyanlara hakaretlerinin yanlarına kaldığından şikâyet ediyor. Bkz. *Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach*

- Constantinople und Jerusalem* (Graz, 1964) (ilk baskı: 1604).
- 25 Luigi Bassano, *Costumi e modi particolari della vita de' Turchi* (Roma, 1545), 7.113; yeni baskı, der. Franz Babinger (Münih, 1963). Valladolid'de Archivo General de Simancas'ta, 28 Ocak 1552'de, verdiği hizmetten ötürü Bassano'ya para ödendiğine dair kayıtlar var (Estado leg.1320.f.100). Bassano hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Marianna D. Birnbaum, *Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century* (Zagreb ve Dubrovnik, 1993), s. 342-6 ve eserin geneli.
- 26 Moses ben Baruch Almosnino, *Extremos y grandezas de Constantinople* (Madrid, 1638). Eserin özgün önsözü bir yüzyıl önce, 1536'da, Fr. Geronimo de La Cruz tarafından yazılmış. Ladino alfabesiyle yazılan *Extremos*, Oranlı Yahudi Jacob Consino tarafından İspanyolca'ya çevrilmiş. Eserin ikinci cildi, Süleyman'ın "Seguitvar" (Zigetvar, Macaristan, 1566) seferiyle sultanın ölümüne ayrılmış. Almosnino, güney Macaristan'la su kanalları hakkında geniş bilgiye sahip olduğunu da gösteriyor ve sefer sırasında bir Türk köprüsünün yapımını anlatıyor. Bazı araştırmacılar, onun Süleyman'la beraber Macaristan'a gittiğini düşünür. Almosnino, *Dreams, Their Origin and True Nature* (çev. Leon Elmaleh (Philadelphia, 1934)) isimli eserin de yazarı. Eser, 1565'te Nasi'ye adanmış. Almosnino hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Birnbaum, s. 338-39.
- 27 Almosnino, s. 14. Venedik yönetimi sırasında Selanik'i terk eden Yahudilerin, 1478'deki ilk Osmanlı nüfus sayımında görünmediğini belirtmek gerek. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton, 1984).
- 28 Amnon Cohen, "On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the 16th Century," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (Cambridge, Massachusetts, 1982), 2.16.
- 29 Cohen, 2.18.
- 30 Jacob Reznik, Gracia'nın "bütün Yahudiler gibi" hep Filistin'e gitmek istediğini düşünüyor. Bkz. *Le Duc Joseph de Nasi. Contribution à l'histoire juive du XVIe siècle*. (Paris, 1936), s. 30.
- 31 A. Urošević, "Putovanje Vlatka Košarića iz Carigrad u Dubrovnik u 16 veku," *Glasnik Geografskog Društva*, 22 (1936): 86-9. 16. yüzyılda kullanılan ticaret güzergâhlarıyla ilgili daha fazla bilgi için, Ek'e bakınız.
- 32 Esasen yolculuğun tamamı gemiyle yapılabilirdi. İlk Ragusa gemilerinin daha 1270'te Karadeniz'de boy gösterdiğinden söz edilir. Bkz. Francis W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classical City State* (Londra ve New York, 1972), s. 167. Başka tarihçiler gibi Carter da, yukarıda anahatlarıyla anlatılan Konstantinopolis-Ragusa yolculuğunu kaydeder (s. 140-142).
- 33 Grunebaum-Ballin, s. 68. Hikâyenin geçtiği, Mart 1553 tarihli bu mektup, 15 Nisan 1555 tarihli bir başka mektuba eklenmişti.
- 34 Dernschwam, s. 116. Bugün Beyoğlu denilen Pera, Haliç'in kuzeyindedir. Bu metin, Grunebaum-Ballin tarafından da alıntılanmış (s. 70). Michel de Codignac, Nasi'nin Avrupa'daki kadim destekçilerinden oldu. Pek çok Avrupalı Hristiyan, onun Mendes-Nasi şirketine satıldığını düşündü.
- 35 Ben Zion Netanyahu, *The Marranos of Spain from the Late XIVth to the Late XVIth Century according to Contemporary Hebrew Sources* (New York, 1966), s. 28.
- 36 Netanyahu, s. 211-13. Selanik hahamlarına göre, İberyalı Yahudilerin 1492'den beri din değiştirmekle göç etmek arasında seçim yapma şansını olmuştur (1391'de doğrudan ölüm tehdidi altında din değiştiren İspanya Yahudilerinin aksine).
- 37 Netanyahu, s. 39. Simon ben Zemah Duran'dan alıntı.

- 38 Netanyahu, ben Zerah Duran'dan alıntı yapıyor (Netanyahu, s. 121). Portekiz ve Felemenk'te dönme evlilikleri genellikle çifte törenle kutlanırdı: Önce halka açık bir Hristiyan nikâhı, ardından özel bir Yahudi nikâhı yapılırdı. Ancak João Miques'le Gracia la Chica için Yahudi töreni yapılmadı.
- 39 Dernschwam, s. 115.
- 40 Hieronimus Jeruffino'nun Ferrara Dükü'ne yazdığı Ocak 1552 tarihli mektup, Grunebaum-Ballin tarafından da alıntılanmış (s. 71). Ayrıca, bkz. 215. dipnot.
- 41 Dernschwam, s. 115. Dernschwam ve ondan alıntı yapanların yazdıkları dışında, Francisco'nun Kudüs'te gömüldüğüne dair bir kayıt yok. Mezarı hiç bulunamadı. "Barbara"nın kim olduğu da belirsiz. Köln'de değil, Regensburg'da, V.Karl'ın metreslerinden biri olan Barbara von Blomberg (1527-97) diye biri vardı. İddiaya göre, ahlaksız, basit bir zanaatkârın kızıydı. Oğlu Don Juan, Avusturya Kralı oldu. Dernschwam'ın sözünü ettiği Barbara o olabilir.
- 42 Dernschwam, s. 115-16. Bazı araştırmacılar bu bilgiyi doğru saydılar. Halbuki bu, eğer Gracia'nın başka kız kardeşi yoksa, Joseph'in ilk evliliğini öz kız kardeşiyle yaptığı anlamına gelir. Ailenin ünü düşünülürse, böyle bir aile bireyinin gözden kaçmış olması olanaksız görünüyordur!
- 43 Dernschwam, s. 116. Samuel, Gracia'yla Brianda'nın ağabeyiydi.
- 44 Dernschwam, s. 116.
- 45 Dernschwam, s. 116. Dernschwam'ın Batı adına çalışan bir casus ya da hiç olmazsa bir "bilgi toplayıcı" olduğunu daha önce belirttim. (Bkz. 216. dipnot). Olağanüstü ayrıntılı kişi tasvirleri ve kaydettiği bilgiler (fizyonomi, davranışlar, alışkanlıklar), bir detektifin yaklaşımını andırıyor. Gracia'nın başarılarını bir parça takdir etmesi, ama Joseph hakkında söyleyecek tek iyi söz bulamaması ilginç. Joseph'in Hristiyan dünyasına özenen kişiliği, Dernschwam için bir hakaretti. Gracia'nın Batılı soylular gibi giyinmesini de acımasızca eleştiriyordu. Dernschwam'ın Mendes-Nasi ailesiyle ilgili eleştirilerini esas alarak kendi bir ruhsal portresini çizmek mümkün.
- 46 Çağdaşları Nasi'yi çok yakışıklı buluyordu. İmparatorluk Büyükelçiliği'ndeki Alman dinadamı Gerlach, ondan, ellilerine geldiğinde dahi, kendinden çok daha genç kadınların bile çekici bulabileceği "ein schöner Jüngling" [güzel bir genç] olarak söz ediyordu (Grunebaum-Ballin tarafından alıntılanmış, s. 152).
- 47 *Viaje de Turquia: La odisea de Pedro de Urdemalas*, der. Fernando Garcia Salinero, (Madrid, 1980), s. 452. Yazar, Nasi'nin babasının isminin Samuel olduğunu, Gracia'nın ağabeyi olduğunu, hatta hekim olduğunu bile sanki bilir gibi. "Dr. Laguna'nın kim olduğu, bu kitabın kapsamına girmese de, Cristobal de Villalon olmadığını öne süren Marcel Battalion'la aynı fikirde olmaya eğilimliyim. Laguna, okuyucularına Gracia'yla ilgili bilgi de veriyor (s. 131). 1564'te İtalyan bir dinadamı "varlıklı Portekizli bir kadın, Madonna Brianda'dan söz etti. Roth (s. 121), onun Gracia'yı kastettiğini düşündü. "Nasi'nin İbrani'de "prens" demek olduğunu unutmamak gerek. İsmiyle unvanı ancak 1566'da Náksos Dükü olduktan sonra örtüştü. Konstantinopolis'e gelmeden önce Nasi, Miykas, Miques, Migues, Six ve Sixs gibi değişik isimlerle anılıyordu.
- 48 Gracia, Amatus Lusitanus'un beş parasız bir sığınmacı olarak Selanik'e gelmesini hiç beklemiyordu.
- 49 Bernard Dov Cooperman, "Portuguese Conversos in Ancona: Jewish Political Activity in Early Modern Italy," *Iberia and Beyond: Hispanic Jews between Cultures. Proceedings of a Symposium to Mark the 500th Anniversary of the Expulsion of Spanish Jewry* (Newark, 1998), s. 297-352. Alıntı, sayfa

- 302'den. Bu konferans bildirilerinden bir hayli yararlandım.
- 50 Cooperman, s. 303.
- 51 Cooperman, s. 305-10. Sinagoğun kentte kalıcı bir yerinin olmasına, muhalefet edildiğinden, Yahudiler "taşınabilir" bir tapınakta ibadet etmeye razıydı. Levanten Yahudilere, ceza davalarını Osmanlı konsülüne bildirme izni tanınırken, cinayet davalarınınsı doğrudan Roma'ya gönderileceğine dair söz verildi. Levantenler yerli Yahudilere dayatılan vergileri ödemeyecekti. Ayrıca, bütün geçmiş suçlardan beraat şartı da vardı.
- 52 Brian Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550-1650* (Oxford, 1983), s. 173.
- 53 Peter Earle, "The Commercial Development of Ancona, 1479-1551," *The Economic History Review*, 2. dizi, 22 (1969): 28-44.
- 54 Earle, s. 37.
- 55 Cooperman, s. 311.
- 56 Cooperman, s. 313.
- 57 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Viviana Bonazzoli, "Ebrei italiani, portoghesi, levantini sull piazza commerciale di Ancona intorno alla metà del cinquecento," *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII*, der. Gaetano Cozzi (Milano, 1987), s. 272, Ariel Toaff'tan alıntı.
- 58 Cooperman, s. 314. 1543'te, Abravanel ailesinin bazı üyeleri papalıktan aldıkları izinle Ancona'da bir banka açtılar. İzin on yıl sonra yenilendi.
- 59 Cooperman, s. 315.
- 60 Cooperman, s. 327.
- 61 Cooperman, s. 299. Ayrıca bkz. s. 298-301.
- 62 En sonunda Fallongonio, cebinde 300.000 dukayla Cenova'ya kaçtı; ancak arkasından gelen vekil de onun kadar acımasız çıktı (Roth, s. 141). Hristiyanların çoğu, III. Julius'un gösterdiği hoşgörüyü tasvip etmedikleri halde, Kilise IV. Paulus'un papalığı sırasında dönmelerin yerleşimini onaylamaktan açıkça vazgeçtiğinde bile dönme ticaretine göz yummaya devam ettiler.
- 63 Lusitanus hakkında daha fazla bilgi için, bkz. 275. ve 276. dipnot.
- 64 *Lettere di Principi*, der. Girolamo Ruscelli (Venedik, 1581). Dönme ozan Duarte Gomes'in arkadaşı Ruscelli, sultanın papaya yazdığı mektubu da yayımladı (1.177-8). Mektubun Ruscelli'nin eline nasıl geçtiği bilinmiyor. Roth'un da yayımladığı mektup (s. 151-2), 9 Mart 1556 tarihli (Hicri takvime göre 964).
- 65 Rosenblatt, s. 30. Gracia'nın Ancona'da aile işinde çalışan dört komisyoncusu vardı: Yacobo Mosso, Aman ve Azim Cohen ile Abraham Mus.
- 66 Joseph Ha-Cohen tarafından *Emek Habakha (Valley of Tears)* eserinde anılmış, s. 131. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Avram (Abraham) Galanté, "Deux nouveaux documents sur Doña Gracia Nassy," *Revue des études juives* 65 (191): 153-6. Bildiğim kadarıyla duruşmaların kayıtları günümüze ulaşmadı.
- 67 Marc Saperstein, "Martyrs, Merchants and Rabbis: Jewish Communal Conflict as Reflected in the *Responsa* on the Boycott of Ancona," *Jewish Social Studies*, 43 (1981): 215-6.
- 68 Saperstein, s. 216.
- 69 Papa gerçekten Urbino Dükü'nü papalık ordusunun kumandanlığından aldı, ancak bu hareket

dükün ticari kararlarından çok önceki papanın ölümüyle ilgiliydi.

- 70 Saperstein, s. 220.
 - 71 Samuel Usque bu olayı 1553 tarihiyle *Consolacım*'da anlatır.
 - 72 Gerçekten de Haham Bassola, 1560'da Safed'de öldü.
 - 73 Roth, s. 148. İtalyan kökenli ve çok iyi eğitilmiş bir adam olan Haham Soncino, 1569'da öldü. *Responsası*, torunu tarafından *Nahalah li-Yehoshua* ismiyle yayımlandı. *Responsa* hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa* (Leiden, 1984).
 - 74 Ayrıca bkz. Paul Grunebaum-Ballin, "Un épisode de l'histoire des juifs d'Ancone," *Revue des études juives* 28 (1984): 145-6; ve David Kaufmann, "Les Marranes de Pesaro," *Revue des études juives* 16 (1888): 61. Selanik Yahudileriyle ilgili yakın tarihli bir değerlendirmeye için, bkz. Gunnar Hering, "Die Juden von Salonika," *Südostforschungen* 58 (1999): 23-39.
 - 75 Aynı döneme ait, muhtemelen Pastorini tarafından yapılmış, daha yaşlı bir kadını profilden gösteren benzer bir madalyon daha var. Madalyondaki kadının kılığı, tıpkı genç Gracia'nunki gibi. Bu madalyonda İbranice harfler yok; ne sanatçının, ne de modelinin kimliği belli. Bu madalyonu Gracia'nın sipariş etmiş, ama tamamlanmadan Ferrara'dan ayrılmış olması mümkün.
 - 76 Bkz. 4. Bölüm, özellikle "Uzaktan Engizisyon" kısmı.
 - 77 Grunebaum-Ballin'e göre, Gracia la Chica'yla Samuel, 1 Kasım 1560'ta hâlâ Ferrara'daydılar. Dük, Haziran 1561 tarihli yanıtında, dilekçelerinin gerektiği gibi muamele göreceğine söz verdi. Gracia'nın iş ilişkileri Konstantinopolis'ten Venedik'e uzanıyordu. Yaşlı bir patrici olan Girolamo Priuli, 1575 Ocak'ta Konstantinopolis'te Balyos [Osmanlı Devleti nezdindeki Venedik elçisi] seçildi. Gracia'nın ölümünden yıllar sonra, babasının Venedik'teki meşhur davası hakkında, "sonradan kızını Zuan Miches'le evlendiren Bayan Mendes'e 300.000 duka borcu olduğunu yazdı. Diplomat ayrıca babasının, "capo e guide de tutti hebrei i marrani" (tüm Yahudilerle Marranaların başı ve önderi) olan Nasi'nin çıkardığı çeşitli masraflarla faizleri ödediğini iddia etti. Bu iddia hem Yahudileri, hem dönmeleri, hem de Türkleri ilgilendiriyordu. Bu skandal hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Benjamin Arbel, *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean* (Leiden, 1995), özellikle s. 156 ve eserin geneli.
 - 78 Roth, s. 118.
 - 79 Ragusa'da resmi bir konum elde etme ümidi kırılınca, göç etmeye karar verdi. Amatus'un gördüğü muamelenin sebebi dini değildi, çünkü o kentten ayrıldıktan sonra, kent Abraham adında bir başka Yahudi'yi görevlendirdi. Cerrah Abraham, Ragusa'ya 32 yıl hizmet verdi.
 - 80 Pek çok Yahudi mezarının aksine, mezarın Naziler veya savaş sonrası imar çalışmaları tarafından tahrip edilmedi. Çok daha önce kayboldu. Şik 1930'da onu boşuna arayıp durdu. Bkz. Jaroslav Šik, *Die jüdischen Ärzte in Jugoslawien* (Zagreb, 1931), s. 9-20.
- Amatus'un pek çok sürgün yerindeki yakın arkadaşı ve yoldaşı Evoralı Diego Pires (d. 1517, namı diğer Diego ve Jacobus Plavius), onun gibi Selanik'e gitmedi. Diego, Latince Didacus Pyrrhus Lusitanus ismiyle mükemmel şiirler yazıyordu. O da Yahudi eğitimini evde alıp, sonradan yeniden Museviliği benimsediğinde İsaiah Cohen ismini aldı. Diego, Ragusa'da kaldığı süre boyunca Yahudi kimliğini saklamadı; yazışmalarında ve verdiği ifadelerde Yahudi ismini kullandı. Bkz. Ma-

- ren Frejdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka* (Zagreb, 2000), s. 122–124. Diego, An-vers'te ve Ferrara'da Amatus'la beraber hekimlik yaptı. Amatus'un arkasından Ragusa'ya da gitti ve ölene dek 40 yıl burada yaşadı (Frejdenberg, s. 114–5). Ragusa'da otururken bölgedeki okulda ders verdiği söyleniyordu. Bu savı destekleyen bir kanıt yok; ayrıca Ragusalıların bir Yahudi'nin çocuklarına ders vermesine izin verecek kadar hoşgörülü olduklarını zannetmiyorum. Ancak ozan olduğu için, Ragusa'nın öğrenci nüfusuyla teması olmuş olabilir. Gettoda oturduğu için, muhtemelen Yahudi çocuklara öğretmenlik yapmışır. Didacus'un şiir kitabı Kraków'da çıktı, ancak eseri Ragusa Senatosu'na ithaf ettiği için Ragusa hükümetinden 15 duka aldı. Diego'nun Hersek'te gömüldüğü söyleniyor (Ragusa'da o sırada Yahudi mezarlığı yoktu). Bu mezar da kayıp. Yaşam öyküsü Gjuro Koerber (*Rad*, 216. cilt) ve Jorjo Tadić ("Didak Pir," *Zbornik*, 1.239–53) tarafından kaydedildi.
- 81 İnalçık, s. 123. Fuggerler adına seyahat eden tacir Antoine Geuffroy, Süleyman'ın olumlu bir portresini çizerek, kanunu koruyan, barışsever, şerefli bir insan olduğunu söyler. Bkz. *Briefve description de la Court du Grand Turc. Et ung sommaire du règne des Ottomans Avec ung abrégé de leur folles superstitions*. Özgün eseri *Aulae Turcicae...* II. Bölüm. *Solymanni XII & Selim XIII...*, (Basel, 1577), Nicholas Honiger tarafından tekrar basıldı. Süleyman ve dönemiyle ilgili daha modern çalışmalar için, bkz. A. L. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Süleyman the Magnificent* (Cambridge, Massachusetts, 1913, *Harvard Historical Studies*, 1913); ve Andre Clot, *Suleiman the Magnificent: The Man, His Life, His Epoch* (Londra, 1992), *Soliman le Magnifique*'in çevirisi (Paris, 1989).
- 82 Fransız Sarayı'na yazdığı, 13 Eylül 1563 tarihli mektuba bakınız; yayımlayan: Ernest Charrière, *Negotiations de la France dans le Levant; ou correspondences, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople, envoyés ou residents à divers titres à Venise, Raguse, Malte et Jérusalem...* [dans la collection de documents inédits sur l'histoire de France] (Paris, 1848–60), 4 cilt. I. Dizi. *Histoire politique...*, 2:735.
- 83 Grunebaum-Ballin tarafından alıntılanmış, s. 78.
- 84 *Voyage en Palestine*, Grunebaum-Ballin tarafından alıntılanmış, s. 79.
- 85 Grunebaum-Ballin, s. 79.
- 86 Bazı araştırmacılar Nasi'nin başta Taberiye'de Talmud akademilerinin ve her tür dini kurumun kurulmasını engellemek istediğini öne sürüyor. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, Rivkin'in Roth'un Nasi biyografisiyle ilgili değerlendirmesine bakınız, *Jewish Quarterly Review* 40 (1949–50): 205–7.
- 87 Buna bir örnek, Elizabeth dönemi hekim ve böcekbilimcilerinden Thomas Moffet, *The Silkworms and their Flies* (1599), tıpkıbasım, der. Victor Houlston, 1899. (*Renaissance English Text Society*).
- 88 Alice Fernand-Halphen, "Une grande dame juive de la Renaissance," *Revue de Paris* (Eylül, 1929): 164–165.
- 89 Geveret, mahalleleri olduğu gibi yutan 1660 yangınında yok oldu. Haham Yom-tob-Cohen'in ölümü, Nasi'yi de metheden Saadiah Lungo (Longo?) tarafından anıldı. Bu ozan ve Nasi'ye methiyesi hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Israel S. Emmanuel, *Histoire des Israelites de Salonique* (Paris, 1936), s. 219.
- 90 Abraham Danon tarafından alıntılanmış, "La communauté juive de Salonique au XVIème siècle,"

- Revue des études juives* 41 (1900): 98-117. Bu makalede yazar, hahamların biyografilerine ve eserlerinin isimlerine yer veriyor. Ayrıca bkz. Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique, III. L'Age d'Or du Sefaradisme Salonicien* (1536-1593), 1. fasikül (Selanik, 1936), s. 201-8 ve eserin geneli.
- 91 Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, 3. baskı (Leipzig, 1891), s. 28-9. Hekim Hamon, Nicolas de Nicolay'ın "Médecin juif" [Yahudi hekim] gravüründeki model olabilir. (III. Levha)
- 92 Muhtemelen Gırnata'nın son Müslüman hükümdarlarından birinin hekimi olan ve 1493 civarında imparatorluğa yerleştiği sanılan Gırnatalı Isaac Hamon'la akrabaydı. Moşe Hamon hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Uriel Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Süleyman the Magnificent," *Oriens*, 16 (1963): 152-70.
- 93 Hamon'un Viyana Ulusal Kütüphanesi'nde saklanan *Dioscorides* veya Latince ismiyle *De materia medica* nüshası, muhtemelen kendi elyazısıyla yazılmış pek çok İbranice derkenar içeriyor.
- 94 Charrière, s. 779.
- 95 Eliakim Carmoly, *Don Josef duc de Naxos* (Brüksel, 1855), s. 11-13. Burada Reyna'nın yayımladığı eserler listeleniyor. Karşılaştırma amacıyla, İngiltere'de matbaacı Roman Redman 1540'ta öldükten sonra, dul eşi Elizabeth'in, ölümüne dek 22 yıl boyunca basımevini kendi ismiyle yönettiğini belirtmek gerek. Britanyalı araştırmacılar, bu başarıyı hâlâ eşsiz kabul ediyor.
- 96 Roth, *The House of Nasi*, s. 191.
- 97 Stephan Gerlach, *Tage-Buch* (Frankfurt am Main, 1674), s. 89-90.
- 98 Gerlach, s. 90. "Ve sonra, birkaç Venediklinin eşliğinde başkâhyası Francisco'nun evinde yemek yedim."
- 99 Nasi'yle grubu (Lala Mustafa Paşa, Hoca Sinan ve Piyale Paşa), sonradan III. Murad'ın sadrazamı olan parlak strateji uzmanı ve siyasetadarrı Sokollu Mehmet Paşa karşısında, iktidar savaşını kaybetti.
- 100 Avram (Abraham) Galanté, *Histoire des juifs de Turquie* (İstanbul, 1985), 9.60.
- 101 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1569, The Dutch Revolt* (Cambridge, 1972). Eser, İspanyol zaferinin lojistik yanlarını ve Felemenk'in yenilgisini inceler.
- 102 Lvov, Polonya'ya herhangi bir mal getiren Yahudi tacirlerden geçiş ücreti alan tek kentti.
- 103 Bölgedeki Hristiyanların yaydığı, inanılması güç bir başka dedikodu, Selim'in kökeniyle ilgiliydi. II. Selim'in Süleyman'ın değil, Yahudi bir hekimin oğlu olduğu söyleniyordu. Selim'in annesi Roxelane [Hürrem Sultan], sultana bir erkek çocuk vermek istemiş, ama kız doğurmuştu. Söylentiye göre, kız doğar doğmaz onu hekimin oğluyla değiştirdi.
- 104 Rosenblatt, s. 157. Sigismund Augustus öldükten sonra (7 Temmuz 1572), Nasi, çeşitli kalemlerdeki tekelini kaybetti.
- 105 Bkz. Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924* (New York, 1998 [1996]), s. 126.
- 106 Daha önce Venedikliler, Türklerin adayı ele geçirmesini engellemek için Süleyman'a haraç ödüyordu. Ancak 1570 ilkbaharında, Piyale Paşa elli bin kişilik donanmasıyla Çanakkale'yi geçip Kıbrıs'ı aldı. Sokollu Mehmed Paşa ısrarla Kıbrıs'ın alınmasına karşı çıkmıştı: o adayı müzakereyle ele geçirmek istiyordu.
- 107 Daniel Friedenberg, *Jewish Medals From the Renaissance to the Fall of Napoleon (1503-1815)* (New

York, 1970), s. 44.

- 108 "Die venezianische Regierung lehnte die Forderung des Sultans ab, ihn die venezianische Insel Zypern zu überlassen, damit der aus Venedig nach Konstantinopel geflohene Marrano Joseph Nassi dort eine jüdische Kolonie gründen könne." Bkz. Steinbach, s. 57.
- 109 Venedik, Vatikan'a şükran borcunu ödemek için 1571'de Yahudileri sınır dışı etti. Değişen iktidar dengelerinden etkilenen Ragusa'nın, Nasi'nin bir akrabasını idam ettiği söylendi. Kent, Gracia Mendes'e tanınan ve beş yılda bir yenilenen özel ayrıcalıkları 1552'de feshetti.
- 110 Venedik'in Nasi'ye karşı tutumu hakkında, bkz. Paul F. Grendler, "The Destruction of Hebrew Books in Venice, 1568," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 45 (1978): 16. Maria Gracia Sandri'yle Paolo Alazraki, Türkiye'nin ticari ve diplomatik işlerinde daima bir Yahudi öğesi olduğunu belirtiyor. Nasi'nin Inebahtı Savaşı'nda oynadığı iddia edilen rolü örnek gösteriyorlar. Bkz. *Arte e vita ebraica a Venezia 1516-1797* (Floransa, 1971), s. 31. Nasi'nin Inebahtı Savaşı'ndaki olası rolü hakkında yorum yapmak, bu kitabın kapsamını aşılıyor.
- 111 Solomon Aşkenazi (1520-1601), Padova'da tıp okudu, Venedik'te yaşadı, sonradan Polonya'ya taşındı ve nihayet 1564'te Konstantinopolis'e yerleşti. Sultanlarla Venedik büyükelçisinin güvendiği bir adamdı. Doç, muhtemelen Venedik'e hizmetleri nedeniyle Ashkenazi'nin oğlunun Padova'daki tıp öğrenim masraflarını karşıladı. Bkz. Steinbach, s. 105.
- 112 Norman Rosenblatt, "Joseph Nasi. Court Favorite of Selim II," Doktora tezi, University of Pennsylvania, 1957, s. 112.
- 113 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Augustin Arce, "Espionaje y ultima aventura de Jose Nasi (1569-1574)," *Sefarad* 13 (1953): 278. II. Felipe'nin iç ve dış politikası hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven ve Londra, 1998).
- 114 Fernand Braudel, *Le Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949), s. 881.
- 115 S. Kohn, "Österreich-ungarisch Gesandtschaftsberichte über Don Joseph Nasi," *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 28 (1879): sırasıyla 114-15 ve 119. Ayrıca bkz. Marianna D. Birnbaum, *Humanists in a Shattered World: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century* (Columbus, Ohio, 1986), özellikle s. 213-40.
- 116 Schweigger, s. 175.

SONUÇ

- 1 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615* (Oxford, 1960). Engizitörün iddiası Carlos Carrete Perrondo ve Yolanda Moreno Koch tarafından yayımlandı, "Movimiento Mesianico hispano-portugues: Badajoz 1552," *Sefarad* 52 (1992): 65-68.
- 2 Fernand-Halphen, s. 164; Roth, s. 132.
- 3 Roth, s. 132.
- 4 Fernand-Halphen, s. 161.
- 5 Roth, s. 31. Bkz. Merry E. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge, 1993), s. 21.
- 6 Bazı araştırmacılar Roth'un izinden giderek Samuel Usque'nin *Consolaçam*'daki bir ifadesini

("[K]aranlığa batmış bitkilerin meyvelerini aydınlığa çıkarmak için hepsinden fazla uğraştın" [s. 37]) yorumlayarak, Gracia'nın, Yahudilerin Hristiyan Avrupa'dan kaçmasına yardım ettiği sonucunu çıkardılar. Ben, Usque'nin söz ettiği şeyin, Gracia'nın dönmelerine açıkça Museviliğe dönmesini sağlaması olduğunu düşünüyorum.

- 7 II. Selim 1568'de, Joseph'le arkadaşlığına rağmen, bütün Yahudilerin, Müslümanlardan ayır edilmelerini sağlayacak belli giysiler giymelerini buyurdu. Habsburg topraklarında, Joseph'in gençlik arkadaşı II. Maximilian, 1572'de Yahudileri imparatorluktan kovdu; 1576'da, III. Murad, Safed'e yerleşmek isteyen yüz Yahudi'yi Kıbrıs'a sürdü.

Ek 1

- 1 William Arthur Shaw, *History of Currency: 1252 to 1894* (New York, 1896), s. 62.
- 2 Shaw, s. 313.
- 3 Carlo M. Cipolla, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World: Fifth to Seventeenth Century* (New York, 1967), s. 37.
- 4 Shaw'u temel aldım, s. 316.
- 5 Philip Lardin. "La crise monétaire de 1420-1422 en Normandie" *L'argent en Moyen Age: XXVIIIe Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de L'Enseignement Supérieur Public* (Paris, 1988), s. 105, 16. dipnot ve s. 106, 19. dipnot.
- 6 1492 öncesi İspanyol ekonomik yaşamını belgeleyen faydalı bir kaynak: Miguel Gual Camarena, *Vocabulario del comercio medieval: Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (Siglos XI-II y XIV)* (Barcelona, 1976). *Biblioteca de historia hispanica monografias. Serie minor*, 1.
- 7 Shaw, s. 322.
- 8 Luciano Allegra, *La città verticale: usurai, mercanti e tessitori nella chieri de cinquecento* (Milano, 1987), baştaki çizelge.
- 9 Allegra, s. 72. Ayrıca bkz. Jonathan I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism: 1550-1750* (Oxford, 1985).
- 10 11. doçun yakın tarihli bir biyografisi: Karl-Hartmann Necker, *Dandolo: Venedigs kühnster Doge* (Vienna, 1999).
- 11 Ugo Tucci, *Mercanti, navi, monete nel Cinquecento veneziano* (Bologna, 1921), s. 200-201.
- 12 Florence Edler, *Glossary of Medieval Terms of Business: Italian Series 1200-1600* (Cambridge, Massachusetts, 1934), s. 317.
- 13 Jose Ignazio Gomez Zorraquino, *La burguesia mercantile en el Aragón de los siglos XVI y XVII (1516-1562)* (Zaragoza, 1987), s. 109 ve eserin geneli.
- 14 23 Kasım 1566 tarihli hükümle.
- 15 Tucci, s. 62-63. Bu yıllarda 1 duka 6 lira 4 soldi, 1 lira di grossi 10 duka, 124 lira 20 duka, 99:4 lira 16 duka ediyordu (Tucci, s. 186 ve 199).
- 16 Tucci, s. 199.
- 17 Şevket Pamuk, *The Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 2000), s. 64. Dikkatimi bu esere çeken Profesör Gabriel Piterberg'e müteşekkirim.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Albiéri, Eugenio. Bkz. *Relazioni degli Ambasciatori venti al Senato*.

Albrecht, Edelgard. *Das Türkbenbild in der ragusanischen-dalmatinischen Literatur des XVI. Jahrhunderts*.
Münih, 1965. (Slawistische Beiträge 15).

Almeid, Yizhak. *Les juifs et la vie économique*. (Yaynevi ve tarih yok.)

Almeida, A. A., Marques de. *Capitais e capitalistas no comércio de especiaria: o eixo Lisboa-Antuérpia (1501-1549). Aproximação a um Estudo de Geofinança*. Lizbon, 1993.

Almosnino, Moses ben Baruch. *Extremos y grandezas de Constantinopla*. Madrid, 1638.

Almosnino, Moses ben Baruch. *Dreams, Their Origin and True Nature*. Çev. Leon Elmaleh, Philadelphia, 1934.

Altman, Arthur. *The Bullion Flow Between Europe and the East. 1000-1750*. Göteborg, 1980.

Amador De Los Rios, José. *Historia social, política y religiosa de los judeos de España y Portugal*. Madrid, 1960. 3 cilt.

And, Metin. *Istanbul in the Sixteenth Century*. Istanbul, 1994.

Angelini, Werter. "Gli Ebrei di Ferrara nel Settecento. I Coen e altri mercanti nel rapporto con le pubbliche autorità." *Studi storici*. Urbino, 1973.

Ankori, Zvi. Bkz. *Mi-Lisbon le-Saloniki*.

Anselmi, Sergio. *Venezia, Ragusa, Ancona, tra Cinque e Seicento. Un momento della storia mercantile di Medio Adriatico*. Ancona, 1969.

Antwerp's Golden Age: *The Metropolis of the West in the 16th and 17th Centuries*. Anvers, 1973-1975.

Aramand, Alfred. *Les Médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles*. Paris, 1883-87. 3 cilt.

Arbel, Benjamin. *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden, New York, Köln, 1995.

Arbel, Benjamin. Bkz. *The Mediterranean and the Jews*.

Arce, Augustin. "Espionaje y última aventura de José Nasi (1569-1574)." *Sefarad* 13 (1953).

Assis, Yom Tov (der.). Bkz. *Jews in the Crown of Aragon*.

Atıl, Esin. *The Age of Suleyman*. New York, 1987.

Austro-Turcica 1541-1552. *Diplomatische Akten...* In Verbindung mit Matthias Bernath herausgegeben von Karl Nehring. Münih, 1995.

Baer, Yitzhak Fritz. *History of the Jews in Christian Spain*. Philadelphia, 1961. 2 cilt. 1. cildi Almanca aslından (*Juden im christlichen Spanien*. Berlin, 1929) çeviren: Louis Schoffman.

Balletti, Andrea. "Gli Ebrei e gli Estensi," *Atti e Memorie della Deputazione di Storia Patria per la Antiche Provincie Modenesi con l'aggiunta di il tempio maggiore izraelitico e lettere del rabbino maggiore Jacob Israele Carni*. Bologna, 1969 (1913 basımlı VII. cildin yeniden baskısı, s. 11-13).

Ballif, Philipp. *Putevi u srednovkovnoi Srbii*. Belgrad, 1974.

Barkan, Ömer Lütfi. "Les deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman." *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul* XI (1949-50): 67-131.

Baron, Salo W. *The Social and Religious History of the Jews*. Gözden geçirilmiş 2. baskı. New York, 1952-1980, özellikle IX. ve X. cilt.

- Basilewsky, Moses. *Don' Iosif' Nasi. Gercog' Naksoskij*. Odessa, 1895 (*Nasha starina*, 12). (Mikrofilm).
- Bassano, Luigi. *Costumi e i modi particolari della vita de' Turchi*. Der. Franz Babinger. Münih, 1963, (ilk baskı: Roma, 1545).
- Bataillon, Marcel M. *Alonso Núñez de Reinos et les Marranes portugais en Italie*. Lizbon, 1957.
- Bayerle, Gustav. *Ottoman Diplomacy in Hungary; Letters from the Pashas of Buda, 1590-1593*. Bloomington, 1972.
- Bayerle, Gustav. *Pashas, Begs, and Effendis; a Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*. Istanbul, 1997.
- Beinart, Haim. *Atlas of Medieval Jewish History*. New York, Londra, 1992.
- Benbassa, Esther. Bkz. *Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*. Der. A. Rodrigue. Bloomington, 1992.
- Benbassa, Esther. Bkz. *Sephardi Jewry. A History of the Judeo-Spanish Community in 14th-20th Centuries*. Der. Esther Benbassa ve Aron Rodrigue.
- Bennasar, Bartolomé, "L'Espace européen ou la mesure des différences," *L'Ouverture du Monde XIV-XVIe siècles*. Der. Pierre Leon. Paris, 1977.
- Berek, Peter. "The Renaissance Jew." *Renaissance Quarterly* 61, 1 (Bahar 1988): 128-162.
- Bernard, Yvelise. "L'Orient du XVIe siècle à travers les récits de voyageurs français regards portés sur la société musulmane." Doktora Tezi. Université Lyon II, 1988.
- Biblia de Ferrara*. Edición y prólogo de Moshe Lazar. Madrid, 1996.
- Biblia en lengua española: traduzida palabra por palabra dela verdad hebrayca por muy exelentes letrados vista y examinada por el officio de la Inquisición. Con privilegio del illustrissimo señor Duque de Ferrara*. Amsterdam, 1629/30?
- Biegman, Nicholas. *The Turco-Ragusan Relationship*. Lahey ve Paris, 1967.
- Binswanger, Karl. *Untersuchungen zum Status der Nichtmüslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts mit einer Neudefinition des Begriffes "Dima"*. Monako, 1977.
- Birnbaum, Marianna D. "The Fuggers, Hans Dernschwam and the Ottoman Empire." *Südostforschungen* 50 (1991): 119-144.
- Birnbaum, Marianna D. *Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Zagreb, 1993.
- Blom, J. C. H. ve diğerleri, *The History of the Jews in the Netherlands*. (Yaynevi ve tarih yok.)
- Bodian, Miriam. "Men of the Nation: The Shaping of the *Converso* Identity in Early Modern Europe." *Past and Present* 143 (Mayıs 1994).
- Bonazzoli, Viviana. "Ebrei italiani, portoghesi, levantini sull piazza commerciale di Ancona intorno alla metà del cinquecento." *Gli Ebrei e Venezia (secoli XIV-XVIII)*. *Atti del Convegno internazionale organizzato dall' Istituto di storia della società e dello stato veneziano della Fondazione Giorgio Cini*. Venezia, Isola di San Giorgio Maggiore, 5-10 giugno 1983. Der. Gaetano Cozzi, Milano, 1987. s. 727-770.
- Bonfil, Roberto. *Jewish Life in Renaissance Italy*. Berkeley, 1994.
- Bonfil, Roberto. *Tra due mondi. Cultura ebraica e cultura cristiana nel medio evo*. Napoli, 1997.
- Bornstein-Makovetsky, Leah. "Structure, Organization and Spiritual Life of the Sephardi Communities in the Ottoman Empire from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries." *The Sephardi Heritage*. 2. cilt. (Der. Grendon), 1989, s. 314-348.

- Bornstein-Makovetsky, Leah. "Jewish Lay Leadership and Ottoman Authorities during the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Ottoman and Turkish Jewry*. Der. Aron Rodrigue, Bloomington, 1992, s. 88-121.
- Boyden, James M. *The Courtier and the King*. Ruy Gómez de Silva, Philip II. and the Court of Spain. Berkeley, 1995.
- Bradford, William. *Correspondence of the Emperor Charles V and his Ambassadors at the Court of England and France*. Londra, 1850.
- Brandes, Francesca. Bkz. *Venice and Environs. Jewish Itineraries; Places, history and art*.
- Brandi, Karl. *Kaiser Karl V*. Münih, 1937.
- Braude, Benjamin [ve] Bernard Lewis. (der.). *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. New York, 1982. 2 cilt.
- Braude, Benjamin. "Community and Conflict in the Economy of the Ottoman Balkans, 1500-1650." Doktora Tezi. Harvard University, 1977.
- Braudel, Ferdinand. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, 1949.
- Braudel, Ferdinand. "Les emprunts de Charles-Quint sur le place d'Anvers." *Charles Quint et son temps: Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*. Paris, 1972.
- Braudel, Ferdinand. Bkz. *Welt [Die] des Mittelmeeres*.
Bulletin des Archives d'Anvers.
- Burdelez, Ivana. "The Role of Ragusan Jews in the History of Mediterranean Countries." *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492*. Der. Alisa Meyuhis Ginio, Londra, 1992.
- Burke, Peter. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge, 1987 (Oxford, 1986).
- Burke, Peter. *The Italian Renaissance Culture*. Oxford, 1987.
- Busbecq, Oghier (Augier) Ghisland de. *Legationis Turcicae Epistolae Quatuor*. 1589. 3. Mektup.
- Carande, Ramón. "Maria de Hungria en el Mercado de Amberes." *Karl der Kaiser und seine Zeit, Kölner Colloquium*, 23-29 Kasım 1958. Köln, 1960.
- Carande, Ramón. *Carlos V y sus banqueros. La vida economica en Castilla (1516-1556)*. Madrid, 1949-68, 3 cilt.
- Carmoly, Eliakim. *Don Josef duc de Naxos*. Brüksel, 1855.
- Carmoly, Eliakim. *Don Josef duc de Naxos*. 2. baskı. Frankfurt, 1868.
- Carter, Francis W. *Dubrovnik (Ragusa): A Classical City State*. Londra, New York, 1972.
- Centuriaae, Venedik, 1552, 1557, 1560, Basel, 1560, Leiden, 1560, 1570.
- Charrière, Ernest. *Négotiations de la France dans le Levant; ou, Correspondences, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de la France à Constantinople, envoyés ou residents à divers titres à Venise, Raguse, Malte et Jérusalem... (dans la Collection des Documents inédits sur l'Histoire de France)*. Paris, 1848-1860, 4 cilt. I. Dizi, *Histoire politique*.
- Chojnacka, Monica. "Women, Charity and Community in Early Modern Venice: The Casa Delle Zitadelle." *Renaissance Quarterly* 51, 1 (Bahar 1998): 68-91.
- Christians and Jews in the Ottoman Empire: *The Functioning of a Plural Society*. Der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, 1982, 2 cilt.
- Cipolla, Carlo M. *Money, Prices, and Civilization in the Mediterranean World. Fifth to Seventeenth Century*. New York, 1967.

- Clot, André. *Suleiman the Magnificent: The Man, His Life, His Epoch*. Londra, 1992 (André Clot'un *Soliman le Magnifique*'ten [Paris, 1989] çevirisi).
- Cohen, Amnon. "On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the 16th Century." *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Cambridge, Massachusetts, 1982, 2 cilt.
- Cohen, Amnon. *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century*. Cambridge, Massachusetts, 1984.
- Cohen, Amnon [ve] Bernard Lewis. *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*. Princeton, 1978.
- Cohen, Julie Marthe. Bkz. *Ghetto [The] in Venice*. Ponentini, *Levantini e Tedeschi 1516-1797*.
- Cohen, Julie Marthe. Bkz. *Joden onder de islam; een cultuur in historisch perspectief. Jews under Islam. A Culture in Historical perspective*.
- Cooperman, Bernard Dov. "Portuguese Conversos in Ancona: Jewish Political Activity in Early Modern Italy." *Iberia and Beyond: Hispanic Jews between Cultures. Proceedings of a Symposium to Mark the 500th Anniversary of the Expulsion of Spanish Jewry*. Newark, 1998, s. 297-352.
- Cracco Ruggini, Lelio. "Notes sugli ebrei in Italia dal IV al XVI secolo." *Rivista storica italiana* 76 (1961). *Culture and Identity in early Modern Europe (1500-1800)*. Essays in Honor of Natalie Zemon Davis. Der. Barbara B. Diegenfeld ve Carla Hesse. Ann Arbor, 1996.
- Danon, Abraham. "La communauté juive de Salonique au XVIème siècle." *Revue des études juives* 41 (1900): 98-117.
- Davies, Natalie. "Boundaries and the Sense of Self." Bkz. *Reconstructing Individualism*. Der. Heller ve diğerleri.
- D'Azevedo, J. Lucio. *Historia de Christãos Novos Portugueses*, Lizbon, 1921.
- Dernschwam, Hans. *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. *Nach der Urschrift im Fugger Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger*. Münih, Leipzig, 1923.
- D'Este, João Baptista. *Consolação cristão, e Luz para o povo hebreo*. 1616.
- De Figueiredo, Fidelino. *Historia da literatura classica*. I, Lizbon, 1922.
- De Mira, Matias Ferreira. *Historia de medicina portuguesa*. Lizbon, 1948.
- Diegenfeld, Barbara D. Bkz. *Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800)*.
- Earle, Peter. "The Commercial Development of Ancona, 1479-1551." *The Economic History Review*. 2. Dizi, 22 (1969): 28-44.
- Ebreu [L']au temps de la Renaissance*. Der. Ilana Zinguer. Leiden, 1992 (Brill Series of Jewish Studies, 4).
- Eder de Rover, Florence. "The Market for Spices in Antwerp, 1538-1544." *Revue belge de philologie et d'histoire* XVII (1938).
- Eimeric, Nicolau. *Directorium inquisitorium*. Fransızca çev., *Le manuel des inquisiteurs*. Der. Luis Sala-Molins. Paris, Lahey, 1973 (Savoir historique, 8). İspanyolca'ya çeviren: Francisco Martin, Barselona, 1996.
- Emmanuel, Israel S. *Histoire des Israélites de Salonique*. Paris, 1936.
- Endelman, Todd M. *The Jews of Britain, 1656-2000*. Berkeley, 2002 (Jewish Communities in the Modern World, 3).
- Epstein, Mark Alan. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg, 1980 (Islamische Untersuchungen, 56).

Eskenazi, E. Bkz. *Evrejski izvori*.

Farley-Hills, D. L. "Was Marlowe's Malta 'Malta'?" *Malta University. Journal of the Faculty of Arts* 3: 1 (1965).

Fernand-Halphen, Alice. "Une grande dame juive de la Renaissance." *Revue de Paris*. Eylül 1929.

Ferrara [The] Bible. Bkz. *Biblia de Ferrara ve Biblia en lengua española*.

Franco, Moïse. *Essai sur l'histoire des Israélites de L'Empire Ottoman, depuis les origins jusqu'à nos jours*. Paris, 1897.

Freidenberg (Frejdenberg), Maren M. *Dubrovnik i Osmanska imperija*. 2. baskı. Moskova, 1989.

Freidenberg (Frejdenberg), Maren M. *Evrei na Balkanakh*. Moskova, 1996. Hirvatistan baskısı: *Zidovi na Balkanu na isteku srenjeg vijeka*. Zagreb, 2000.

Friedenberg, Daniel M. *Jewish Medals From the Renaissance to the Fall of Napoleon (1503-1815)*. New York, 1970.

Friedenwald, Harry. *The Jews and Medicine*. Baltimore, 1955. 2 cilt.

Frizzi, Antonio. *Memorie per la storia di Ferrara*. Ferrara, 1791-1809 (yeni baskı: Bologna, 1975).

Fuhrer ab Heimendorf. *Voyage en Paletisine*, (Yayınevi ve tarih yok.)

Galanté, Abraham. "Deux nouveaux documents sur Dona Gracia Nassy." *Revue des études juives* 65 (1921).

Galanté, Avram (Abraham). *Documents officiels turcs concernant les juifs de Turquie*. İstanbul, 1931.

Galanté, Avram (Abraham). *Histoire des Juifs de Turquie*. İstanbul, 1985. 9. Cilt.

Galanté, Avram (Abraham). *Hommes et choses juifs Portugais en Orient*. Konstantinopolis [İstanbul], 1927.

Galanté, Avram (Abraham). *Médecins juifs au service de la Turquie*. İstanbul, 1938.

Gallana, C. *Il ghetto degli ebrei in Este*. Este, 1974.

Geanakoplos, Deur. *Byzantine East and Latin West: Two Worlds in the Middle Ages and Renaissance. Studies in Ecclesiastical Culture*. Oxford, 1976 (1966).

Gebhard, Carl. *Die Schriften des Uriel da Costa*. Amsterdam, 1922.

Gelchich, József ve János Thallóczy. *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetésekének oklevéltára*. Budapest, 1887.

Gerber, Haim. "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries." *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 143-54.

Geremek, Bronislaw. "Der Aussenseiter." *Der Mensch des Mittelalters*. Der. Jacques Le Goff. Frankfurt, 1989.

Geuffroy, Antoine. *Aulae Turcae... Othomanique Imperii Descriptio... pars II, Solymanni XII & Selim XI-II...* Basel, 1577.

Geuffroy, Antoine. *Briefve description de la Court du Grand Turc. Et ung sommaire du règne des Ottomans Avec ung abrégé de leur folles superstitions*, (Yayınevi ve tarih yok.)

Ghetto [The] in Venice. Ponentini, Levantini e Tedeschi 1516-1797. Der. Julie-Marthe Cohen. Gravenhage, 1990 [ve] Zwolle, 1993.

Göllner, Carl. *Turcia: Die Europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. Bükreş, 1961-78. 3 cilt.

Ginsburger, Ernest, "Marie de Hongrie, Charles Quint, les veuves Mendes, et les néo-Chrétiens." *Revue des études juives* LXXXIX (1930).

- Goffe, Thomas. *A Tragedy written by Thomas Goffe, Master of Arts, and Student of Christ-Church in Oxford, and Acted by the students of the same house*. Oxford, 1974 (1968).
- Goffman, Daniel. "Ottoman Mille in the Early Seventeenth Century." *New Perspectives on Turkey* 11 (1994), 135-158.
- Goitein, Shelomoh Dov. Bkz. *Letters of Medieval Jewish Traders*.
- Goodblatt, Morris. *S. Jewish Life in Turkey in the Sixteenth Century as Reflected in the Legal Writings of Samuel Medina*. New York, 1952.
- Goris, Jan-Albert. *Études sur marchandes méridionales (portugais, espagnols, italiens) à Anvers de 1488 à 1567*. Leuven, 1925.
- Graetz, Heinrich. *Geschichte der Juden*, 3. baskı. Leipzig, 1891.
- Grendler, Paul F. "The Destruction of Hebrew Books in Venice, 1568." *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 45 (1978).
- Gross, H. "La famille juive des Hamon." *Revue des études juives* 56 (1908).
- Grunebaum-Ballin, Paul. *Joseph Nasi duc de Naxos*. Paris ve Lahey, 1968.
- Grunebaum-Ballin, Paul. "Un épisode de l'histoire des juifs d'Ancone." *Revue des études juives* 28 (1984).
- Gundersheimer, Werner L. *Ferrara: The Style of a Renaissance Despotism*. Princeton, 1973.
- Ha-Cohen, Joseph [ve isimsiz düzeltmen]. *Emek Habacha (Valley of Tears)*. Der. ve çev. H. S. May. Lahey, 1971.
- Habsburg, Otto, von. *Charles V*. Londra, 1970.
- Hacker, Joseph R. "The Jewish Communities of Salonika from the Fifteenth to the Sixteenth Century." Doktora Tezi. Kudüs, Hebrew University, 1978.
- Hacker, Joseph R. "The Surgun System and Jewish Society in the Ottoman Empire." *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*. Der. Aron Rodrigue, Bloomington, 1992, s. 1-65 (Indiana University, Turkish Studies, 12).
- Hananel, A., E. Eskenazi [ve] N. Todorov. *Evreiski izvori. Fontes hebraici ad res oeconomicas socialesque terrarum balcanicarum saeculo XVI. pertinentes*. Sofya, 1958-60. 2 cilt.
- Heller, Thomas ve diğerleri. *Reconstructing Individualism*. Palo Alto, 1986.
- Henne, Alexandre. *Histoire du règne de Charles Quint en Belgique*. Brüksel ve Leipzig, 1859.
- Hering, Gunnar. "Die Juden von Salonika." *Südosforschungen* 58 (1999): 23-39.
- Heyd, Uriel. "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Süleyman the Magnificent." *Oriens* 16 (1963): 152-170.
- Heyd, Uriel. "Ottoman Documents on the Jews of Safed." *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*. Oxford, 1960.
- Heyd, Uriel. "Turkish Documents on the Building of Tiberias in the 16th century." *Defunot* 10 (1966), 195-210 (Ibrance).
- History of Jews in the Islamic Countries*. Der. S. Ettinger. Kudüs. I. Cilt (1986): 73-118.
- History of the Jews in the Netherlands*. Der. J. C. H. Blom ve diğerleri. Tulane, 2002.
- Holzknicht, Karl Julius. "Literary patronage in the Middle Ages." Doktora Tezi, Philadelphia, 1923.
- Hunt, Edwin. *The Medieval Super-Companies: A Study of the Peruzzi Company in Florence*. Cambridge, 1994.

- Inalcık, Halil. *Jews in the Ottoman Economy and Finances; 1450-1550*. Princeton, 1989.
- Inalcık, Halil. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. Londra, 1978 (Variorum Reprints).
- Inalcık, Halil. *The Ottoman Empire: the Classical Age, 1300-1600*. Princeton, 1973.
- Inalcık, Halil. "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe." *The Ottoman State and its Place in World History*. Der. Kemal. H. Karpat. Leiden, 1974.
- Inquisición Española y mentalidad inquisitorial*. Der. A. Alcalá [ve diğerleri]. Barcelona, 1984.
- Introduction a la Biblia de Ferrara: Actas del Simposio Internacional sobre la Biblia de Ferrara*. Madrid, 1994.
- Israel, Jonathan I. *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*. Oxford, 1985.
- Islamic [The] World from classical to Modern Times. Essays in Honor of Bernard Lewis*. Der. C. E. Bosworth [ve diğerleri]. Princeton, New York, 1989.
- Jaffé, Franz. *Don Joseph Nassi, Herzog von Naxos*. Viyana, 1931 (Menorah Jahrbücher, 9).
- Jardine, Lisa. *Worldly Goods. A New History of the Renaissance*. New York, 2000.
- Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492*. Der. Alisa Meguhis Ginio. New York, 1992.
- Jews [The] in the Crown of Aragon. Regesta of the "Cartas Reales," in Archivio de la Corona de Aragón*. Der. Yom. Tov Assis. Kudüs, 1993-95. I. Bölüm: 1066-1327. II. Bölüm: 1328-1493.
- Jireček, K. *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*. 1899.
- Joden onder de islam; een cultuur in historisch perspectief. Jews under Islam. A Culture in Historical Perspective*. Der. Julie-Marthe Cohen. Amsterdam, 1993.
- Jones-Davies, M. T. Bkz. *Mariage au temps de la Renaissance*.
- Kamen, Henry. "The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492." *Past and Present* 119 (1988), 30-55.
- Kaufmann, David. "Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im Jahre 1550." *Jewish Quarterly Review* 13 (1901): 32-52.
- Kaufmann, David. "Les Marranes de Pesaro." *Revue des études juives* 16 (1991).
- Kayserling, Meyer. *Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst*. New York, 1980 (Leipzig, 1879).
- Kayserling, Meyer. *Geschichte der Juden im Portugal*. Leipzig, 1867.
- Kellenbenz, Herman, "I Mendes, I Rodrigues d'Evora e i Ximenes nei loro rapporti commerciali con Venezia." *Gli Ebrei e Venezia (secoli XIV-XVIII)*. Atti del Convegno internazionale organizzato dall'Istituto di storia della società e dello stato veneziano della Fondazione Giorgio Cini. Venezia, Isola di San Giorgio Maggiore, 5-10 giugno 1983. Der. Gaetano Cozzi. Milano, 1987.
- Kisch, Guido, "The Yellow Badge in History." *Historia Judaica* XIX (1959).
- Klausner, Joseph. *Don Joseph Nasi*. Yafa, 1914 (Ibranic).
- Kohn, S. "Österreich-ungarischen Gesandtschaftsberichte über Don Joseph Nasi." *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 28 (1879).
- Körbler, Djuro. "Život i rad humanista Didaka Potugalca, napose u Dubrovniku." *Rad* 216 (1917): 1-169.
- Krekić, Bariša. *Dubrovnik: A Mediterranean Society, 1300-1600* (Variorum Collected Studies, 581), 1997.
- Krekić, Bariša. *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City Between East and West*. Norman, 1972.

- Krelić, Bariša. "Gli ebrei (sic) a Ragusa nel Cinquecento." *Gli Ebrei e Venezia (secoli XIV-XVIII). Atti del Convegno internazionale organizzato dall'Istituto di storia della società e dello stato veneziano della Fondazione Giorgio Cini. Venezia, Isola di San Giorgio Maggiore, 5-10 giugno 1983*. Der. Gaetano Cozzi, Milano, 1987.
- Lamdan, R. "The Boycott of Ancona: Viewing the Other Side of the Coin." *From Lisbon to Salonika and Constantinople*. 2. baskı. Ankori, Tel Aviv, 1988 (İbranice).
- Lane, Frederic. *The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of Its Revival in the Sixteenth Century*. Baltimore, 1996.
- Le Goff, Jacques. Bkz. Geremek, Bronislaw.
- Le Goff, Jacques. *Kaufleute und Bankiers im Mittelalter*. Frankfurt, 1993.
- Le Goff, Jacques. *Marchands et Banquiers du Moyen Âge*. Paris, 1956 ("Que Sais-Je," 699).
- Lemm, Robert. *Die Spanische Inquisition: Geschichte und Legende*. Felemenkçe'den çeviren: Walter Kumpman, Münih, 1966.
- Lemos, Maximiano. *Amato Lusitano: A sua vida e a sua obra*. Porto, 1907.
- Leoni, Aron Di Leone. "Gli ebrei sefarditi a Ferrara da Ercole I a Ercole II: Nuove ricerche e Interpretazioni." *La rassegna mensile di Israel* 52 (1987): 407-446.
- Leoni, Aron Di Leone. "New Information on Jom Tob Atlas (alias Alvaro Vargas), Co-Publisher of the Ferrara bible." *Sefarad* 57. 2. Fasikül (1997): 271-276.
- Lettere di Principi*. Der. Girolamo Ruscelli, Venedik, 1581. 1. Cilt.
- Letters of Medieval Jewish Traders*. Çev. ve der. S. D. Goitein. Princeton, 1973.
- Levinson, Pnina Nave. *Was wurde aus Saras Töchtern? Frauen im Judentum*. Gutersloh, 1989.
- Levy, Avigdor. *The Sephardim in the Ottoman Empire*. Princeton, 1992.
- Levy, M. A. *Don Joseph Nasi, Herzog von Naxos*. Breslau, 1859.
- Lewis, Bernard. *The Jews of Islam*. Princeton, 1984.
- Lewis, Bernard. *Studies in Classical and Ottoman Islam (7th-16th Centuries)*. Londra, 1976 (Variorum Reprints).
- Lindo, Elias Hiam. *History of the Jews in Spain*. Londra, 1848.
- Lindo, Elias Hiam. *History of the Jews in Spain and Portugal*. New York, 1970.
- "Lingua e caratteri ebraici si stampo in Ferrara." *Memorie per la storia di Ferrara*. 4. Cilt, Bologna, 1847-1858. İlk baskı: 1791-1809. Bologna basımının bir de 1975 baskısı var.
- Logan, Oliver. *Culture and Society in Venice 1470-1790*. Londra, 1972.
- Lopes, J. M. *Les Portugais à Anvers au XVe siècle*. Anvers, 1895.
- Lybyer, Albert Howe. *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*. Cambridge, Massachusetts, 1913 (Harvard Historical Studies 18).
- Lytle, E. G. F. [ve] S. Orgel. Bkz. *Patronage in the Renaissance*.
- Magalhães Godinho, V. *L'Empire portugais au XVe et XVIe siècles*. Paris, 1969.
- Mansel, Philip. *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*. New York, 1998 (1996).
- Mantran, Robert. *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Magnifique et des successeurs*. Paris, 1965.
- Mantran, Robert. "Règlements fiscaux ottomans: la police des marchés de Stamboul au début du XVIe siècle." *Cahiers de Tunisie* 14 (1965): 238-60.

- Marriage au temps de la Renaissance*. Der. M. T. Jones-Davies. Paris, 1973.
- Marini, Lino. *Lo stato Estense*. Turin, 1987.
- Markrich, W. L. "The 'Viaje de Turquía': A Study of its Sources, Authorship and Historical background." Doktora Tezi. University of California, Berkeley, 1955 (mikrofilm).
- Mart, Linda. "Pure Blood Statutes in Sixteenth-Century Toledo: Implementation as Opposed to Adaptation." *Sefarad* 54, 1 (1994): 83-107.
- Mediterranean [The] and the Jews: Finance and International Trade, 16th-18th Centuries*. Der. Ariel Toaff ve Simon Schwarzfuchs. Leiden, 1980.
- Melzi, Robert C. "Ebrei e Marrani in Italia in la Commedia Rinascimentale." *Sefarad* 55, 2 (1995): 314-25.
- Metzger, Thérèse [ve] Mendel Metzger. *Jewish life in the Middle Ages. Illuminated Hebrew manuscripts of the Thirteenth to the Sixteenth Centuries*. Hong Kong, 1982.
- Mi-Lisbon le-Saloniki. From Lisbon to Saloniki*. Der. Zvi Ankori. Tel Aviv, 1988 (Ibranice).
- Milano, Attilio. *Storia degli Ebrei in Italia*. Turin, 1963.
- Miozzi, Eugenio. *Venezia nei secoli*. Venedik, 1957-69. 4 cilt (Yalnız 3. Cilt).
- Mira, Matias Ferreira de. *Historia da medicina portuguesa*. Lizbon, 1948.
- Mitchell, Bonner. *Italian Civic Pageantry in the High Renaissance: A Descriptive Bibliography...* Floransa, 1979.
- Moffet, Thomas. *The Silkworms and their Flies*. 1599, tıpkıbasım. Der. Victor Houlston, 1899 (Renaissance English Text Society).
- Monter, William. *The Spanish Inquisition from the Basque Lands to Sicily*. Cambridge, 1990.
- Münch, Ernst Hermann Joseph. *Über der Türkenkriege, namentlich des sechzenten Jahrhunderts*. Zürich, 1821.
- Muzzarelli, Maria Guiseppina. "Ferrara, ovvero un porto placido e sicuro tra XV e XVI secolo." *Vita e cultura Ebraica nello stato Estense. Atti del I convegno internazionale di studi Nonantolana 16-17 maggio 1991*. Der. Euride Fregni ve Mauro Perani, Bologna, 1992.
- Muzzarelli, Maria Guiseppina. "Beatrice de Luna, vedove Mendes, alias Donna Gracia Nasi, un 'ebrea' influente (1510-1569ca)." *Rinascimento al femminile*. Der. O. Niccoli. Roma, Bari, 1991, s. 83-116.
- Narin Padilla, Encarnacion, "La villa de illueca, del Señorío de los Martinez de Luna, en siglo XV: sus judíos." *Sefarad* 56, 2 (1996): 333-375.
- Nehama, Joseph. *Histoire des Israélites de Salonique, III. L'Age d'Or du Sefardisme Salonicien (1536-1593)*. 1. Fasikül, Selanik, 1936.
- Nehama, Joseph. "Les médecins juifs à Salonique." *Revue d'histoire de la médecine hébraïque* VIII (1931).
- Netanyahu, Benzion. *Don Isaac Abravanel, Statesman and Philosopher*. 3. baskı. Philadelphia, 1972.
- Netanyahu, Benzion. *The Marranos of Spain from the Late XIVth to the Early XVIIth Century*. New York, 1966.
- Nicolay, Nicholas de. *Discours et histoire véritable des navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*. Anvers, 1586.
- Nicolay, Nicholas de. *Quatre premiers livres des navigations et pérégrinations orientales*. Anvers, 1578. Ayrica Lyon, 1567, Venedik, 1580.
- Novak, G. *Židovi na Splitu*. Split, 1920.

- Núñez de Reinoso, Alonso. *Historia de los Amores de Clareo y Florisea y de los trabajos de Isea*. Venedik, 1552.
- Nuova luce sui marrani di Ancona. *Studi sull'ebraismo in memoria di Cecil Roth*. Der. Ariel Toaff. Roma, 1974.
- Orfali, Moses. "Newly Published Documents regarding Commercial Activities Between Doña Gracia Mendes and the Ragusan Republic" (basılmamış makale).
- Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*. Der. A. Rodrigue. Bloomington, 1992.
- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, 2000.
- Parker, Geoffrey. *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1569. The Dutch Revolt*. Cambridge, 1972.
- Parker, Geoffrey. *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Gözden geçirilmiş baskı. Cambridge, 1990.
- Parker, Geoffrey. *The Grand Strategy of Philip II*. New Haven, Londra, 1998.
- Patronage in the Renaissance*. Der. E. G. F. Lytle ve S. Orgel. Princeton, 1981.
- Pedani, Fabris Maria Pia. *In nome del Gran Signore: inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla Guerra di Candia*. Venedik, 1994.
- Perrondo, Carlos Carrete, ve Yolanda Moreno Koch. "Movimiento Mesianico hispano-portugues: Badajoz 1552." *Sefarad* 52 (1992).
- Pesaro, Abramo. *Memorie storiche della comunità israelitica di Ferrara* (Ek kısmı da var). Ferrara, 1978 (1967'de, 1880 Ferrara baskısı esas alınarak yeniden basılmış).
- Piñel (Pinhel), Duarte. *Latinae grammaticae compendium tractatus de calendis*. Lizbon, 1543.
- Pohl, Hans. "Die Portugiesen in Antwerpen (1560-1648). Zur Geschichte einer Minderheit." *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*. Ek 63 (1977).
- Preto, Paolo. "La Guerra segreta, spionaggio, sabotaggi, attentati." *Venezia e la difesa del Levante: Da Lepanto a Candia 1570-1670*. Der. Maddalena Dedolfi. Venedik, 1986.
- Prinz, Joachim. *The Secret Jews*. New York, 1973.
- Processi del S. Ufficio di Venezia contro ebrei e guidaizzanti (1548-1560)*. Der. Pier Cesare Ioly Zorattini, Floransa, 1980.
- Pullan, Brian. *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1560-1670*. Oxford, 1983.
- Pullan, Brian. *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State to 1620*. Oxford ve Cambridge, Massachusetts, 1971.
- Pullan, Brian. "A Ship with Two Rudders: Righetto Marrano and the Inquisition in Venice." *The Historical Journal* 20 (1977).
- Ravid, Benjamin. "The Legal Status of Jewish Merchants of Venice, 1541-1638." *Journal of Economic History* 35 (1975).
- Ravid, Benjamin. "Money, Love and Politics in Sixteenth-Century Venice: The Perpetual Banishment and Subsequent Pardon of Joseph Nasi." *Italia Judaica* (Atti de I Convegno Internazionale Bari, 18-22 Maggio 1981.) Roma, 1983.
- Ravid, Benjamin. "A Tale of Three Cities and their Raison d'Etat: Ancona, Venice, Livorno, and the Competition for Jewish Merchants in the Sixteenth Century." *Mediterranean Historical Review* 6 (1991): 138-62.

- Régné, Véase, J. "History of the Jews in Aragon." *Hispania Judaica* 1 (1978).
- Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. Der. Eugenio Albieri. I. Cilt. Floransa, 1839.
- Renaissance Medals from the Samuel H. Kress Collection at the National Gallery of Art. Toplayan: G. F. Hill.
- Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı. Graham Pollard. Londra, 1967.
- Reznik, Jacob. *Le Duc Joseph de Nasi: Contribution à l'Histoire Juive du XVIe siècle*. Paris, 1936.
- Rivkin, Ellis. "Review of Cecil Roth's *The House of Nasi, Duke of Naxos*." *Jewish Quarterly Review* 40 (1949-50): 205-207.
- Rodrigue, Aron. Bkz. *Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*.
- Rodrigue, Aron. Bkz. *Sephardi Jewry*.
- Romanin, Samuele. *Storia documentata di Venezia*. Venedik, 1857. 10 cilt. 4. Cilt.
- Rose, Constance Hubbard. "Information on the Life of Joseph Nasi, Duke of Naxos: The Venetian Phase." *The Jewish Quarterly Review* 60 (1969-1970): 342-344.
- Rose, Constance Hubbard. *The Life and Work of Alonso Núñez de Reinoso: The Lament of a Sixteenth-Century Exile*. Rutherford, 1971.
- Rosenberg, H. (Haham) "Alcuni documenti riguardanti i Marrani Porthogesi in Ancona." *Città di Castello*. 1935. s. 15-20.
- Rosenblatt, Norman. "Joseph Nasi. Court Favorite of Selim II." Doktora Tezi. University of Pennsylvania, Philadelphia, 1957.
- Roth, Cecil. *Venice*. Philadelphia, 1930.
- Roth, Cecil. "The Marrano Press at Ferrara, 1552-1555." *The Modern Language Review* 38 (1943).
- Roth, Cecil. *The House of Nasi, Duke of Naxos*. Philadelphia, 1947.
- Roth, Cecil. *Doña Gracia of the House of Nasi*. Philadelphia, 1948.
- Roth, Cecil. *A History of the Marranos*. New York, 1974.
- Roth, Cecil. *The Spanish Inquisition*. New York, 1996.
- Round, Nicholas Grenville. *The Greatest Man Uncrowned. A Study of the Fall of don Álvaro de Luna*. Londra, 1986.
- Rozen, Minna. "Strangers in a Strange Land: The Extraterritorial Status of Jews in Italy and in the Ottoman Empire in the Sixteenth to the Eighteenth centuries." *Ottoman and Turkish Jewry*. Der. Aron Rodrigue, Bloomington, 1992 (Indiana University, Turkish Studies, 12).
- Sandri, Maria Gracia [ve] Paolo Alazraki. *Arte e vita ebraica a Venezia 1516-1797*. Floransa, 1971.
- Sanuto, Marino. *Diarii*. 58 cilt, 1872-1902.
- Saperstein, Marc. "Martyrs, Merchants and Rabbis: Jewish Communal Conflict as Reflected in the Response on the Boycott of Ancona." *Jewish Social Studies* 43 (1981): 215-28.
- Schechter, Solomon. "Safed in the Sixteenth Century. A City of Legists and Mystics." *Studies in Judaism* 1938 (2. Dizi'nin yeni basması. Philadelphia, 1908).
- Schmidt, Ephraim. *Geschiedenis van de Joden in Antwerpen*. Anvers, 1963.
- Scholliers, E. *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen; loonarbeid en honger*. Anvers, 1960.
- Schweigger, Salomon. *Ein neue Reyssbeschreibung auss Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem*. Graz, 1964 (ilk baskı: 1604).

- Segre, Renate. "Nuovi documenti sui marrani d'Ancona (1555-1559)." *Minerva* 9 (1955): 130-233.
- Sephardi Jewry. A History of the Judeo-Spanish Community in 14th-20th Centuries.* Der. Esther Benbassa ve Aron Rodrigue. Berkeley, 2000.
- Sephardi Jews in the Ottoman Empire.* Der. Esther Juhasz, Kudüs, 1989 (sergi kataloğu).
- Shapiro, James. *Shakespeare and the Jews.* New York, 1996.
- Shaw, Stanford. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* New York, 1976-77.
- Shaw, Stanford. *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic.* New York, 1991.
- Shaw, William Arthur. *History of Currency: 1252-1894.* New York, 1896.
- Shmulevitz, Aryeh. *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa.* Leiden, 1984.
- Sicker, Martin. *The Political Culture of Judaism.* Westport, Connecticut, 2001.
- Šik, Jaroslav. *Die jüdischen Ärzte in Jugoslawien.* Zagreb, 1931.
- Simonson, Shlomo. "Marranos in Ancona, under Papal Protection." *Michael* 9 (1985), s. 233-267.
- Škrivanić, Gavro. *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina.* Viyana, 1893.
- Stavrianos, Leften Stavros. *The Balkans Since 1453.* Hindsdale, Illinois, 1958.
- Steinbach, Marion. *Juden in Venedig: 1516-1797. Zwischen Isolation und Integration.* Frankfurt, 1992 (Europäische Hochschulschriften. Reihe IX, Bd. 2).
- Stengers, Jean. *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age.* Brüksel, 1950.
- Strada, Famiano. ... *Excerpta ex decade prima et secunda Historia de bello belgico...* Oxoniae, 1662.
- Stulli, Bernard. *Židovi u Dubrovniku.* Dubrovnik, 1987.
- Suleymanname: The illustrated History of Suleyman the Magnificent.* Der. Esin Stil. Washington, 1986.
- Tadić, Jorjo. "Didak Pir." *Zbornik*, I, s. 239-253.
- Tadić, Jorjo. *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeca.* Saraybosna, 1937.
- Tadić, Jorjo. "Le Port de Raguse et sa flotte au XVIe siècle. Le navire et l'économie..." *Travaux de Second Colloque International d'Histoire Maritime.* Paris (1959): 1-21.
- Teatro [II] italiano del Rinascimento.* Milano, 1980.
- Toaff, Ariel. Bkz. *Mediterranean [The] and the Jews.*
- Toaff, Ariel. Bkz. *Nuova luce sui marrani did Ancona. Studi sull' ebraismo in memoria di Cecil Roth.*
- Tobi, Joseph. Bkz. *Toldot ha-Yehudim be artsot ha-Islam. Jews in Islam.*
- Todorov, N. Bkz. Hannanel, A.
- Toldot ha-Yehudim be artsot ha-Islam. Jews in Islam.* Der. Joseph Tobi ve Shemuel Ettiner [ve diğeri].
- Toros, Taha. *Turco-Polish Relations in History.* İstanbul, 1983.
- Turba, Gustav. Bkz. *Venezianische Depeschen vom Kaiserhof (1540-1576).*
- Ullmann, Salomon. *Histoire des Juifs en Belgique jusq'au XVIIIe siècle: notes et documents,* Anvers, tarih-siz, 38-39.
- Urban Life in the Renaissance.* Der. Susan Zimmerman ve Roland F. E. Weissmann. Newark, 1988.
- Urošević, A. "Putovanje Vlatka Košarića iz Carigrad u Dubrovnik u 16 veku." *Glasnik Geografskog Društva*. 22. Cilt, Beograd, 1936.
- Usque, Abraham. Bkz. *Biblia en lengua española.*
- Usque, Samuel. *Consolaçam às tribulações de Israel.* Gözden geçirilmiş baskı, Mendes dos Remedios'un önsözüyle. Coimbra, 1906-8. 3 cilt.

- Usque, Samuel. *Consolation for the Tribulations of Israel*. Çev. Martin A. Cohen. Philadelphia, 1965.
- Van der Wee, Herman. *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (XIX-XVI Centuries)*. Londra, 1963. 3 cilt.
- Vaughan, Doroty. *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances 1350-1700*. Liverpool, 1954.
- Venezianische Depeschen vom Kaiserhof (1540-1576). *Dispacci di Germania*. Viyana, 1889-95. Cilt 1-4. Der. Gustav Turba.
- Venice and Environs. *Jewish Itineraries; Places, History and Art*. Der. Francesca Brandes. Italyanca'dan çeviren: Gus Barker. New York, 1997.
- Viaje de Turquía (La odisea de Pedro de Urdemalas). Der. Fernando Garcia Salinero, Madrid, 1980.
- Vita e Cultura Ebraica nello stato Estense: Atti del I convegno internazionale di studi Nonantolana. 16-17 maggio, 1991.
- Welt [Die] des Mittelmeeres. *Zur Geschichte und Geographie kultureller Lebensformen*. Der. Fernand Braudel [ve diğerleri]. Frankfurt, 1987.
- Wettinger, Godfrey. *The Jews of Malta in the Late Middle Ages*. Malta, 1985 (Maltese Studies, 6).
- Wierner, Merry E. *Women and Gender in Early Modern Europe*. Cambridge, 1993.
- Wills, Gary. *Venice: Lion City. The Religion of Empire*. New York, 2001.
- Wolf, Lucien. *Essays in Jewish History*. Londra, 1934.
- Xanthoudides, Stephanos Antoniou. "Venetian Crete." *Crete, Past and Present*. Der. Michael Nicholas Elliadi, Londra, 1933.
- Yerushalmi, Yosef Haym. *From Spanish Court to Italian Ghetto: Isaac Cardoso, a Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics*. 2. baskı. New York, 1971, 3 cilt.
- Yerushalmi, Yosef Haym. "A Jewish Classic in the Portuguese Language." Introduction to Samuel Usque's *Consolação as Tribulações de Israel*. Yeni baskı. Lizbon, 1989.
- Zimmerman, Susan [ve] Ronald F. E. Weissmann. Bkz. *Urban Life in the Renaissance*.
- Zinguer, Ilana. Bkz. *L'Ebreu au temps de la Renaissance*.
- Zorrattini, Pier Cesare Ioly. Bkz. *Processi del S. Ufficio di Venezi contro ebrei e guidaizzanti (1548-1560)*.

Dizin

Ab

Abenaes, Solomon (İbn Yasih) 115
Aboab, Emanuel 72, 123
Abraham 63
Abравanel, Benvenida (Bienvenida) 72, 73
Abравanel, Isaac (Yahudi filozofu) 14, 72, 122
Abравanel, Samuel 72
Abравaneller 71-73, 73
Acemistan 95
Adriyatik 85, 104, 105, 109; **limanları** 29
Affaıttatı, Jean Charles 27
Afrika 22, 38, 94, 126
Agfarin, Abner 80
Aix-la-Chapelle (Aachen) 38, 41
Akademi 116
Akdeniz 78, 79
Akka (Suriye) 90
Albizzi, Luca degli 57
Alfarin 81
Alfonso I. 68
Alfonso XI (Kastilya Kralı) 11
Algarve Kralıkları 105
Ali Paşa 115
Alman 41, 97, 111; 22
Almanca 93
Almanya 26, 27, 38, 71
Almeida, A. A. Marques de 11
Almosnino, Moshe (Selanikli Haham) 88, 96, 116, 116, 123
Amatus 75, 114
Amsterdam 23, 87
Ancona 29, 67, 75, 79, 82, 87, 98, 103-107, 113; **Yahudileri** 105
Antakya 94
Antiller 29
Antonia 19
anusim 98, 99
Anvers 21-24, 26, 27, 29, 31, 32, 34, 36-40, 45, 47, 57, 69, 74, 75, 104, 105, 107, 127, 128; **Belediyesi** 35; **Sulh Hâkimi** 30; **Uşbeyi** 36
Aragon 9, 11, 12, 16, 19, 128; **Hanedanı** 37
Aragonlu Benvenistler 11
Aramice 116, 117
Aranda Nehri 9
Arandig 9
Arapça 87, 116, 117

Ardut, Joseph Ben (Haham) 115
Arnavutluk 84
Arsenal 119
Asurca 93
Aşkenazi, Solomon 120
Aşkenaziler 19-20, 34, 91, 112
Atias, Yom Tob 70
Augsburg 39, 41, 101
Augustinos, Enriches 62
Augustus, Sigismund 118
auto-da-fe töreni 18, 41, 107, 108, 108
Ave Maria 66
Avignon 14
Avlonya 84, 87, 94, 111
Avrupa 7, 9, 19, 25, 34, 38, 44, 58, 79, 80, 83, 87-89, 92, 97, 98, 100, 102, 106, 107, 113, 118-124, 126, 128; **Yahudileri** 28
Avrupalı 91, 117, 117; **Yahudiler** 68, 90, 91
Avusturya 118
Aydınlanma Dönemi 12

Ba

Babıâli 84
Badajoz 122
Balkan Slavları 87
Balkan Yarımadası 79
Balkanlar 8, 56, 58, 85, 87
Baltık Ülkeleri 23
Barbara (Könlü) 102
Barış anlaşması 121
Barselona 10, 43
Bayezid II. 91-93, 97, 114
Beatrice (Gracia) bkz. Mendes, Gracia
Beatrix (Beatrice) de Luna bkz. Mendes, Gracia
Beccadelli, Antonio 59
beit din (dini mahkeme) 90
Benveniste, Abraham (Haham, büyükbaba) 11, 35, 46, 113
Benveniste, Isaac (Nasi) 11
Benveniste, Joseph 11
Benveniste, Meir (Don) 69
Benveniste, Semer (Don) 69
Benvenistler 10, 25
Bilia, Solomon 109
Birnbaum, Henrik 8
Bizans 90, 91, 96
Bizanslı Yahudiler 122
Bizanslılar 97
Blasius de Sörgo 131

Boğdan 118
Bombberg, Daniel 29
Bonaventura 105
Bonelli, Michele (Venedik Papalık Elçisi) 100
Borsa Binası 22
Bossala, Moses (Haham) 110
Bossano, Luigi (Zaralı) 95
Bozmediano, Juan de 28
Brabant 21; Dükü 25; Meclisi 38, 39
Brachobb (Pracha) 131
Branco, Castello 74
Brugge 21
Brüksel 24, 41
Budin 95; **Yahudileri** 95
Bursa 87-88, 95, 111, 116
Büyük Perhiz 65

Ca

Calado, Alejandro 61
Calaoorra, Giovanni di (Rahip) 115
Campo della Mostra 108
Cavtat limanı 81
Cenova 30
Cervantes Saavedra, Miguel de 17
Charles, Jean 35
Chatonay (İspanyol büyükelçisi) 121
Chimay 38, 39
Cinitza (Sjenica) vilayeti 130
Cirkovic, Sima 8, 129, 131
Clemens VII. 103
Codignac, Michel de 98
Cohen, Isaiah 29
Coimbra 30, 71
Contarini, Francesco (Venedik Elçisi) 36
Contartini, Andea 60
Cora, Joseph (Haham) 111
Cornel, Luis (Don) 10
Costa, Odoardo da 63, 64
Costa, Tristao da 62-66, 66
Cromwell, Oliver 32, 43

Ab

Dalmaçya 85
Dandolo, Giovanni (Doje) 127
Dernschwam, Hans 7, 93-95, 97, 98, 100-102
diaspora Yahudileri 92, 96, 116
Dini, M. 129
Dioscorides, Pedanius 75
Dominikenler 13
Dzric, Marin 78

Dubrovnik 53, 97, 129, 131; **Arşivi** 79
Duran, Simon ben Zemah 99

Edirne 111, 120
Elizabeth I. (İngiltere Kraliçesi) 106
Emanuel (Kral) 45
emtia piyasası 26
engizisyon 12, 13, 16-18, 26, 30-31, 38, 45, 57, 62-64, 70, 77, 84, 113
Enriques, Agostino 35, 60, 62-63, 65, 77, 113
Ercole I (Este Dükü) 68, 70
Ercole II. 58, 67, 69, 76, 77
Ergas, Isaac 80, 81
Ermeniler 89, 90, 93
Ermenistan 95
Eski Borsa (Oude Beurs) 22
Espina, Alonso de 14
Este Hanedanı 58
Estensi Kütüphanesi 70
Ester 72, 117
Evora 19, 30

Ed

Faenza 60
Fallongonio, Giovanni Vincenzo (Napoli) 107
Faraj, Juda (Haham) 109
Farnese, Alessandro (Parma Prensi) 42
Farrari, Gabriel Giolito de 74
Farsça 116, 122
Fas 14
Felemenk 21, 22, 25, 26, 28, 32, 36, 48, 69, 124
Felemenkçe 24
Felemenkler 118-119
Felipe II. 16, 23, 28, 120, 121, 128
Ferdinand (Kral) 14
Fernandez, Bianca 27
Fernando (Aragonlu Don) 37
Ferrara 34, 35, 56, 58-60, 62, 63, 65, 67-69, 71-77, 82, 83, 103, 112, 113; **İncili** 49, 70, 71
Ficino, Marsilio 43
Filistin 9, 122
Flaman 35
Flamanca 24
Flandre 36, 128
Floransa 43, 43, 57, 60, 75, 87, 103, 104, 128; **konşolosu** 30
Francisco 27, 30-33
François I. (Fransa Kralı) 44, 58
Fransa 26, 27, 58, 61, 67, 71, 97, 98, 106, 114, 118

Fa

Fransız 58, 117, 118; tacirleri 114
Fransızca 71, 93
Fransiskanlar 13
Fregoso, Emmanuel 65
Fresne-Caney, Phillippe du 129
Fuggerler 7, 22, 24, 26, 27, 30, 39, 101, 127
Füssen 38

Ga

Gabelle de Narenta (Drijeva) 131
Galata 101, 121
Gassot, Jacques 129
Gattimara, Mercurio 28
Gaztelu, Dominique de (Büyükelçi) 61, 62
Gent 21
Gerlach, Stephan (Alman vaiz) 117
getto 42, 45, 66, 80, 81; girişimi 68
Ghislieri (Baş Engizitör, Kardinal) 113
Gimata 13
Girit 118
Goffe, Thomas 93
Gomes, Duarte (Odoardo) 60, 62-65, 113
Gomes, Gonsalvo 63
Gracia la Chica [Küçük Gracia] bkz. Mendes, Gracia
Gracian, Lorenzo 42
Grapheus, Jan 23
Graziani, Rafaele 105
Gritti evi 63, 64
Guidobaldo III. (Dük) 109
Gutierrez, Alonso 28

Ha

Habibi, Abraham 65
Habibi, Isaac 65
Habsburg Hanedanı 20, 23, 37, 100, 120
Hadrinapolis [Edirne] 91, 94
hahamlar 88
Halep 94, 95
Haliç 122
Hamon, Moşe (Hekim) 55, 59, 101, 116, 117
Hamursuz Bayramı 111
Hasan (Rüstern Paşa'nın Elçisi) 112
Heimendorf, Führer ab 114
Henri II. (Fransa Kralı) 59
Henri III. (Fransa Kralı) 24
Hertzegovina (Mostar) 131
Hindistan 21, 22, 68, 95
Hochstetterler (tacir bankerler) 22
Hollanda 128

Holokost 123
Hoochstraten, Michel Hillen van 23
Husee, John 32
Huy 24

Ibar Nehri 130
Innocentius IV (Papa) 12
Isabel (Kastilya Kraliçesi) 14

İb

İber Yarımadası 9, 10, 12, 14, 19, 25, 27, 71, 78, 99
İbni Sina 75
İbranice 7, 17, 29, 34, 64, 70, 71, 75, 76, 91, 117
İngiliz kumaşı 22
İngilizler 43
İngiltere 25-27, 31, 32, 71, 127
İran 87, 95
İskenderiye 94, 95, 128
İspanya 9, 12-14, 16, 17, 19, 24, 25, 71, 98, 114, 118-120, 122; Engizisyonu 15; konsolosu 30; Taht 120; Yahudileri 56, 56, 67-69, 86, 91, 92
İspanyol 37, 72, 102, 110, 116; Engizisyonu 7, 15; İmparatorluğu 26; Yahudileri 20
İsrail 72, 123
İstanbul 7, 87 ayrıca bkz. Konstantinopolis
İtalya 9, 12, 13, 26, 27, 29, 34, 40, 41, 45, 61, 71, 72, 75, 81, 83, 87, 109, 110, 115, 127, 128
İtalyan 44, 70, 82, 83, 87, 92; 35; tacirler 105
İtalyanca 71, 122
İzmir 91, 116

İb

Joao (Kastilyalı) 12
Joao III (Portekiz Kralı) 67, 97
Joseph ibn Lev (Haham) 109, 116
Juan II 11
Juana (Deli) 28
Julius III. (Papa) 67, 75, 106-107

Jo

Kahire 94-95
Kapsali, Elyah (Giritli Haham) 91, 92
Karl V. 16, 18, 23, 28-30, 32, 34-40, 44, 48, 59, 73
Kastilya 19
Katalonya 19
Katolik Krallar 122
Kefe 95
Kıbrıs 78, 84, 85, 90, 119, 121
Konstantinopolis 43, 56-57, 59, 63, 67, 75, 77-78, 83, 87-98, 100-104, 111-113, 116-117, 120-121, 123, 129, 131; Yahudileri 90, 95

Ka

Kudüs 89, 94, 96, 96, 97, 123
Kudüslüler 94
Kyklad Adaları 118

La

Laguna, Andreas 102
Lamego 30
Lancastre, Alphonso de (Don) 97
Lando, Ortensio 74
Lapusneanu, Alexandru 118
Latince 29, 34, 35, 62, 71, 75, 76, 117
Laya (hekim) 122
Lenora (Don Pedro'nun kızı) 73
Leoncini, Paolo 59
Lescalopier, Pierre 129
Leuven Üniversitesi 38
Levant 28, 44, 56, 84, 85, 103, 108, 110, 114
Levanten 89, 110, 111; tacirleri 89, 103;
Yahudiler 20, 42, 57, 92, 104, 107, 111
Liege 24
Liesvelt, Jakob van 24
Lizbon 7, 14, 22, 24-27, 29-32, 63, 71, 74, 87, 89;
Üniversitesi 10
Londra 104
Lopes, Gaspar 34
Lucca 30
Luna, Alvaro de (Don) 12
Lusitanus, Amatus 48, 74, 107, 113, 123
Lvov 118
Lyon 35, 40-41, 44, 58, 60, 104, 115

Ma

Mabed Tepesi 96
Macaristan 83, 95, 97, 126
Madeira 32
Madrid 13
Malino Ailesi 65
Malta 78, 95, 107
Mantova 56
Manuel (Kral) 14, 25
Manuel, Augustin (Yahudi) 120
Manuel, Nuno 37
Maria (Macaristan Kraliçesi) 36-40, 48
Marlowe, Christopher 118
Maximilian (Prens) 38
Maximilian II. 118, 120
Mayorka Adası (Palma) 13
Medici, Cosimo (Dük) 75
Mediciler 127
Mehmed II. (Fatih Sultan) 90-91

Mehmed Paşa (Sokollu, Sadrazam) 120
Mendes Ailesi 24-25, 27, 29-30, 32-34, 37-39, 40,
44-45, 56-57, 59, 62, 67, 69, 73, 80, 82, 85,
96, 101, 107, 111-112, 124, 126, 128
Mendes Müessesesi 29, 37, 83, 84
Mendes, Brianda (Reyna) 9-10, 21, 31-35, 37-38,
41, 45-46, 56-67, 77, 97-99, 101, 112, 117
Mendes, Diogo 21, 24, 26-28, 59, 101
Mendes, Francisco 9, 11, 31, 59
Mendes, Gracia (Senora, Luna) 7-10, 12, 13, 18-
21, 23, 24, 27, 31-41, 45-46, 50, 53, 56-61,
63-67, 69, 72-77, 78, 80-84, 96-103, 108-
117, 122-125, 129
Mendez, Fernando (Floransalı Doktor) 62
Mesihçiler 122-123
Mısır 95
Mısırlı Yahudiler 90
Micas, Dominus Bernardus bkz. Miques (Nasi),
Bernard (Samuel)
Micas, Dominus Johannes bkz. Miques, Joao
(Nasi, Josef)
Micas, Samuel bkz. Miques (Nasi), Bernard
(Samuel)
Michas, Gioan bkz. Miques, Joao (Nasi, Josef)
Michas, Zuan bkz. Miques, Joao (Nasi, Josef)
Midraş 116
Milano 36, 41
Miques (Nasi), Bernard (Samuel) 10, 25, 31, 38,
46, 61, 67, 74-75, 77, 112-113
Miques kardeşler 36
Miques, Agostinho (Doktor) 10
Miques, Joao (Nasi, Josef) Bkz. Nasi, Josef
Mirandola, Giovanni Pico della 43
Miykas, Joao bkz. Miques, Joao (Nasi, Josef)
Modena 70, 73
Molino, Nicolas de 60
Monte, Jacoba de 75
Morillo (Rahip) 13
Morvedre 11
Morvilliers (Fransız büyükelçisi) 44
Morvilliers de (Venedik büyükelçisi) 59
Moskova 87
Mosso, Yacobo 108
Murad II. 88
Murad III. 119, 120
Musevi 13, 15, 69, 91
Musevilik 16, 20, 27, 41, 58, 66, 72, 76-77, 86,
98, 101, 105, 108, 109

Müslümanlar 12, 13, 15, 78, 84, 87-92, 103, 114-115, 118, 120

Na

Naksos 115
Napoli 71, 73, 73
Nasi Ailesi 73, 84, 100, 111-114, 116-117
Nasi kardeşler 38
Nasi, Josef 31, 33-34, 36, 38-40, 44-46, 60-62, 73-74, 77, 84, 98-100, 102-103, 111-124
Nazi, J. B. 40
Neksos 112
Nicolay, Nicholas de 92
Nineva 71
Nis 129
Nissa kenti 130
Nomoposar, Novi Pazar [Yeni Pazar] 130
Numeo (Nahum) Peygamber 71
Nunes, Enriques (Righetto, Abraham) 84
Nunes, Rodrigo 61
Nunez 74

On

Onkeneira, Isaac 117
Oporto 25, 30
Osmanlı 9, 79, 87, 89-90, 92, 92, 96, 116, 118 122;
Devleti 88, 89, 91; İmparatorluğu 7, 8, 27, 29,
38, 56, 77-80, 83, 84, 86, 88-94, 96, 98, 99,
103, 104, 109, 110, 112-114, 116, 118, 119, 122,
124, 128; ordusu 59, 88; Yahudi Cemaatleri 111
Ovidius 71

Pa

Padova 111
Pamuk, Şevket 128
Panco (Avusturyalı) 65
Papalık Devleti 60, 78, 110, 119
Paris 60
Paros Beyi 112
Partusi, A. 129
Pastorini, Pastorino di 76
Paulus III. (Papa) 67, 105
Paulus III. 104
Paulus IV. (Caraffa, Giovanni Pietro) 106
Paulus IV. (Papa) 67, 109
Paulus IV. 77, 107
Pavia 36
Pedro (Don, Genel Vali) 73
Pera 98
Perera, Francesca 64
Pers 92; ülkesi 71

Pesaro 75, 87, 103, 107-110, 112; sinagoğu 110
Petancic, Feliks 130
Petromol, M. De (Fransız büyükelçisi) 114, 117
Pinchia (Pnucha) nehri 130
Pinel, Duarte 70
Pires, Diogo (Evorali) 29-36, 38, 46, 57, 60, 67, 75, 128
Piruli ailesi 57
Piterberg, Gabriel 8
Plantin, Christopher 23
Plato 43, 71
Plenie (Pljevlja) 131
Ploce 79, 80
Poggini, Giovanni Paolo 76
Polonya 83, 87, 87, 95, 118, 118, 118
Portekiz 7, 9, 11-14, 16, 19, 25-28, 30-32, 39, 42, 63, 71, 72, 95, 99, 106, 114; Engizisyonu 14;
Kahali 89; kolonisi 29; Krallığı 29; Yahudileri 18, 20, 42, 56, 67-69, 86, 91, 100, 115
Portekizliler 28, 100-102, 105-109, 112
Prag 131
Priuli, Antonia (Kardinal) 45, 57
Provence 78
Pyrrhus Lusitanus 29
Pyrrhus, Didacus 74

Quarantia 63
Quintanadmenas ailesi 40

Qu

Ragusa (Dubrovnik) 56, 77-80, 80, 81-85, 87, 104; Antlaşması 81; Cumhuriyeti 78, 96, 114; hükümeti 79, 81, 82; Kilisesi 79; limanı 83; Meclisi 53; Yahudileri 80
Ram, Jaime 10
Ravenna 60-61
Regensburg 39
Rialto 45, 65
Rienoso, Alonso Nunez (İspanyol) 73
Roderigues, Ioao (Don) 74
Rodos 90
Rodriguez, Fernando 61
Roggendorf, Christoph von (Kont) 78
Roma 60, 62, 75, 100, 105, 129; Dönemi 21, 88, 97; Engizisyonu 107
Romanyot 91, 112; Aşkenazi 91; Yahudiler 91
Rosine köyü 130
Roth, Cecil 123, 123
Rovere, Guidobaldo della (Dük II.) 107

Ra

Rovere, Marco della 31
 Rõnesans 28, 33, 42, 76, 122; 7
 Rumlar 89, 91, 93
 Rusya 87, 95
 Rüstern Paşa (Sadrazam) 87, 98, 112-113, 115

Sa

Saba, Abraham (Haham) 109
 Safed 90-91, 114-116, 122, 123
 Safedi Yahudileri 124
 Salamanca 63, 64, 74
 Salzburg 126
 Samuel (Haham) 116
 San Marco 61
 Santorini 112
 Sanuto, Mario 43
 Schweigger, Salomon (Papaz) 121
 Sefardi Yahudileri 19, 33-34, 38, 79, 91-92, 122
 Seksen Yıl Savaşları 23
 Selanik 14, 19, 29, 30, 79, 87, 90, 91, 94, 95,
 97, 99, 103, 110-112, 114, 116, 122;
 Yahudileri 88, 90
 Selim II. 93, 98, 101, 112, 114, 117-118
 Sevilla 13, 13, 14, 24, 72, 87
 Sevilalı 72
 Sırbistan 130
 Sırp 120
 Sicilya 94
 Siena 76
 Sinan Çavuş 59, 77
 Sinan Paşa 87
 Sixtus IV 13
 Siyonist 123, 124
 Sofya 129
 Soncino, Joshua (Haham) 109-113, 123
 Spalato (Split) 79
 Suriye 94, 128
 Süleyman I. (Muhteşem) 54, 90, 96, 101, 108,
 112, 114, 118; Dönemi 118

Ta

Taberiye 114-116
 Talmud 15, 42, 44, 73, 77, 116; 69
 Tatarlar 95
 Tavus, Jacob ben Joseph (Haham) 116
 Tevrat 75; parşömenleri 110
 Thoma 30
 Toledo 13, 17
 Torquemada, Tomas de 13
 Trento 41

Tristan (Tristao) 63
 Tuna 87
 Tunus 120
 Türkiye 7, 9, 19, 20, 29, 40, 57, 59, 62, 63, 65,
 83, 93-95; Yahudileri 95, 110
 Türkler 28, 91, 93, 95, 104, 105, 119-121

Urbino 107
 Usque, Abraham (Portekizli) 70, 74, 113
 Usque, Salomon (Lusitano) 42, 43
 Usque, Samuel 71-73, 86

Üsküp 79, 129, 130

Vaes, Hyronymas 65
 Valencia 10, 18
 Valladolid 13
 Vatikan 105
 Vellida (Donna) 69
 Venedik 29, 36, 38-45, 56-62, 64-67, 69, 73, 74,
 77, 79, 80, 83, 85, 87, 89, 94, 95, 100-103,
 105, 106, 110-113, 119-121, 126-128;
 büyükelçisi 63; dukası 128; Engizisyonu 59;
 piskoposu 45; Taciri 19, Yahudileri 119
 Venedikliler 42, 45, 60, 61, 89, 128
 Vidin 108
 Vorsterman, Willem 23

Waghemaekere, Domien (Domenicus) 22
 Waghemaekere, Herman de 22
 Welserler 22, 26
 Widdmanstadt, Johann Albrecht von (Alman
 hümanisti) 73

Yahudi 7, 9-15, 17-21, 24-25, 29-32, 36, 38-39, 41-
 44, 56, 57, 63-66, 68-78, 80-81, 84, 86-97,
 101-110, 113-114, 116, 118-120, 122, 124;
 bankerler 68; bankerliği 68; cemaati 88,
 98; işareti 73; Mahallesi 96; tacirler 87,
 100; Yeni Hristiyanlar 34
 Yahudilik 9, 40, 58, 62-64, 67, 72, 73, 122
 Yerusalmı, Abraham 109
 Yunanlılar 105

Zagora 131
 Zaragoza 9, 10, 10, 13
 Zecca (Venedik devlet hazinesi) 58, 65, 66
 Zozi, Franceso (Musevilik uzmanı) 43

"Bundan yıllar önce 1553-1555 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerini gezmiş olan Hans Dernschwam'ın ilginç sözlerine rastladım. Dernschwam Yahudilerin Türk yönetimi altında ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu; özellikle bir ailenin reisi olan "Portekizli bir kadın"ın, etrafında hizmetçileriyle, lüks içinde yaşayıp, Avrupalı aristokratlar gibi giyinmeye ve davranmaya cüret ettiğini yazıyordu. Bundan birkaç yıl sonra Rönesans madalyonlarıyla ilgili bir konferanstaki konuşmacı, bir madalyonun üzerindeki zarif genç kadın kabartmasına dikkat çekti. Kabartmanın etrafında İbranice harfler vardı ve kadının ismi alfabemize "Gratsia Luna" olarak çevriliyordu. Bu, Hans Dernschwam'ın günlüğünde sözünü ettiği Portekizli kadın olabilir miydi? Merakım çelinmişti bir kere... Bu kitap, Gracia Mendes'in yaşamı ve yaşadığı dönem üzerine yaptığım araştırmanın ürünüdür. Bu sıra dışı kadın, İspanyol Engizisyonu'nu körükleyen ve onu sonunda akrabalarıyla beraber Portekiz'den Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakan Yahudi karşıtı atmosfere rağmen, 16. yüzyıl Avrupa ticaretinin en önemli mevkilerinden birine geçmeyi başarmıştı. İstanbul'a yerleşen Gracia Mendes'in Pera'da ithal mobilyalarla, ipeklerle, brokarlarla döşeli, Avrupalı, asillere yaraşır bir evi vardı... Bizanslı Yahudilerinkiyle kıyas kabul etmeyen yaşam tarzları, ancak Habsburg Avrupası'ninkiyle karşılaştırılabilirdi. Gracia'yla dindaşları, bütün yabancılıklarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda zenginleştiler; hâlbuki Avrupa'da, kendilerinden hem

tiksinen, hem de korkan Hristiyan toplumunun ördüğü duvarlardan içeri bir türlü sızamıyorlardı." Gracia Mendes'in İstanbul'a ulaşabilmesini Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimi Moşe Hamon sağladı. Sultan, Mendes kardeşlerin kendi tebaası olduklarını ve himayesi altında bulunduklarını duyurduktan sonra onları İstanbul'a getirmek üzere Sinan Çavuş'u Venedik'e yolladı. Sinan Çavuş, 1552 Ağustos'u'nun ortasında, Gracia'yı ve beraberindekileri, Ragusa'ya (Dubrovnik) giden zarif kadırgalara bindirdi. Artık Gracia Mendes'in önünde 1568'de, elli sekiz yaşında öleceği İstanbul'da kurulacak yeni bir yaşam vardı.

ANI VE YAŞAM DİZİSİ

KitapYAYINEVİ

ISBN 975-6051-53-5

20.-YTL